

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

NAZİM MƏMMƏDOV

**AZƏRBAYCANIN
XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNİN
TARİXİ**

1112

BAKI-2011

63.3(5Aze)

MS1

Elmi redaktoru: **Yaqub Mahmudov,**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəyçilər: **Q.Ə.Hacıyev, t.e.d.**
V.S.Həsənov, t.e.d.

Məmmədov Nazim

M52 Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi. Bakı, «Təhsil»,
2011, 224 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Xankəndi şəhərinin yaranma tarixi, ərazisi, təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, əhalisinin sayı, etnik və milli tərkibi, miqrasiya prosesi, şəhərdə ermənilərin sayının süni yolla artırılması və azərbaycanlıların sıxışdırılması məsələləri təhlil edilmiş, şəhərin işğalı və bunun törətdiyi ağır nəticələr tədqiq edilmişdir. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq Xankəndi şəhərinin siyasi, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatı işıqlandırılmış, digər şəhərlərlə müqayisələr aparılaraq onun üstün və sürətli inkişafının səbəbləri aydınlaşdırılmışdır.

M 4702060204 2011
053

© «Təhsil», 2011

AZƏRBAYCAN XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ

ÖN SÖZ

XX yüzilliyin sonlarında SSRİ-nin və dünya sosializm sisteminin dağılmasından sonra beynəlxalq münasibətlər yeni səciyyə aldı. Vahid zəminli dünya birliyi bərpa olunaraq dövlətlərarası münasibətlərdə əməkdaşlıq, həmrəylik və birgə fəaliyyət üstünlük təşkil etdi. Həmin vaxtdan fəvqəldövlət kimi ABŞ-m rolu artdı və dünyada demokratiyanın qorunub inkişaf etdirilməsinin ən güclü qrantı rolunu oynamağa başladı. BMT, NATO, ATƏT, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlar dünyada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühiti yaradaraq, beynəlmilləşmənin, inteqrasiya prosesinin geniş miqyas alması, dünya birliyi və əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsində çox mühüm addımlar atılmasına şərait yaratdı. XX əsrin sonlarında dünyada baş verən siyasi proseslər Azərbaycandan da yan ötmədi. Beləki, bəhs etdiyimiz dövrdə milli tariximiz üçün ən önəmli hadisə olan dövlət müstəqilliyimiz yenidən bərpa olundu. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində həmin dövrü belə xarakterizə etmişdi: «1991-ci il oktyabrın 18-də «müstəqillik haqqında» Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə XX əsr Azərbaycan tarixinin dördüncü mərhələsi başlandı. Biz o vaxtdan azad, sərbəst yaşayırıq, müstəqil dövlətik. Xalqımız öz taleyinin, torpaqlarının, öz ölkəsinin sahibidir. Müstəqilliyimizin qorunması onun əldə edilməsindən qat-qat çətin idi. Müstəqil dövlət taleyin xalqımıza bəxş etdiyi töhfə kimi xalqımızın əvəzsiz milli sərvəti olmaqla bərabər, onun rəhbərlərindən tutmuş hər bir vətəndaşı qarşısında böyük məsuliyyət qoyurdu. Yeni tarixi inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, ölkə əhalisinin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsi kimi mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar ardıcıl, məqsədyönlü, düşünülmüş daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsini və bu məqsədlə ölkənin intellektual və sosial-iqtisadi potensialından, ictimai-siyasi qüvvələrindən səmərəli istifadə olunmasını tələb edir».

Belə bir şəraitdə maraqlı dövlətlərin Azərbaycanda mənafeələrinin toqquşması, həmçinin Ermənistanın Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi səbəbindən xalqımız məcburi şəkildə «Qarabağ savaşı»na qatıldı. Ermənistan tərəfindən başlanan bu işğalçılıq müharibəsi xalqımızı faciəyə düşür etdi. Xalqımız müharibədə 20 mindən çox övladını itirdi. Ərazilərimizin 20 faizi işğal edildi. 1 milyondan artıq soydaşlarımız öz vətəninə qaçqın

həyatını yaşadı. Hələ bu azmış kimi erməni təbliğat maşını bütün dünyanı «gözərək» Qarabağın bütövlükdə Ermənistanı aid olması ermənilərin say etibarilə bölgədə üstünlüyə malik olması, sonrakı dövrlərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistandan alınıb Azərbaycana «bağışlanması», Dağlıq Qarabağın sosial iqtisadi inkişafının sırf Ermənistandan asılılığı, bölgədə yaşayan ermənilərin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən «sıxışdırılması» və sair cəfəng, boş, heç bir əsası olmayan ideyalar yaymağa başladılar.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, DQMV-nin onun mərkəzi Xankəndi şəhərinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına həsr olunmuş elmi-tədqiqat əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin tədqiqat əsərlərinin, demək olar ki, əksəriyyəti erməni müəlliflərinə «qismət» olmuşdur. DQMV-nin sosializm quruculuğu dövrünü tədqiq edən erməni alimləri – Q.B.Abramyan, Q.A.İonesyan, Q.Koçaryan, Q.Seyriyan, S.Avakyan, Ş.M.Mkrtyan və digərləri Azərbaycan SSR-in DQMV-nin tarixini tamamilə təhrif etmiş, öz əsərlərində «Böyük Ermənistan» xülyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Yuxarıda adı gedən erməni müəlliflərinin əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin tədqiqat işlərindəki tədqiq olunan məsələlər saxta erməni riyakarlığı mövqeyindən yanaşılmışdır. Erməni tədqiqatçı-alimlərinin əsərlərində Dağlıq Qarabağda və Xankəndi şəhərində iqtisadi və mədəni inkişaf inkar edilmir, lakin bu inkişafda Azərbaycan hökumətinin, bölgədə yaşayan əliqabarı, zəhmətkeş azərbaycanlıların adı çəkilmir, əksinə, inkişafın başlıca amili kimi Ermənistanın və ermənilərin rolu yüksəklərə qaldırılır. Sosializm quruculuğu dövrünə həsr edilmiş erməni müəlliflərinin tədqiqat işləri birtərəfli, obyektivlikdən kənar aparılmışdır. Məsələn, S.Avakyanın 1962-ci ildə «Dağlıq Qarabağda mətbuat» mövzusunda yazdığı namizədlik elmi-tədqiqat işində, Vilayətin ayrı-ayrı rayonlarında, o cümlədən Xankəndi şəhərində nəşr olunan qəzetlər haqqında geniş məlumat verilir, lakin qədim tarixə malik Şuşada nəşr olunmuş qəzetlərin adı belə çəkilmir. Dağlıq Qarabağda sosializm quruculuğu dövrünün tədqiqatçılarından sayılan Q.A.İonesyan isə bir daha hadisələrə riyakar mövqedən yanaşaraq öz dissertasiyasında qabaqcıl kolxoz və kolxozçuların sırasında heç bir azərbaycanlılar yaşayan kənd və azərbaycanlı adı çəkməmişdir.

Bəzi erməni tarixçiləri isə öz «tədqiqatlarında», Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazdıqları əsərlərində, DQMV-nin Xankəndi şəhərinin tarixinə Azərbaycan tarixi kimi yox, Ermənistan tarixinin bir hissəsi kimi yanaşmışlar. Belə tarixçilərə misal olaraq A.Akopyanı, İ.Ağayanı, Q.Qolayanı və başqalarını göstərmək olar. Onlar faktları təhrif etmiş, Azərbaycanın tarixi həqiqətlərini saxtalaşdırmışdılar. Bu tarixçilər Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər

ərazilərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədən Dro, Nijde və Andronikin çirkin əməllərini ört-basdır edir və ya adını belə çəkmir, Nuru Paşa, Zeynalov, S.Sultanovun adlarını isə cəfəng uydurmalarla vurğulamışlar.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən Xankəndi şəhərinin tarixini təkcə erməni tarixçi və dilçiləri deyil, hətta şairləri, publisistləri, musiqiçiləri, artistləri – bir sözlə, bütün erməni millətçiləri Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə tarixi faktları öz arzularına uyğun təhrif edərək bütövlükdə Dağlıq Qarabağı, o cümlədən Xankəndi şəhərini ta qədimdən Ermənistan ərazisi kimi «təhlil» etmişdir.

A.Akopyan, Q.Karkaryan, M.Saginyan, S.Yeremyan, A.Arakelyan, A.Ter-Qvendyan və digərləri Azərbaycanın qədim tarixini saxtalaşdıraraq Kürdən cənubdakı ərazilərimizin tarixən Ermənistanı məxsus olması konsepsiyasını irəli sürmüş və Ermənistan ərazisini üç böyük dəniz (Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi) arasında təsvir etmişdilər. Təsədüfi deyildir ki, erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürərkən məhz yuxarıda adı gedən saxta konsepsiyadan «qidalanmışlar».

Y.Barseqon, S.Bors, S.Avanesyan, N.Şahnazaryan və digərləri öz tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağın və həm də Xankəndi şəhərinin iqtisadi və siyasi məsələlərinin «təhlili»nə can ataraq erməni millətçilərinə, erməni partiyalarına və onların Vilayətdəki şovinist mövqeli hərəkatlarına bəraət qazandırmaq mövqeyindən yanaşmışlar. Onların tədqiqatlarında bütövlükdə Dağlıq Qarabağın, o cümlədən Xankəndi şəhərinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair tarixi faktların və hadisələrin saxtalaşdırılması aydın müşahidə edilmişdir. Beləliklə, keçən əsrin 80-ci illərinə qədər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ tarixini tədqiq edən erməni tarixçiləri bütövlükdə DQMV-nin, o cümlədən onun mərkəzi Xankəndi şəhərinin ərazisinin tarixən Ermənistan ərazisi olması və burada qədimdən yalnız ermənilərin yaşaması kimi saxta əsərlər yazmışlar ki, bütün bunların da heç bir elmi əsası yoxdur.

XX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarından «yenidənqurma» və «aşkarlığın» yaratdığı imkanlardan istifadə edən erməni millətçiləri daha böyük bir qüvvə ilə Azərbaycana qarşı qərəzli təbliğata başladılar. Z.Balayan, P.Qazaryan, S.Xanzadyan, B.Ulubabayan, S.Kaputikyan və başqalarının Azərbaycan tarixini saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən qızıqsırdıcı «əsərləri» erməni millətçiliyinin daha da dərinləşməsində, milli münafişənin alovlanmasında müstəsna rol oynadı. Z.Balayanın «Ocaq», «İki od arasında», «Qəza» kitabları «əzabkeş xalqa» daha emosional təsir göstərmiş, təttil və nümayişlər dalğasını genişləndirmişdir. 1989-cu il iyunun 2-də SSRİ Xalq Deputatlarının II qurultayında akademik B.Hambarsumyanın, B.Dadamyanın, Q.Voskanya-

nın, 1987-ci ilə Parisdə akademik A.Ağambekyanın çıxışları açıq-aşkar antiəzərbaycan xarakteri daşımış, Azərbaycan xalqına qarşı böhtanlar deyilmişdir. Onlar, bütövlükdə Dağlıq Qarabağın, o cümlədən Xankəndi şəhərinin tarixən Ermənistanla məxsus olmasını, 1923-cü ildən Ermənistandan alınıb Azərbaycana «bağışlanması», bölgədə yaşayan ermənilərin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılması, Vilayətin sosial-iqtisadi cəhətdən Ermənistanla bağlılığı və sair cəfəng uydurmalar yazmışdılar. Bütün bunlar isə əsassız yalandır və xalqımızın ünvanına deyilmiş böhtan kimi qiymətləndirilməlidir.

Erməni tədqiqatçılarının mənfur niyyətlərinə çatmaq məqsədilə uzun müddət apardıqları antiəzərbaycan təbliğatı öz nəticəsini verdi. Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Rusiya kimi böyük dövlətlərdə ermənilərin sərsəm «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını dəstəklədilər. Həmin ölkələrin tarixşünaslığında Dağlıq Qarabağda gedən proseslər müxtəlif səviyyələrdə, bəzi hallarda isə ziddiyyətli işıqlandırılmışdır. Çverik Eminin 1987-ci ildə 5 dildə 50 min nüsxə ilə nəşr olunan «Ədəbiyyat yolçusu»nda, V.Stupişinin «Rusiyanın Zaqafqaziyada mənafeləri»ndə, R.Medvedyevin 1988-ci ildə nəşr olunmuş «Zaqafqaziyada milli konflikt və aşkarlıq siyasətində böhran» əsərində, Q.Starovoytovanın 1982–1990-cı illərdə «Moskovskiye novesti» qəzetində «Əzab çəkmiş ermənilər», «Genosid», «Kütləvi qırğın», «Ermənilərin hüququ», «Erməni əhalisinin öz müqəddəratını həll etmək hüququ» və digər məqalələrində, leninqradlı şair M.Dudinin 1988-ci ildə nəşr olunmuş «Ermənistanla 3 məktub» əsərində, İ.Belyayevin «Dialog» jurnalının 6-cı nömrəsində nəşr olunmuş «İslam ayrı-seçkiliyi», «Müsləman ekstremizmi», «İslam təməlciliyi» və sair məqalələrində, L.Belsiyanın 1989-cu ildə nəşr olunmuş «Ərazi təsərrüfat hesabı və münasibətlər» əsərində, A.Saxarovun 1990–1991-ci illərdə «Znamya» jurnalının müxtəlif nömrələrindəki məqalələrində və digər erməni millətçilərinin əsərlərində Azərbaycanın bütövlükdə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən Xankəndi şəhərinin tarixi təhrif olunmuş formada təhlil edilmişdir. Ümumilikdə isə yuxarıdakı «əsərlər»i təhlil edib belə bir nəticə çıxarmaq olar: guya ermənilər Dağlıq Qarabağ ərazisində, o cümlədən Xankəndi şəhərində daha qədimdən yaşadılqarına və daha «mədəni xalq» olduqlarına görə bölgədə əsas üstünlük onlara verilməli, ermənilərin çoxluğunu nəzərə alıb Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan çıxarıb Ermənistanla birləşdirməli, ermənilər sıxışdırıldıqlarına, Vilayətin iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi geri qaldığı üçün onlar mənsub olduqları respublikanın tərkibində qalmaq istəmirlər; 1915-ci ildə azərbaycanlılar tərəfindən qırğına məruz qaldıqlarına görə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yalnız bir yol var – Ermənistanla birləşmək və s.

Erməni millətçiləri təxminən yuxarıdakı mülahizələr əsasında «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün bütün dünyada antiəzərbaycan təbliğatı aparır və ictimai rəy formalaşdırırdılar.

İ.Q.Çavaçavadzenin, N.N.Şavrovun, A.A.Qreçkonun, K.X.Kuşnareva, V.P.Smironovun, V.L.Veliçkonun, S.Liddelin, V.Qurko–Kryajinin, C.Makkarti və K.Makkaritinin, Y.A.Pompoyevin və digər tədqiqatçıların əsərləri erməni millətçilərinin müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlılara olan münasibətləri, onun müxtəlif cəhətlərinin qismən də olsa açıqlanması ilə bərabər, həm də erməni – Azərbaycan münasibətinin meydana gəlməsi, «Böyük Ermənistan» ideyasının doğurduğu ağır nəticələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Eyni zamanda tədqiq olunan dövrdə Xankəndində, kitab, kitabça və statistik idarənin göstəricilərinə aid nəşr olunmuş sənədlərdə Xankəndi şəhərinin iqtisadi-siyasi və mədəni quruculuğuna dair materialların izahı, təəssüf ki, erməni müəlliflərinin məkrli, riyakar niyyətlərinə uyğun şəkildə verilmişdir. Bütövlükdə erməni müəlliflərinin yazdığı əsərlər birtərəfli, obyektivlikdən kənar, saxtakarlıqla təqdim olunmuşdur. Tarixi şəxsiyyət M.K.Atatürk demişdir: «Tarixi yazmaq, tarixi yaratmaq qədər mühümdür. Əgər yazan yaradana sadıq qalmazsa, yazılan tarix insanları çaşdırmaq mahiyyəti alır». Erməni müəlliflərinin yazdığı «əsərlər» yalnız çaşdırma, yanıltma xarakteri daşıyır. Acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, müasir erməni millətçiləri – Aqambekyan, Hambarsumyan, İkityan, Balayan, Kaptukiyan və başqalarının DQMV-nin, o cümlədən onun mərkəzi Xankəndi şəhərinin tarixinə dair böhtan, yalan, fitnəkarlıqla dolu «əsərləri»nin əksəriyyəti 1920–1970-ci illəri tədqiq edən erməni müəlliflərinin «əsərlərinə» əsaslanmışlar. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanın arxivlərində, kitabxanalarında saxlanılan, həmin erməni müəlliflərinin fitnəkarlıqla yazılan əsərlərinin böyük qismi müxtəlif yollarla Azərbaycandan Ermənistanla aparılmışdır.

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev ermənilərin tariximizi saxtalaşdırması məsələsinə öz münasibətini belə ifadə etmişdir: «Məkrli və qəddar düşmənlərimizin məqsədyönlü şəkildə apardıqları soyqırımını və deportasiya siyasəti lap əvvəldən genişmiqyaslı, düşünülmüş, informasiya mübadiləsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu məqsədlə onlar öz arsenallarında olan üsul və vasitələrdən istifadə etmişlər. Nəticədə, Azərbaycanın və bütün Qafqazın tarixi saxtalaşdırılmış, ermənilərin tarixi şişirdilərək qədimləşdirilmiş, azərbaycanlılara qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyası aparılmışdır. Qafqazda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunmuş, Qərb və Rusiya ictimaiyyətinin nəzərində «yazıq, məzlum, əzabkeş erməni xalqı» obrazı formalaşdırılmışdır. Xalqımızın zəngin mədəniyyət abidələri, musiqisi və digər maddi-mədəniyyət

yət nümunələri ermənilər tərəfindən mənimsənilib və bu günün özündə də özünü küləşdirməyə cəhdlər göstərilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan və mütəşəkkil fəaliyyət göstərən, erməni icması, böyük dünya dövlətlərinin siyasi fəaliyyətlərinə təsir göstərə bilən erməni lobbisi onilliklər boyu planlı şəkildə iş aparırlar». Ona görə də, faktlara, materiallara əsaslanaraq Dağlıq Qarabağ tarixini obyektiv tədqiq etmək günümüzün ən vacib və önəmli məsələlərindən biridir. Görkəmli dünya siyasətçisi H.Ə.Əliyev 2000-ci ildə xalqa müraciətində tariximizin obyektiv tədqiqinə münasibətini belə ifadə etmişdir: «Ömrümüzdən ötüb keçmiş çevrilən hər bir gün tarixə məxsusdur. Əlbəttə, iki yüz əsrin qovuşuğunda min illərin tarixi faktlarını, inkişaf salnaməsini araşdırmaq günün vacib məsələsidir. Azərbaycan xalqının bizim eranın iki min ili ərzində keçib gəldiyi yol, zəngin, mərdanə bir qəhrəmanlıq tarixidir. XX əsrin tarixi gerçəkliyi, bəşəri dəyərləri barədə danışmaq həm asandır, həm də çətin. Asandır ona görə ki, ötən yüz il bizə vaxt etibarilə digər əsrlərdən yaxındır. Bu əsrin, demək olar, hər ili, hər günü nəinki tarixçilər, alimlər tərəfindən qələmə alınmış, eyni zamanda onun bir çox əhəmiyyətli hadisələri bizim nəsillərin gözləri qarşısında baş vermişdir. Bu əsrin xidmətləri daha geniş, daha böyükdür. Təəssüflər olsun ki, bu gün də ən yaxın tariximizi təhrif edən, saxtalaşdıran (erməni tarixçiləri nəzərdə tutulur M.N.) müxtəlif siyasi qüvvələr, meyillər var. Bu dözülməz haldır. Tarixçilərimiz faktlara və materiallara əsaslanaraq, tariximizi olduğu kimi qəbul etməli, dərk etməli və qiymətləndirməlidirlər.

Bu gün ümummillî liderimizin yuxarıdakı dəyərli fikirlərinin reallaşması üçün əlverişli şərait mövcuddur. Belə ki, görkəmli Azərbaycan alimləri R.Mehdiyev, Y.Mahmudov, T.Vəliyev, N.Vəlixanlı, C.Quliyev, T.Mustafazadənin, Z.Səmədzadənin, S.Məmmədovun, T.Köçərlinin, Ə.Abdullayevin, Q.Hacıyevin, K.Şükürovun, İ.Bağirovanın, F.İbrahimlinin, C.Bəhramovun, O.Əfəndiyevin, O.Sultanovun, İ.Məmmədovun, V.Əliyevin və digərlərinin yazdığı qiymətli tədqiqat əsərləri və onların birbaşa rəhbərliyi altında gənc alimlər ordusunun hazırlanması Dağlıq Qarabağ həqiqətlərinin tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda gənc və istedadlı Prezidentimiz İ.H.Əliyevin «Azərbaycan tarixi üçün həlledici və önəmli hadisələr bu günümüze və gələcəyimizə lazım olduğu üçün düzgün, obyektiv araşdırılmalıdır» müdrik devizi və tarixçilərimizin xarici ədəbiyyatdan istifadə üçün şərait yaratması, yazılmış əsərlərin dövlət vəsaiti hesabına nəşr olunması və digər önəmli tədbirlər, elmi tədqiqat işlərinə marağı artırmışdır. Xüsusi olaraq, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin «Azərbaycanın şəhərlərinin tarixi öyrənilməlidir» hikmətindən sonra Respublikamızda şəhərlərin tarixinə maraq

daha ciddi xarakter aldı. Həmin vaxtdan Azərbaycanın şəhərlərinin tarixinin tədqiqində müəyyən uğurlar qazanılmışdır. Tarixçi alimlərimizdən Q.Hacıyevin «Bərdə şəhərinin tarixi (e.ə.III əsr – b.e.XVIII əsri, tarixi arxeoloji tədqiqat)». Bakı, 2004; Q.İsmayılovanın «XIX əsr XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərinin tarixi (1800–1917-ci illər)». Bakı, 1987-ci il; S.Aşurbəylinin «Bakı şəhərinin tarixi». Bakı, 1998; Q.Əhmədovun «Orta əsr Beyləqan şəhəri». Bakı, 1979; «Qədim Beyləqan». Bakı, 1997; S.Onullahinin «XIII–XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi». Bakı, 1982; R.Məmmədovun «Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki». Bakı, 1977; F.Əliyevin «XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhəri». Bakı, 1976; Ş.Fərzəlibəylinin «Qubanın tarixi». Bakı, 2001; V.Əliyevin «Qədim Naxçıvan». Bakı, 1979; İ.Əliyev, F.Qədirovun «Qəbəl». Bakı, 1985 və digərlərinin əsərləri Azərbaycan şəhərlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici elmi-tədqiqat əsərlərində Xankəndi şəhərinin tarixinə az da olsa, toxunulmuşdur. Belə ki, N.Məmmədovun «Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı (XX yüzilliyin 20–30-cu illər)»; N.Əlizadənin «Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kitabxana işinin tarixi (1923–1988)». Bakı, 2001; H.Məmmədovun «Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə (1918–1920)». Bakı, 2001; A.İsmayılovanın «Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi». Bakı, 1995; N.Əsədovun «Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya İmperiyasının köçürmə siyasətində». Bakı, 2010; Q.Mustafayevin «Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demokratik tədqiqi». Bakı, 2008 və digər elmi-tədqiqat əsərlərində Xankəndinin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı, az da olsa işıqlandırılmışdır. Monoqrafiya yazılarkən həmin elmi-tədqiqat əsərlərindən bəhrələnməmişik. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi ayrıca bir tədqiqat obyektinə kimi təhlil edilməmişdir. Doğrudur, XX yüzilliyin 70-ci illərindən sonra problemlə bağlı bir sıra məqalələr yazılmış və Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici əsərlərdə Xankəndi şəhərinin tarixi ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil edilmişdir:

N.R.Məmmədovun «Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi (XX əsrin 20–90-cı illəri)» adlı monoqrafiyasında Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Həmçinin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən torpaqlarımızın 20 faizinin işğalı, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərimizin qəddarcasına talan edilməsi, bölgənin şəhər və rayonlarının təbii landşaftına, ekologiyasına, florasına və faunasına, iqliminə vurulan ağır zərər işıqlandırılmışdır. Lakin cəmi 210 səhifəlik monoqrafiyada bölgənin 3 şəhərinin (Şuşa, Xocalı,

Xankəndi) və 4 rayonunun (Əsgəran, Hadrud, Xocavənd və Ağdərə) bütöv tarixini təhlil etmək sözsüz ki, qeyri-mümkündür.

İ. Alaverdiyana «M. Qorki adına Xankəndi Dövlət erməni dram teatru» (B.1982) adlı monoqrafiyasında Xankəndi Dram Teatrının yaranması və inkişafından, teatrın aktyorlarından, göstərilən tamaşalardan, teatr truppasına göstərilən dövlət yardımından bəhs olunmuşdur. Monoqrafiyanın «erməni» dram teatru adlandırılması məkrli niyyət sahiblərinin növbəti hücum taktikası idi. Eyni zamanda əsəri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Xankəndi Dram Teatrının truppasında bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi.

N. Quliyevin 68 səhifəlik «Dostluq və qardaşlıq səhnəsi» (B.1979) adlı monoqrafiyası da, Xankəndi Dram Teatrına həsr olunub. Monoqrafiyada teatrın yaranandan 1979-cu ilədək fəaliyyəti işıqlandırılıb. Tamaşaların sayı, tamaşaçıların sayı, aktyorların və rəhbərlərin adları, şəkilləri öz əksini tapıb. Çox təəssüflər olsun ki, burada bir nəfər də olsun milliyətcə azərbaycanlı adına rast gəlmədik.

Siyasi elmlər namizədi Aydın Mirzəzadənin «525-ci qəzetin» 16 fevral 2010-cu il tarixli sayında, «Xankəndi–Azərbaycanın mirvari şəhəri» adlı məqaləsində Xankəndinin əsasının qoyulması, əhalinin milli tərkibi barədə məlumat verilmişdir.

N.R. Məmmədovun AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2010-cu il tarixli jurnalında «Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi» adlı məqaləsində Xankəndinin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı qısa şərh edilmişdir. Müəllif məqalədə Xankəndi şəhərinin inkişafının digər şəhərlərlə müqayisədə üstün və sürətlə inkişaf etdiyini işıqlandırmışdır. Eyni zamanda N. Məmmədovun «Xankəndi–Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir», «Azərbaycanın Xankəndi şəhəri XVIII–XIX yüzilliklərdə», «Qarabağın parçalanması, Xankəndinin erməniləşdirilməsi və Vilayət mərkəzinə çevrilməsi prosesi», «Mərkəzin sənayeləşdirmə siyasətinin Xankəndi şəhərində həyata keçirilməsi (XX əsrin 20–30-cu illəri)» adlı məqalələrində şəhərin Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olması, ermənilərin Xankəndinə köçürülməsi məqsədləri və ağır nəticələri, Xankəndinin adının dəyişdirilməsi («erməniləşdirilməsi»), dövlətimizin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına Xankəndi şəhərində yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması və bunun şəhərdə yaşayan erməni əhalisinin güzəranına təsiri, şəhərdə yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibət və digər önəmli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

«Kommunist qəzeti»nin xüsusi müxbiri Fəzil Sadıqov «Beş qardaş» adlı məqaləsində (1948-ci il 24 iyul, №145(7843)-də) 1923–1948-ci illərdə Xankəndində görülən abadlıq işlərindən, mədəni inkişafdan, yeni yaradılmış sənaye

müəssisələrinin inkişafından bəhs edilmişdir. «Kommunist qəzeti»nin 13 iyul 1948-ci il 117 (7814) sayında Xankəndi şəhər Deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin sədri V. Stepaniyanın «Çiçəklənən DQMV-i (Stepanakert)» adlı məqaləsi sırf Xankəndi şəhərinə, onun əvvəlcə «Xankəndi» adlandırılması, sonradan Stepan Şamuyanın adına uyğun olaraq «Stepanakert» adlandırılması prosesinə, şəhərin inkişafına dövlət qayğısı, hətta dövlət başçısı M.C. Bağırovun şəhərin inkişafını daimi diqqət mərkəzində saxlaması, sənayenin, mədəniyyətin, elmin inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlər, Xankəndində elektrikləşmə işinin uğurla həyata keçirilməsi, Xankəndi Dram Teatru, Yazıçılar İttifaqı və onun tərkibinin sırf ermənilərdən ibarət olması işıqlandırılmışdır.

Samuel A. Uimis «Ermənistan terrorçu «xristian» ölkəsinin gizlinləri» adlı əsərində Qarabağın, o cümlədən Xankəndinin Azərbaycanın qədim tarixə malik ərazisi olduğu tədqiq edilir. Əsərdə göstərilir ki, «Qarabağın tarixi» kökləri antik dövrə gedib çıxır. Bu, Azərbaycanın tarixi əyalətlərindən biridir. Qarabağ, Azərbaycanın vacib, siyasi, mədəni və mənəvi mərkəzidir... Bədnam «Qarabağ problemi» ermənilər tərəfindən saxta iddialar əsasında yaradılmışdır.

«Şərq qapısı» qəzetinin 23 aprel 1975-ci il nömrəsində Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi B.S. Geverkovun «Mükafat yeni zirvələrə çağırır», Xankəndi elektrotexnika zavodunun direktoru A. Seyryanın «Zərbəçi əmək növbəsində», Sosialist Əməyi Qəhrəmanı S. Adamyanın «Tərəqqi pillələri», Ş. Mirzəyanın «Dağlarda tikinti», S. Qapayanın «Xankəndi dünən, bu gün, sabah» adlı məqalələri 60–70-ci illərdə şəhərin inkişafından, abadlaşmasından, nəhəng sənaye müəssisələrinin tikintisindən, şəhər əhalisinin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlərdən bəhs olunmuşdur.

Niyaz Hacıyevin «Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər» (Bakı, 2005) adlı monoqrafiyasında 1923-cü ildə Xankəndinin adının dəyişdirilməsi, 1950–1970-ci illərdə əhalinin milli tərkibi, 1940–1960-cı illərdə Xankəndində baş verən siyasi proseslər, 1970–1987-ci illərdə dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində şəhərin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı, 1988–1990-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı erməni terrorçularının həyata keçirdiyi qanlı cinayətlər, həmin illərdə Xankəndində baş verən siyasi proseslər – azərbaycanlıların kütləvi şəkildə şəhərdən çıxarılması, evlərin talan edilməsi, yandırılması, burada yaşayan azərbaycanlıların ağır işgəncələrə məruz qalması və sair proseslər təhlil edilmişdir. Lakin əsər, bütöv DQMV-nin tarixinə həsr edildiyindən, Xankəndi şəhərinin bütöv tarixini əhatə edə bilməzdi. Vaxtilə Dağlıq Qarabağ Vilayət Komsomol Komitəsinin katibi işləyən S. Sayadovun «Xankəndi 35 ildə» adlı məqaləsində (Azərbaycan gəncləri 5 iyul 1958-ci il №80(5959))

Xankəndi gənclərinin tikinti, quraşdırma, abadlıq işlərində fəal iştirakından, DQMV – Birləşmiş Xəstəxanasının baş həkimi V.Dadamyanın «Zəhmətkeşlərin cansağlığı üçün» məqaləsində («Kommunist qəzeti», 7 iyul 1953-cü il) Xankəndində səhiyyə işlərinin uğurla həyata keçirilməsindən, səhiyyə müəssisələrinin hər cür avadanlıqla təchiz olunmasından, ali və orta ixtisas təhsilli həkimlərlə təmin olunmasından geniş bəhs olunmuşdur.

Xankəndinin tarixinə həsr olunmuş əhəmiyyətli məqalələrdən biri də «Kommunist qəzetinin» 13 yanvar 1979-cu il tarixli 11-ci (17050) sayında «Ağdam–Xankəndi dəmiryolu xətti açıldı» adlı məqalədir. Məqalədə Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin dərin məzmunlu nitqi öz əksini tapmışdır. Orada DQMV-də qazanılan nailiyyətlərdən, Xankəndi şəhərinin tərəqqisindən, onun simasının dəyişməsindən, nəqliyyat, tikinti, quraşdırma, abadlıq, işlərdən, bütövlükdə Xankəndinin inkişafının başlıca səbəbinin Azərbaycan rəhbərliyinin qayğısının nəticəsi kimi qiymətləndirilməsi geniş şərh edilmişdir.

Mirzə Camal Cavanşirin yazdığı «Qarabağ tarixi» kitabında Xankəndinin əsasının İbrahimxəlil xan tərəfindən qoyulması, Mehdiqulu xan tərəfindən abadlaşdırılması, sonda isə Pəricahan bəyim tərəfindən kəndin əvvəlki görünüşünün qorunub saxlanması cəhdləri ən nəhayət, Xankəndinin rus qoşunları tərəfindən istilası və əraziyə ermənilərin köçürülməsi kimi önəmli məsələlər öz əksini tapmışdır. «Qarabağ tarixi» əsəri Xankəndi şəhərinin XVIII–XIX yüzilliklərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli bir mənbədir.

«Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti»ndə Xankəndinin yaranma tarixi, Xankəndi oykoniminin mənası, Xankəndinin adının erməniləşdirilməsi (Stepanakert adlandırılması) və sonradan yenidən öz tarixi adının (Xankəndi adının) bərpası, Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində mövcud «Xankəndi» adları haqqında məlumat verilmişdir.

Q.Qeybullayevin «Qarabağ» (etnik və siyasi tarixinə dair) (Bakı, 1990) adlı monoqrafiyasında Qarabağın etnik və siyasi tarixi tədqiq edilməklə yanaşı, Xankəndi yaşayış məskənin yaranması və inkişafı, ermənilərin sayının artırılması məqsədləri və Xankəndinin adının «erməniləşdirilməsi» məsələləri işıqlandırılıb. Əsərdə maraqlı faktların olmasına baxmayaraq, bütün Xankəndinin tarixini əhatə etmir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IX cildində (səh. 34–35-də) Xankəndinin vilayət mərkəzinə çevrilməsi, şəhərin təbii-coğrafi mövqeyi, iqlimi, sənayesi, mədəniyyəti, Xankəndi Dram Teatrı, Xankəndi kurqanları, Xankəndi Pedaqoji İnstitutu, Xankəndi rayonu və onun inkişafı haqqında qısaca xülasə verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış ümumləşdirilmiş əsərlərdə Xankəndi şəhərinin iqtisadi və mədəni həyatı işıqlandırıl-

mışdır. Belə ki, Ş.Mkrtyanının «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti» əsərində (səh. 13–18), Q.Balayan, M.Qasparyan, B.Geverkov, N.Volodin, C.Quliyev tərəfindən yazılmış «Qardaşlıq ailəsində» (B., 1973) adlı əsərində (səh. 73–76), B.Geverkovun «Vahid ailədə» (B., 1978) monoqrafiyasında, Y.Davidyan və M.Qriqoryanın «Doqquzuncu beşillikdə Dağlıq Qarabağın inkişafı» və digər əsərlərdə Xankəndi şəhərinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı işıqlandırılmışdır.

Dağlıq Qarabağın inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş rəsmi sənədlər, Azərbaycana 30 ildən artıq rəhbərlik etmiş və həmişə Xankəndinin inkişafını diqqətində saxlayan Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin nitq və çıxışları, Prezident İlham Əliyevin Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində aparıcı xarici dövlətlərin başçıları ilə görüşlərdəki dərin məzmunlu nitqləri və nüfuzlu Beynəlxalq Təşkilatlardakı əhəmiyyətli çıxışları, rəsmi dövlət xadimləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə problemlə əlaqədar çıxış və bəyanatları, Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimlərinin (R.Mehdiyev, Y.Mahmudov, Z.Səmədzadə, N.Vəlixanlı, F.İbrahimli, T.Köçərli, C.Quliyev və başqaları) yazdığı əsərlər monoqrafiyanın elmi bazasını təşkil edir. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin çıxışlarından birindəki Xankəndi şəhəri haqqında fikirlərini xatırlamaqla bir daha yuxarıda deyilənlərin şahidi olarıq. Həmin çıxışda göstərilmişdir ki: «Xankəndi əzəli Azərbaycanın torpağıdır. Orada qədimdən azərbaycanlılar yaşamışlar. 1820-ci illərdən ermənilər Xankəndinə gəlmişlər. XX əsrin əvvəllərində burada ermənilərin sayı çox az idi. Lakin əsrin sonlarında Xankəndi şəhərində ermənilərin sayı faiz etibarilə yetmiş faizi keçmişdi. Heç kəs unutmamalıdır ki, 1990-cı ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi Xankəndi şəhərində qədimdən yaşayan azərbaycanlıların evlərinin hamısı yandırılmışdır. Həmin vaxt Xankəndində yaşayan 14 min azərbaycanlı öz doğma dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə, acınacaqlı halda qovuldular. Onlara məxsus evlər, məşinlər, əmlak yandırıldı. Şəhərdə yaşayan bütün azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törədildi...» Əlbəttə, dünya siyasətçisinin yuxarıdakı dərin məzmunlu çıxışı Xankəndi şəhərinin tarixinin tədqiqi üçün bir məramnamə idi.

Xankəndi şəhəri haqqında diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də erməni mənşəli Ohanes Apresyanın 1928-ci ildə yazdığı «İnsanlar belədir, 1918–1922-ci illər Azərbaycan hadisələri bir erməninin xatirəsində» əsəridir. Apresyan həmin əsərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı gerçəkliklərini işıqlandırmışdır. Həmin əsərdən bir hissəni olduğu kimi diqqətinizə çatdırırıq: «Ara bir az sakitləşən kimi Şuşanı yenə gördüm. Şəhərin türk məhəllələrində daş-kəsək yığından başqa bir şey qalmamışdı. Bütün evlər yandırılmış, onların sahibləri isə öldürülmüşdü. Eyni hal Xankəndindəki

türk məhəlləsinin də başına gətirilmişdir... Buradakı acınacaqlı vəziyyəti işıqlandırmaqda çətinlik çəkirəm... Müsəlmanlar süngülər və baltalarla qətlə yetirilmişlər... Bakıda ermənilər ingilislərin yardımı ilə bu böyük neft şəhərini ələ keçirdilər və şəhərin türk əhalisindən 25.000 nəfərini qırdılar». Nə qədər acı olsa da, Qarabağ həqiqətlərinin tədqiqi baxımından yuxarıda adığedən əsərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, Xankəndi şəhərinin tarixinə dair yazılmış əsərləri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bu əsərlər Xankəndi şəhərinin tarixini bütövlükdə əhatə etmir. Yeri gəldikcə, yuxarıda adığedən əsərlərə istinad edilmişdir. Ümumilikdə Xankəndi şəhərinin tarixi, tarixşünaslığımızda bu günədək həllini tapmamış problem olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan təqdim olan monoqrafiya, Xankəndi şəhərinin tarixinə həsr edilmiş ilk kompleks tədqiqat kimi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd edək ki, müasir dünyada bir neçə global problem vardır ki, bu problemlərin əksəriyyəti Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, XX yüzillikdən bizə miras qalmış bu problemlərin əksəriyyətinin törədiciləri Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, torpaqlarımızın 20 faizinin işğalı ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, dünya siyasətçisi H.Ə.Əliyevin məqsədyönlü xarici siyasəti nəticəsində cəbhədə atəşkəsə nail olunmuşdur, bu gün cəbhədə itkilər, girovgötürmə və digər neqativ hallar hələdə davam etməkdədir. Müharibə nəticəsində şəhərlərimiz, kəndlərimiz, mədəniyyət və təhsil ocaqlarımız, dini ibadətgahlarımız dağıdılmış, sərvətlərimiz qarət edilmişdir. Bu müharibədə ən ağır itkimiz isə insan itkisi, mənəvi itkidir. İyirmi mindən çox insanın həlak olması xalqımızın genefonduna vurulan ən ağır zərbədir. Minlərlə azərbaycanlı əsirlikdə qeyri-insani münasibətlə üzləşir, təhqir və işgəncələrə məruz qalır. Ermənilər «torpağı viran qoymaq» taktikasından istifadə edirlər. İşğal olunmuş ərazilərdə hər şey talan edilir, dağıdılır, yandırılmışdır. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü. Erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü. Erməni faşistləri əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırlar. Erməni işğalçıları «Beynəlxalq Humanitar Hüquq»un heç bir prinsipinə əməl etməmiş, döyüş meydanlarında həlak olanların (təəssüflər olsun ki, bunların çoxu yerli dinc əhali – qoca, qadın, uşaqlar idi) meyitlərini belə təhqir etməkdən çəkinməmişlər. Təkcə öldürülmüş əsir Fərhad Atakişiyevin meyiti üzərində ekspertlər 72 işgəncə əlaməti aşkar etmişdilər. Onun əlləri, ayaqları

sındırılmış, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, dirnaqları kökündən qoparılmış, burun, qulaq dəliklərinə və qarnına məftil keçirilmişdi. Əsirlərə Azərbaycanın milli bayramları günü daha ağır işgəncələr verilirdi, erməni qəbri üstə əsir götürülmüş azərbaycanlı başının kəsilməsi ənənəyə çevrilmişdi.

Bu gün bəşəriyyət onu hədələyən daha təhlükəli terrorlardan – erməni terrorizmindən xəbərsiz deyil. Çünki müasir erməni terror qrupları ilə onların XIX əsrdəki, XX əsrin əvvəlindəki məsləkdaşlarının məqsədləri, hədəfləri, istifadə etdikləri taktika və təbliğat metodları, demək olar ki, eynidir. Bu yolla özlərinin çirkin məqsədlərinə nail olmaq – «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün onlar çoxsaylı terror təşkilatlarına malikdirlər.

Yalnız 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-ın Nyu-York şəhərində törədilən dəhşətli terror aktları dünyanı silkələdi. ABŞ başda olmaqla digər böyük dövlətlər terrorun necə də böyük və dəhşətli bir problem olduğunu dərk etdilər, onunla mübarizəyə başladılar. Ermənilərin çoxlu sayda terrorçu təşkilatları var və onlar türk dünyasına, xüsusilə Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı dəhşətli cinayətlər törətmişlər və törətməkdə israrlıdırlar. Təkcə 1989–1994-cü illərdə erməni terrorçu təşkilatları tərəfindən Azərbaycana qarşı 12 terror aktı törədilmişdir.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və separatçı «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın nəzarətində olan əraziləri beynəlxalq terrorizmin təlim düşərgələrinə və müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrilmişdi. Laçın rayonunun Zabux kəndində «Kürd konqresi», Xocavəndin Qırmızı Bazar ərazisində suriyalıların «Xalq Azadlıq Cəbhəsi», Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsində liviyalıların «Hizbullah» və livanlıların «Həmas» kimi terrorçu qrupları yerləşdirilmişdi. «ASALA» erməni terrorçu təşkilatının radikal qanadı üçün Şuşanın Xəlfəli, Xocavəndin Kiş, Əsgəranın Xankəndi yaşayış məntəqəsində təlim düşərgələri təşkil edilmişdi. 1996-cı il mayın 26-da Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə əfqan ərəbləri – «Əl-Qaidə»çilər gətirilmişdi. Burada nüvə terrorizmi (Ağdaban, Xanabad, Həsənriz, Kropatkin), bioloji terrorizm (İstisu, Kiş, Aşağı Veysəlli), kimyəvi terrorizm (Vejnəli, Havışlı) və kompyuter terrorizmi (Şuşa, Xankəndi) üzrə qruplar fəaliyyət göstərirdi.

Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilmiş «S.-300» və «Tayfun» raketlərini Rusiya, Çin və Ermənistan alimləri modernləşdirmişdilər. Ermənistan nüvə silahı hazırlamağa çalışırdı. Ermənilərin nüvə texnologiyası məsələləri ilə məşğul olan «Vartanoil», «Razdanmaş», «Jak-Mak Metaliz» və b. şirkətlərinin, «Lizinq» Biznes Mərkəzinin İran, Rusiya, Fransa, İraq, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı və b. ölkələrdə filialları fəaliyyət göstərirdi. Dağlıq Qarabağda təşkil edilmiş nüvə tədqiqatı laboratoriya və mərkəzlərində Suriya,

Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, İran, Ermənistan alimləri və Əfqanıstandan olan Ərəb mütəxəssisləri elmi axtarışlarını davam etdirirdilər. Bölgədə erməni və rus alimlərinin birgə sınaq təcrübələri keçirilmişdi. 2000-ci il dekabrın 14-də qəbul edilmiş, Ermənistanın nüvə proqramının 4-cü maddəsində işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri – Kəlbəcərin Başlıbel, Şuşanın Göytala və Laçının Mixidərə, Malxələf, Aşağı Fərəcan yaşayış məntəqələri Ermənistanın nüvə zonalarına aid olunmuşdu.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyri-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 30 aprel 822, 29 iyul 853, 14 oktyabr 874 və 11 noyabr 884 sayılı qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə onları yerinə yetirməkdən imtina edir. Əslində, münaqişə tərəflərindən birinə – Ermənistanla doğma, o birinə – Azərbaycana yad münasibət bəsləndiyindən bu qətnamələrin heç birində, Ermənistan təcavüzkar elan olunmurdu. Bunlardan yalnız birində Ermənistanın adı çəkilir və ondan tələb edilirdi ki, Dağlıq Qarabağa təsir göstərsin. ABŞ, Rusiya və başqa dövlətlərin parlamentlərində özünə doğma münasibət görən Ermənistan təcavüzkar əməllərini azgınlıqla davam etdirirdi.

Dünya siyasətçisi H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir: «XX əsrdə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində 2 milyon azərbaycanlı bilavasitə soyqırımı siyasətinin nəticələrini öz üzərində hiss etmişdi. Deportasiya prosesi etnik zəmində soyqırımı, insanların kütləvi qətli, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması, milli mədəniyyət abidələrimizin məhvi ilə müşayiət olunmuşdur».

Aparılan böyük təşkilatçılıq işi, respublikada həyata keçirilən demokratik ruhlu siyasi və iqtisadi islahatların səmərəli nəticələri Azərbaycanı AŞ-a daha da yaxınlaşdırdı. 2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. Millət vəkili İlham Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan parlamentinin AŞ-da nümayəndə heyəti bu təşkilatda səmərəli fəaliyyət göstərməyə başladı. Öz işgüzarlığı ilə Avropa Şurasında böyük nüfuz qazanmış İlham Əliyev iki ildən sonra – 2003-cü il yanvarın 27-də bu təşkilatın Parlament Assambleyası sədrinin müavini və büro üzvü seçildi. Belə bir diqqətə səbəb həm də Beynəlxalq Venesiya Komissiyasının sədri Puetro Aqounin qeyd etdiyi kimi, «Azərbaycanda aparılan islahatların Avropada razılıqla qarşılınması olmuşdu». Bu təşkilatda Azərbaycan nümayəndə heyətinin əsas məqsədi Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasına nail olmaq və onu işğal etdiyi əraziləri qaytarmağa məcbur etmək idi. 2001-ci il aprelin 24-də Azərbaycan nümayəndə heyəti AŞ tribunasında Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti yeritdiyini, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində,

o cümlədən Dağlıq Qarabağda narkotik maddələr istehsal və ixrac etdiyini, bu vasitə ilə əldə olunan vəsaitlə ordu saxladığını, terrorçu dəstələr yaradıb, onlara təlim verdiyini əsaslandırılmış şəkildə bütün dünyaya bəyan etdi. May ayında AŞ Nazirlər Komitəsinin 108-ci sessiyası konsensusla Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən xüsusi kommunique qəbul etdi. İyun ayında Aş Parlament Assambleyası sessiyasında İlham Əliyev Ermənistanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarix və mədəniyyət abidələrini dağıtmasını, təbiətin amansızcasına korlanmasına şərait yaradılmasını faktlarla ifşa etdi. AŞ Nazirlər Komitəsinə müraciət edildi ki, Ermənistanın Aş prinsiplərinə zidd olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımamasına münasibət bildirilsin. Bu müraciət 43 ölkə nümayəndəsinin iştirakı ilə müzakirə edildi. Nazirlər Komitəsinin bununla bağlı qərarında qeyd olunurdu: «...Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna... dövlətlərin ərazi bütövlüyünə dair normalara uyğun olaraq hörmət edilməlidir. ...Torpaq əldə etmək məqsədilə gücdən istifadə qəbul edilməzdir və ondan irəli gələn heç bir nəticə qanuni tanına bilməz».

AŞ parlament Assambleyasının 2001-ci il 25 sentyabr tarixli iclasında İlham Əliyev erməni terrorizmini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı keçirdiyi terror və soyqırımı siyasətində terrorçu «ASALA» təşkilatının fəal iştirak etdiyini, törədilmiş 32 terror aktı nəticəsində 2000 adam öldürüldüyünü, on minlərlə adamın yaralandığını bildirdi. Terroru dəstəkləyən Ermənistan dövlətini ifşa etdi. İlyarın ərzində Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistanın terrorçu dövlət adlandırıldığı 12 sənəd qəbul olundu. 2002-ci il sentyabrın 26-da AŞ PA-nın sessiyasında müzakirə edilən Azərbaycan haqqında məruzədə, ilk dəfə bu təşkilatın çox vacib sənədində açıq-aydın bildirilir ki, Azərbaycanın torpaqları işğal olunubdur. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüz edibdir və bu işğal nəticəsində Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqını vardır.

Bu gün ümumbəşəri problemlər sırasında mühüm yerlərdən birini də, ekoloji problemlər tutur. Ekoloji sistemlərin qorunub saxlanması bəşəriyyətin qarşısında kəskinliyi ilə durur. Təbiətdə ekoloji sistemlər nə qədər qədim sayılırsa, bir o qədər çox qiymətlidir. Bağ və üzüm plantasiyaları quruyursa, yenisini əkib-becərmək olar, lakin meşə massivi məhv edilirsə, onu təbiət yenidən yaratmayacaq, yaratsa da bu təbii meşə olmayacaq. Təəssüflər olsun ki, işğal olunmuş Azərbaycan ərazisində dövlət-təbiət abidələri (təbii meşələr) mühafizə olunmamaqla sahibsiz qalmış, hətta həmin ərazilərdə məskunlaşmış ermənilər, böyük əhəmiyyətə malik bu abidələrin əksəriyyətini məhv etmişlər. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 152 belə ağac növü 14 min hektar qiymətli meşə sahələri, 5 ədəd geoloji obyekt qalmışdır. Mənbələrin

məlumatına görə həmin abidələr erməni vandalları tərəfindən məhv edilir və müəyyən məqsədlə istifadə olunur. Məhv edilmiş meşələrimizdə 460-dan çox yabam ağac və kol bitki növü bitirdi ki, bundan 70-i dünyanın heç bir yerində yox idi. Azərbaycan ərazisində, işğaldan sonra qoz, palıd və digər ağac növləri xaricə satılmaq üçün kəsilərək meşələr geniş sahədə məhv edilmişdir. Bəzi meşə sahələri məhv edilərək dünya xəritəsindən silinmək üzrədir. Təbiidir ki, meşələr olmayanda meşə heyvanları da məhv olur. Keçmişdə Qarabağ meşələrində yaşamış çöl donuzu, qonur ayı, tülkü, çaqqal, canavar, porsuq, cüyür, turac, qırqovul, kəklik, yaşılbaş ördək, bildirçin ovlanmış, tələf olaraq ekosistemdən çıxmışdır.

İşğal olunmuş ərazilərdən axan çayların, hazırda ermənilər tərəfindən müxtəlif mənşəli tullantularla və çirkab suları ilə çirkləndirilməsi faktları mövcuddur. Xonaşen, Qarqarçay, Xaçınçay, Tərtər çayı öz mənbələrini işğal olunmuş ərazilərdən götürür və həmin çaylara ermənilər tərəfindən məişət tullantıları və çirkab suları axıdılır. Arazın ekoloji vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Belə ki, Ermənistan tərəfdən Arazın çirklənməsi nəticəsində buradakı balıqların çoxunun kökü kəsilmişdir. Çaydakı 21 balıq növündən yalnız 16 növü qalmışdır. Həmçinin Araz çayının toksik mənşəli maddələrlə çirkləndirilməsi suyun biokimyəvi və fiziki tərkibinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Cənubi Qafqaz regionunda Ermənistan tərəfindən torpağın, atmosferin, ekoloji tarazlığın pozulmasına zəmin yaradılır. Tullantılar vasitəsilə təkcə çaylarımız deyil torpaqlarımız da zəhərlənməkdədir.

Ermənistan Azərbaycana qarşı başladığı elan olunmamış «Qarabağ müharibəsi»ndə Beynəlxalq Humanitar Hüququn «Cenevrə Konvensiyası»nın bütün prinsiplərini təhlükəsizlik, Haqqa, Cenevrə, Humanitar, Toxunulmazlıq, ayrı-seçkilik prinsiplərini – kobudcasına pozmuşdur. Onlar nəinki yaralıları və əsirləri, habelə mülki vətəndaşları da kütləvi şəkildə, ən amansız üsullarla qətlə yetirmişlər. Erməni vandalları qocaya, qadına, uşağa, xəstəyə, əlilə, bir sözlə, heç kəsə mərhəmət göstərməmiş, əsirlikdə saxlanılanlara qeyri-insani münasibət bəsləmişlər. Təəssüf və təəccüb doğuran isə ondan ibarətdir ki, bütün bu və ya digər işgəncələr, alçalıcı və qeyri-insani cəzalar dünyanın gözü qarşısında baş verir.

Müasir dünyanın ən mühüm qayğılarından biri də, təbii ehtiyatların tükməsi təhlükəsidir. Enerji ehtiyatlarına olan tələbat isə ildən-ilə artmaqdadır. Yuxarı Qarabağ ərazisi işğal edildikdən sonra burada analoqu olmayan faydalı qazıntı yataqları erməni vandalları tərəfindən çıxarılarq mənimlənilir. Əvəzi ödənilmədən sanki torpağın şirəsi çəkilir. Qeyd edək ki, işğal edilmiş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən: 5 qızıl, 6 civə,

2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, oniks, yəşəm və s.), 11 şirin yeraltı su yataqları yerləşir ki, bu da respublikamızın iqtisadi potensialında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Hazırda Yuxarıda Qarabağ ərazisində ermənilər tərəfindən faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və istismarı davam etdirilir. Kəlbəcər, Zəngilan, Xocavənd rayonu ərazilərində yeni qızıl yataqları, Kəlbəcərin Sarıbulaq, Ağyataq və Lahıc ərazilərində isə yeni civə yataqları aşkar edilərək mənimlənilir. Aydın ki, təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə edilməsi, ətraf mühitin pozulması və çirklənməsi gələcəksiz inkişafın əsas səbəblərindəndir. Gələcək nəsillər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə görə onları heç vaxt bağışlamayacaq. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir: «Faşistliyin, vəhşiliyin dərəcəsi yoxdur. Erməni işğalçıların hərəkətləri məhz bunu sübut edir».

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, işğal altında olan ərazilərin yaşıllıqları, flora və faunası dəyər-dəyməzinə xarici ölkələrə satılır. Ermənistanın «Artsaxbank» və digər bankları bu istiqamətdə böyük kapitallar qoymaqladırlar. Həmçinin Fransa və Livanın 21 şirkəti bu ərazilərdə fəaliyyət göstərməkdədir. Livanın silah kontingentinə yararlı olan ağaclar kəsilərək doğramlır və onlardan silah qundaqları, ayrı-ayrı raketləri saxlamaq üçün ağac tozları istehsal olunur. Həmin zavodlar da məhz işğal olunmuş ərazilərdə tikilmişdir. Hər gün Yunanıstana və İrana 1400 kubmetr ağaclar daşınır.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni quldurları tərəfindən müxtəlif heyvan (cüyür, dağ keçisi, çöl donuzu, ayı və s. ov quşları) növləri qeyri-qanuni və qeyri-humanist üsullarla ovlanır. Döyüş mövqelərində, təmas xəttində minalanmış sahələrə daxil olan heyvanlar minaların partlaması nəticəsində məhv olur.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühit fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalmaqla yanaşı, burada yaşayan müxtəlif, nadir bitki və heyvan növləri də məhv edilməkdədir. Belə ki, işğal olunmuş ərazilərdə təlim və taktika dərslərində xüsusi növ döyüş sursatlarından istifadə edilir. Qeyd edilən xüsusi növ döyüş sursatlarının tərkib hissəsini əsasən müxtəlif növ kimyəvi elementlər və birləşmələr təşkil edir. Bu kimyəvi elementlərin və birləşmələrin zəhərli təsir gücü ətraf mühit üçün təhlükəlidir. Təlim məşqlərində bu növ silahlardan istifadə edilərkən canlı təbiətə,

torpağa, su mənbələrinə və atmosfərə illərlə bərpası mümkün olmayan ziyan vurulur.

Döyüş mövqelərində yerləşdirilmiş Ermənistan ordu bölmələrinin atəş hazırlığı və taktika təlim məşqləri zamanı Azərbaycan təbiətinə məxsus müxtəlif, nadir heyvan və bitki növləri məhv edilmişdir.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan ordu birləşmələri bütün döyüş mövqeləri boyu, qarşı tərəfdən külli miqdarda tank və piyada əleyhinə minalar basdırmaqla mühafizə sahəsi yaratmışdır. Minalanmış sahələrə tək-tək və yaxud sürü halında maral, ayı, çöl donuzu, iri qanadlı quşlar və digər müxtəlif heyvan növləri daxil olarkən tez-tez baş verən partlayışlar nəticəsində həmin heyvanların məhv olması ilə yanaşı, ətraf mühitə də ziyan vurulur. Partlayış nəticəsində süxurlarda dəyişikliklər, torpaq, flora və faunanın məhv olması, atmosferin kimyəvi çirklənməsi baş verir. Bu gün ermənilərin döyüş mövqelərində meşə və quru otlaq sahələrində yanğınların baş verməsi müşahidə olunmaqdadır. Yanğınlar, adətən, odlu silahlardan açılmış atəş və mina partlayışı nəticəsində baş verir. Yanğınlara nəzarət edilməməsi və vaxtında söndürülməməsi nəticəsində Azərbaycanın təbii mühitinə, meşə təsərrüfatına, bitki və heyvanlar aləminə böyük ziyan vurulmuşdur. Erməni vandallarının döyüş mövqelərində yerləşdirdiyi ağır texnikaların hərəkəti, yerin üst təbəqəsinə – torpaq quruluşuna xeyli ziyan vurur. Bu zaman torpağın üst təbəqəsində dərin təkər izləri, şıramlar, çökəkliklər və dərin lağımalar yaranır. Belə şəraitdə torpağın canlı aləm üçün üst qatı yararsız hala düşür. Təbii yolla torpağın əvvəlki vəziyyətinə bərpa olunması üçün uzun müddət vaxt və külli miqdarda vəsait tələb olunur. Ermənilər işğal olunmuş ərazilərdə özünün şəxsi heyətini və hərbi texnikasını saxlamaq və müdafiə etmək məqsədilə döyüş mövqelərində səngər, xəndək, əlaqə yolları, oyuq və sığınacaq yerləri inşa etmişdir. Mühəndis istehkam qurğularının inşası zamanı partlayıcı maddələrdən belə istifadə etməkdən çəkinmir. Partlayışlar zamanı torpaq quruluşunun həcmində və quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş verir ki, bu da torpaq sürüşmələrinə və torpaq eroziyalarına səbəb olur. Bəzi hallarda isə istehkam qurğularının inşası zamanı, döyüş texnikalarının, silah və döyüş sursatlarının sığınacağı üçün ağac dirəklərdən istifadə məqsədilə ağaclar kəsilir. Meşə sahələrində mühəndis istehkam qurğularının inşası zamanı əsasən meşədəki ağaclar bu və ya digər məqsədlər üçün doğranır.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan silahlı qüvvələri, hərbi obyektlərdə qoşunların döyüşə hazırlığının, hərbi texnikalarının və digər hərbi obyektlərin mövcudluğunun gizlədilməsinin təmin edilməsi üçün maskalanmadan istifadə edir. Maskalanmada, qarşı tərəfi çaşdırmaq məqsədilə ərazidə

yöndəmsiz mühəndis istehkam qurğuları inşa edilir və nəticədə təbii peyzajın dəyişməsi və tamamilə məhv olması baş verir. Bunlardan başqa, maskalanmada ərazinin təbii vasitələrlə gizlədilməsi üçün ağac və kollardan istifadə olunur.

Əsir dindirmələri və aparılan müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, düşmən işğal olunmuş rayonların yaşayış məntəqələrində yaşayış evlərini və binaları söküb dağıdaraq tikinti materiallarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edir. İşğal olunmuş ərazilərdə, yaşayış məntəqələrində dağıntı və söküntü işləri zamanı Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin köməyindən və ona məxsus olan hərbi texnikadan istifadə edir. Dağlıq Qarabağda ekoloji durumla bağlı QHT-lər tərəfindən yaradılmış işçi qrupunun hazırladığı və bir çox beynəlxalq təşkilatlara göndərilmiş müraciətdə deyilir: «Ermənistan Dağlıq Qarabağa münasibətdə «yandırılmış torpaq taktikasını» tətbiq edir ki, bu da bütün region üzrə əhalinin həyatı üçün təhlükə yaradır».

Hazırda işğal altında olan 1296381 hektar torpaq sahəsinin 45,1 faizi və ya 584030 hektarı müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramış sahələr kimi tədqiq olunmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə torpaq ehtiyatlarının 248420 hektarı və ya 19,2 faizinin zəif, 158360 hektarı və ya 12,2 faizinin orta və 177250 hektarı və ya 13,7 faizinin şiddətli dərəcədə eroziyaya uğradığı müəyyən edilmişdir.

Bölgədə ümumi torpaq ehtiyatlarının yarısından çoxunun eroziyaya məruz qalmış Cəbrayıl (71,9%) və Zəngilan (57,8%) rayonlarının payına düşdüyü göstərilir. İşğal altında olan digər rayonların torpaq ehtiyatlarının 38 faizinin eroziyaya məruz qaldığı qeyd edilmişdir. Eləcə də torpaq ehtiyatlarının 20 faizdən çox hissəsində şiddətli eroziya prosesinin Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarının ərazilərində baş verdiyi göstərilmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə meşə örtüyünün kütləvi şəkildə məhv edilməsi, meşə torpaqlarının və eləcə də dağ çəmənliklərinin şumlanıb əkilməsi, torpaq örtüyünün eroziyaya uğramasını sürətləndirməklə yanaşı, onun təbii bərpasını da mümkünsüz edir.

Beləliklə, işğal olunmuş ərazilərdə, ötən müddət ərzində, Azərbaycanın aborigen əhalisinin əsrlər boyu formalaşdırdığı mədəni-ekoloji landşaftın komponentlərinə də ciddi maddi və mənəvi ziyan vurulmuş və bu sahədə işğalçı qüvvələr hazırda da çirkin «fəaliyyətlərini» davam etdirirlər. Hazırda işğal edilmiş ərazilərdə mədəni-ekoloji landşaftlarda baş verən ekoloji fəlakətlərin miqyasının tam dəqiqləşdirilməsi mümkün olmamışdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər naziri Hüseyn Bağirovun sözlərinə görə: «İşğal nəticəsində dağıdılmış ekoloji mühitin bərpası üçün milyon illər lazım gələcək».

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş 20% ərazisində təbii sərvətlərin heç bir beynəlxalq norma və qay-

dalara əməl edilmədən, amansızlıqla talan edilməsi və kütləvi halda istismar edilməsi nəticəsində ətraf mühitə çox böyük ziyan vurulmuşdur. Erməni işğalçıları tərəfindən təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının əraziləri düşünülmüş şəkildə od vurularaq yandırılır. Yanğınlar ermənilərin nəzarətində olan min hektarlarla ərazilərə də yayılaraq ətraf mühitə və canlı təbiətə çox ciddi ziyan vurmuşdur.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də xalqımızın az-çox üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemlərin əsas səbəbinin Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğal etməsi nəticəsində olduğunu açıb göstərməkdən ibarətdir.

Təsəvvür edin, əgər Azərbaycan zorla münaqişəyə sürüklənməzdisə, onun ərazi bütövlüyü pozulmazdısa, onda müstəqillik əldə etmiş ölkəmizin inkişafı hansı səviyyədə olardı? Azərbaycanın düçar olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yüz minlərlə insanın taleyində faciəli rol oynamışdır. Bu insanların hüquqları tapdalanmışdır. Onların şərəfi, ləyaqəti təhqir olunmuş, gündəlik həyatın dəyərlərindən tam dolğunluğu ilə istifadə hüquqları pozulmuşdur. Bu insanlar öz doğma ev-əşiklərini, var-dövlətlərini, yaxınlarını itirdiklərindən, uzun müddət psixoloji sarsıntı keçirmişlər. Onlar, Azərbaycan dövlətinin qayğısına baxmayaraq, bir müddət çadırlarda, pis şəraiti olan mənzillərdə yaşamışlar. Hər cür yaşayış vasitələrindən məhrum olmuş qaçqınların və məcburi köçkünlərin mənəvi psixoloji vəziyyəti uzun müddət sabitləşməmişdir. Bütün bunlar insanların inkişafına mənfi təsirini göstərmişdir.

Erməni təcavüzkarları tərəfindən ölkəmizdəki qaçqın və məcburi köçkünlərin ağır fiziki və mənəvi zorakılığa məruz qaldıqlarının faktlara və materiallara əsaslanaraq tədqiqi mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Qeyd edək ki, hər il dünyada baş verən müharibələr və təqiblər nəticəsində on minlərlə insan ev-əşiyini, bəzi hallarda isə öz ölkəsini tərk etməyə məcbur olur, qaçqına çevrilir. Onlar çox vaxt öz doğma ocaqlarından və yaxınlarından qəflətən ayrılmalı, evlərini və digər əmlaklarını atıb getməli olurlar. Qaçqınların böyük bir hissəsi bir daha vətənə qayıda bilmirlər. Əksəriyyəti isə qonşu ölkələrdə özlərinə sığınacaq axtarırlar.

Qaçqın – irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluğa və siyasi əlamətlərə görə təqiblərin qurbanı olmaq bəzədə tam əsaslı qorxuya görə öz ölkəsini tərk etmiş və elə bu səbəbdən də oraya qayıda bilməyən, yaxud qayıtmaq istəməyən şəxsdir.

Bizim ölkəmizdə qaçqınlar 1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Sovet ordusunun köməyi ilə ermənilər tərəfindən zorakılıqla qovulması nəticəsində meydana gəlmişdir. Ermənistanda öz dədə-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların həyatı təhlükə altına düşdüyündən, onlar

xilas üçün Azərbaycana pənah gətirməli oldular. Onların sayı təqribən 250 mindən çoxdur.

Qaçqınlardan əlavə, təxminən oxşar vəziyyətdə olan və sayca onları üstələyən insanlar kateqoriyası mövcuddur. Bu, ölkə daxilində bir yerdən başqa yerə köçürülmüş şəxslər, daha doğrusu, məcburi köçkünlərdir. Silahlı münaqişə, kütləvi zorakılıq halları, insan hüquqlarının pozulması və ya insan fəaliyyətinin törətdiyi fəlakətlər nəticəsində öz evlərini, yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur edilmiş, lakin beynəlxalq qanunlarla tanınan dövlət sərhədlərini keçməmiş insanlar və ya insan qrupları məcburi köçkün sayılırlar.

BMT-nin Qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlıq (QAK)-m statistikasına əsasən hazırda 22 milyon insan ölkənin bir hissəsindən digərinə qaçmışdır. Onun 1 milyonu Azərbaycanın payına düşür. Belə ki, Ermənistanın ölkəmizə qarşı başladığı müharibə nəticəsində (1988–1994) Qarabağın dağlıq hissəsində və ətraf rayonlarda yaşayan əhali bütün daşınar və daşınmaz əmlaklarını qoyaraq ölkənin digər ərazilərinə köçməyə məcbur olmuşdur.

Prezidentimiz İlham Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir ki, «Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü nəticəsində ölkənin 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünü əmələ gəldi. Azərbaycan əhalisinin sayına nisbətə dünyada ən çox qaçqını olan ölkədir. 8 milyonluq əhalinin 1 milyonunun belə vəziyyətdə olması, əlbəttə, həm böyük siyasi, həm də iqtisadi problemdir. Biz bu problemin həlli üçün bütün gücümüzü sərf edirik və inanırıq ki, tezliklə işğalçı ordu torpaqlarımızdan çıxarılacaq, qaçqın və köçkünlərimiz öz doğma ocaqlarına qayıdacaqlar».

BMT Baş Katibinin xüsusi nümayəndəsi köçkünlərin müdafiəsi ilə məşğul olur. 1998-ci ildə QAK-da köçkünlər haqqında məsələlər üzrə rəhbər prinsiplər işlənib hazırlanmışdır. Bu prinsiplərdə bütün dünyada köçkünlərin xüsusi tələbatları əks olunur: şəxslərin zorakılıqla başqa yerə köçürülməkdən müdafiəsinə, yerdəyişmə zamanı, köçmə, habelə qayıtma və reintegrasiya zamanı onlara yardım göstərilməsinə və onların müdafiəsinə aid hüquqlar və təminatlar müəyyən edilir.

Ölkəmizdəki qaçqınlar və məcburi köçkünlər erməni təcavüzkarları tərəfindən ağır fiziki və mənəvi zorakılığa məruz qalıblar. Onlar doğma yurd-yuvalarından, ata-babalarının uyuduqları qəbiristanlıqlardan, əmlaklarından məhrum olublar. Azərbaycan hökuməti qaçqınları ölkə ərazisində yerləşdirmiş, onlara qaçqın statusu vermiş, ölkə vətəndaşlığına qəbul etmişdir. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin işi üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Çətin şəraitdə yaşayan, respublikanın müxtəlif rayonlarına səpələnmiş məcburi köçkünlərə bir sıra imtiyazlar verilmişdir. Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi

siyasətin nəticəsində məcburi köçkünlərin yaşadıkları çadır şəhərciklərinin əksəriyyəti ləğv edilmiş, onlar müasir tipli mənzillərə köçürülmüşlər.

Ölkə qanunvericiliyində bütün vətəndaş üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi və sosial hüquqlar qaçqınlara da şamil edilmişdir. Onlar bir sıra müavinətlər və yardımlar alır, uşaqlarını ali məktəblərdə pulsuz oxudurlar.

Lakin Beynəlxalq humanitar yardımlar və hər cür hüquq və imtiyazlar qaçqın və məcburi köçkünlərin keçirdiyi mənəvi-psixoloji sarsıntıları sağalda bilməz. Hər bir qaçqın və məcburi köçkünün ürəyi doğma el-obasına qovuşmaq üçün döyünür. Yalnız Vətən həsrətinin sonu onların qəlbinə vurulmuş yaraları sağalda bilər. Əminik ki, tezliklə torpaqlarımız işğaldan azad olacaq, məcburi köçkünlər öz doğma ocaqlarına qayıdacaqlar.

«Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi» mövzusunun məqsəd və vəzifələri mövzunun aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədi, Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixini kompleks şəkildə təhlil etməklə, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin səbəbləri, gedişi və törətdiyi ağır nəticələri, müqayisələr aparmaqla Xankəndi şəhərinin «sosial-iqtisadi geriliyi» barədə ortaya atılan tezisə əsaslı olduğunu, Xankəndi şəhərinin tarixən Azərbaycan ərazisi olduğunu, tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycandan ayrılmadığını sənədlər və materiallar əsasında sübut etməkdən ibarətdir. Monoqrafiya yazılarkən, müəllif bu və ya digər məqsəddə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret məsələlərin həllini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur:

- İlk vəzifələrdən biri, Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin «tariximizin uzun illər obyektiv qiymətini almamış, təhrif olunmuş hadisələrinə yenidən nəzər salmaq, nəticələr çıxarmaq, gələcək üçün vəzifələr müəyyən etmək» devizinin reallaşması üçün faktlara, materiallara əsaslanaraq obyektiv təhlillər aparmaq;
- Xankəndi şəhərinin tarixinə dair yazılmış əsərləri nəzərdən keçirməklə, problemin öyrənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onların elmi təhlilini vermək;
- Mövzu ilə bağlı aşkara çıxarılmış arxiv materialları, çap edilmiş qaynaqları dərinləndirərək, yeni faktları təhlil etmək və sistemləşdirmək;
- Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinin qarətçi, ədalətsiz müqavilə kimi Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinin davamı kimi qiymətləndirmək və faktlarla əsaslandırmaq. Müqavilə əsasında ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Xankəndinə köçürülməsinin məqsədlərini izah etmək. Xankəndində qədimdən yaşayan azərbaycanlıların sıxıdırılması, bölgəyə köçürülən ermənilərə yüksək səlahiyyət verilməsini Azərbaycan xalqına qarşı ümumbəşəri cinayət olduğunu əsaslandırmaq;

- Xankəndində komendant idarə sisteminin tətbiqini, Rusiya İmperiyasının Şimali Azərbaycanda müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vasitə olduğunu sübut etmək. Komendantlıq sisteminin yerli dövlətçilik ənənələrini məhv etmək məqsədi daşdığı, onun hərbi-feodal xarakterini açıqlamaq, Rusiyanın köçürmə siyasətini müstəmləkəçiliyin əlaməti kimi qiymətləndirmək. Şimali Azərbaycana ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsini müasir dövrlə əlaqələndirmək;
- Xankəndinin Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olduğunu faktlarla sübut etmək;
- Xankəndi şəhərinin yaranma tarixini, ərazisini və təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini şərh etmək;
- Xankəndi şəhərində sosialist təsərrüfat sisteminin formalaşdırılmasının xüsusiyyətlərini və nəticələrini şərh etmək. Yeni sənaye sahələrinin və obyektlərinin salınmasının Azərbaycan xalqının yox SSRİ-nin mənafeyinə uyğun olduğunu faktlarla sübut etmək;
- Xankəndi şəhərinin coğrafi mövqeyini, sahəsini, relyefini, geoloji quruluşunu, torpaq və bitki örtüyünü, əsas yaşayış məntəqələrini, sənayesini işıqlandırmaq;
- Xankəndi şəhərinin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatını təhlil etmək;
- Şəhərdə yaşayan əhalinin sayını, etnik və milli tərkibini, miqrasiya prosesini izləmək;
- Xankəndi şəhərində «Proletar mədəniyyəti» adı altında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, xalq musiqisinə, musiqi alətlərinə, ərəb əlifbası ilə yazılmış nadir əsərlərə qarşı hücumlarda Azərbaycan xalqının öz milli-mənəvi dəyərlərinə məhəbbət hissini öldürmək məqsədi güddüyünü izah etmək;
- Xankəndi əhalisinin etnik-milli tərkibi ilə bağlı erməni millətçilərinin saxta mülahizələrinin əsassızlığını tarixi faktlar əsasında sübut etmək;
- Şəhərdə ermənilərin sayının süni surətdə artırılması məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;
- Yenidənqurma, cəmiyyətin demokratikləşməsi, kütlələrin siyasi fəallığının yüksəlməsi, istiqlalçılıq uğrunda mübarizə və Sovet İmperiyasının iflası faktları arasında səbəb-nəticə əlaqələrini məntiqi sxem şəklinə ifadə etmək;
- Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Xankəndi şəhərinin işğalın şəhərin landsaftına, ekologiyasına, iqliminə və digər komponentlərinə göstərdiyi təsiri təhlil etmək;

- Xankəndi şəhərin sənayesinin ümumi xarakteristikasını vermək. Bölgənin sənayesinin təbii resurs amillərini, başlıca sahələrini, nəqliyyatını, səhiyyə, idman, mədəni-maarif, mətbuat, elm, incəsənət, məktəb və digər sahələrin inkişafını, bu inkişafın başlıca amili kimi Azərbaycan dövlətinin Xankəndi şəhərinə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsi olmasını açıqlamaq;
- Çarizmin Azərbaycanda milli qırğın siyasəti, 1920-ci il Sovet hökumətinin kütləvi qırğınları, DQMV-nin yaranması və hazırkı Qarabağ problemi arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək. DQMV-nin yaranmasını Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» inperiya siyasətinin davamı kimi qiymətləndirmək;
- Şəhərin erməni rəhbərliyi tərəfindən burada yaşayan azərbaycanlılara qarşı ögey münasibətlərin səbəblərinə aydınlıq gətirmək;
- «Xankəndi şəhərinin tarixi» mövzusu üzrə formalaşdırılan əsas anlayışları izah etmək və düzgün izləmək;
- Faktlara və materiallara əsaslanaraq Xankəndi şəhərinin sosial-iqtisadi durumunun Azərbaycanın digər şəhərləri ilə müqayisədə yüksəkdə dayandığını göstərməklə, erməni ideoloqlarının «şəhərin sosial-iqtisadi gerilik» konsepsiyasının tamamilə saxta olduğunu sübut etmək;
- Dünyada mövcud olan münaqişə ocaqlarının yaranmasının səbəblərini, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həmin münaqişələrlə ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, münaqişələrin aradan qaldırılmasında BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların rolunu izah etmək;
- Xankəndi toponiminin mənşəyini və coğrafi məzmununu aydınlaşdırmaq, həmin toponimin erməniləşdirilməsi (Stepanakert adlandırılması) məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;
- Tariximizi saxtalaşdıran erməni millətlərinin «Xankəndi şəhərinin iqtisadiyyatının Ermənistanla sıx bağlılığı» fikirlərinin əsassız olduğunu faktlarla açmaq;
- Yeri gəldikcə, dünyanın əsas iqtisadi güc mərkəzlərinin yaranması səbəblərini müəyyənləşdirmək, Avropaya inteqrasiyasının mahiyyətini, əsas əlamətlərini açıqlamaq;
- Canlı şahidi olduğumuz hadisələrə, sənədlərə və materiallara əsaslanaraq XX yüzillik ərzində Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınların, soyqırım hadisələrinin, faciələrin köklərini araşdırmaq;
- Bu gün xalqımızın az-çox üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemlərin əsas səbəbi «Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi»nin nəticəsində olduğunu faktlara əsaslanaraq açmaq;

- Sovet imperiyasının ikili siyasəti, milli münasibətlərin kəskinləşməsi, Qarabağ düyünü, demokratik hərəkatın yüksəlməsi və qanlı yanvar faciəsi arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini açıqlamaq;
- 1923–1991-ci illər ərzində Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərində sənayenin, mədəniyyətin, əhalinin sosial vəziyyəti və məişətinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin xronologiyasını izləmək və görülən tədbirlər nəticəsində şəhərdə baş verən sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı səciyyələndirmək;
- Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Qarakənd, Əsgəran hadisələrini, Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların kütləvi qovulmasını, Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələri, ermənilərin 1905–1906, 1918–1920, 1948–1952, 1966–1967-ci illərdə törətdikləri cinayətlərlə əlaqələndirmək;
- 1988–1994-cü illər «Qarabağ savaşı»nın iştirakçısı və şahidi kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunmasında, torpaqlarımızın erməni təcavüzündən müdafiəsində erməni işğalçılarına qarşı mübarizədə qəhrəmanlıq göstərən qeyrətli vətən övladlarının şanlı, mərd döyüş yolunu izləmək;
- Qaçqınlıq və məcburi köçkünlüyün səbəblərini müəyyənləşdirmək. Respublikamızdakı qaçqın və məcburi köçkünlərin ağır fiziki və mənəvi zorakılıqlara məruz qaldıqları, sosial vəziyyətlərinin ağırlaşması və sair kimi halların əsas törədicisinin erməni vandalları tərəfindən törədildiyini faktlarla açmaq;
- 1993–2010-cu illər ərzində Azərbaycan rəhbərliyinin qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyətini açmaq;
- Canlı şahidi olduğumuz hadisələrə, arxiv sənədlərinə, dövrü mətbuat materiallarına əsaslanaraq XX yüzillik ərzində erməni vandallarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi qırğınların, soyqırım hadisələrinin, faciələrin köklərini araşdırmaq və bütün bunların arxasında Sovet Rusiyasının dayandığı faktlarla səciyyələndirmək;
- Bu gün Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərinin beynəlxalq terrorizmin təlim meydanına, müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrildiyini, bölgənin narkotik maddələrin istehsal və ixrac edildiyi, nəzarətsiz ərazi kimi istifadə olunduğunu, işğal olunmuş ərazilərdə tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdıldığını, təbiətin, ekologiyasının amansızcasına korlanmasına şərait yaradıldığını faktlarla sübut etmək;

- 1993–2010-cu illərdə Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münacişəsinin həlli Beynəlxalq nizamlaşma istiqamətində Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin, gənc və istedadlı Prezidentimiz İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münacişəsinin tarixi və geosiyasi köklərini, mahiyyətini, xarakterini, münacişənin həlli məsələsində beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin fəaliyyətini öyrənmək və əldə edilmiş nəticələri qiymətləndirmək;
- İşğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından Ermənistan silahlı birləşmələrinin çıxarılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının Ermənistan üçün əhəmiyyətli bir addım olmasını vurğulamaq.

Monoqrafiyanın mənbəşünaslıq bazasını tədqiqat işləri, arxiv materialları, statistik və cari hesabatlar, elmi-metodik ədəbiyyat, bioqrafik yazılar, kulliyatlar, dövrü mətbuat materialları, yeddicildlik Azərbaycan tarixinin bütün cildləri, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin, AMEA-nın Elmi Kitabxanasının, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun, ARDA-nın, ARDSPİHA-nın və M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasının fondlarının materialları təşkil edir.

Monoqrafiyanın yazılmasında DQMV-nin inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş rəsmi sənədlərdən, Azərbaycana 30 ildən artıq rəhbərlik etmiş və həmişə DQMV-nin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayan Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin çıxış, nitq, məruzələrindən, Prezident İlham Əliyevin Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münacişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində aparıcı xarici dövlət başçıları ilə görüşlərdəki dərin məzmunlu nitqləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardakı, rəsmi dövlət xadimləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə problemlə əlaqədar çıxış və bəyanatlarından, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Müdafiə Nazirliyinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Turizm və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin cari arxiv və arayışlarından istifadə edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixçi alimlərindən R.Mehdiyevin, Y.Mahmudovun, T.Vəliyevin, O.Əfəndiyevin, Z.Səmədžadənin, K.Şükürovun, N.Vəlixanlının, İ.Məmmədovun, C.Quliyevin, T.Köçərlinin, O.Sultanovun, F.İbrahimlinin, Q.Hacıyevin, C.Bəhrəmovun, T.Musayevanın, A.Məmmədovun, C.Bəhrəmovun, X.Xəlilovun, İ.Bağirovanın, V.Əliyevin və digərlərinin yazdıqları qiymətli əsərlər müraciət etdiyimiz mövzunun mənbələrinə daxildir.

Demokratiya və aşkarlığın inkişaf etdiyi müasir dövr tariximizin obyektiv şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır. «Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin

tarixi» mövzusu işlənərkən tarixilik, elmilik, obyektivlik, məntiqi əsaslandırma, tənqidi yanaşma əsas tədqiqat prinsipi və üsulları seçilmişdir. Xankəndi şəhərinin tarixi həm Azərbaycanın digər şəhərlərinin, həm də dünya şəhərlərinin tarixinə dair materiallar əsasında tarixi-müqayisəli metodla araşdırılmışdır. Monoqrafiyanın mövzusu ilə bağlı olan mənbələrin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi, materialların diqqətlə araşdırılması, erməni müəlliflərinin əsərlərində Xankəndi şəhərinin tarixi ilə bağlı hər bir fikrə tənqidi yanaşma və təhlil etmə monoqrafiyanı faktlarla zənginləşdirmişdir. Xankəndi şəhərinin tarixinə dair çıxarılan nəticələr, istifadə olunan materialların analizi və sintezi ilə mümkün olmuşdur. Müqayisələrə və təhlillərə cəlb edilən tədqiqat əsərləri, tarixi əsərlər, görkəmli tarixçi alimlərin elmi fikir və mülahizələri monoqrafiyanın elmi-nəzəri bazasını təşkil edir.

Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixini hərtərəfli, obyektiv tədqiq edilməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Oxucu Xankəndi şəhərinin Azərbaycanın qədim tarixə malik yaşayış məskəni və şəhəri olduğunu, tariximizin heç bir mərhələsində ondan ayrılmadığını dərk edir. Bu baxımdan «Xankəndi şəhərinin tarixi» mövzusu, tarixi diyarşünaslıq və vətənpərvərlik baxımından əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda şəhərin təbiəti, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə tanışlıq gənclərdə Vətənə məhəbbət ruhunu gücləndirir. XIX yüzilliyin əvvəllərində ermənilərin məqsədli şəkildə Xankəndinə köçürülməsi məsələsinin işıqlandırılması, bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir.

Tədqim olunan monoqrafiyanın materiallarından, əldə olunmuş elmi nəticələrdən Azərbaycanın şəhərlərinin tarixinin, Qarabağın tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirən «Qarabağ» adlı biblioqrafik nəşrlərin və sənədlərin tərtibində, Dağlıq Qarabağın tarixinin tarixşünaslığının yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat əsasında ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş materiallar milli özünüdərk etmənin və siyasi tənqiddə formalaşmasında faydalıdır. Monoqrafiyanın materialları Azərbaycan tarixinin tədrisində ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllim və tələbələri, elmi işçilər, şəhər və rayon tarixi problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətlidir. Bütün bunlarla yanaşı, monoqrafiyanın materiallarından Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemlərinin sülh yolu və ədalət prinsipi əsasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll etməklə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar da istifadə edə bilərlər. Monoqrafiyanın materialları, Qarabağ həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL

XANKƏNDİNİN TARİXİ
KEÇMİŞİNDƏN

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Əlverişli təbii coğrafi şəraiti – şirin su qaynaqlarının, bitki və heyvanlar aləminin zənginliyi, təbii mağaraların olması – hələ qədim dövrlərdən burada ibtidai insanların məskən salmasına imkan yaratmışdır. Dünyada insanın yarandığı ilk məskənlərdən biri olan və əsrlər boyu təkcə Azərbaycanın deyil bütün Zaqafqaziyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış Qarabağın olduqca zəngin bir keçmişi vardır. Əsrlər boyu yadelli işğalçıların ardı-arası kəsilməyən hücumlarına sinə gərmiş qədim Qarabağ əhalisi nəinki öz varlığını qoruyub saxlamış, həmçinin xalqımız çoxəsrlik tarixini özündə əks etdirən zəngin maddi-mədəniyyət abidələri yaratmışdır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, erməni vandalları, dünyada analoqu olmayan xalqımızın uzun əsrlər ərzində yaratdığı bu zəngin mədəniyyəti yandırmış, məhv etmiş və ya özününküləşdirməyə cəhd etmişlər.

Qarabağ tarixən Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən zəngin, inkişaf etmiş əyaləti olmuşdur. O coğrafi mövqeyinə görə Şərqi və Qərbi ölkələri arasında sanki bir körpü idi. Təsadüfi deyil ki, İran dövləti Qarabağı Zaqafqaziyanın açarı rus çarizmi isə onu nəinki Azərbaycanın həтта, İranın qapısı hesab edirdi [17, s.15].

Erməni tarixşünaslığında Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın tarix boyu Ermənistanın tərkib hissəsi olması kimi saxta konsepsiya hakimdir. Xudbin niyyətli həmin ekstremistlər «Artsax», «Xaçın», «Qarabağ» sözlərini erməniləşdirməyə cəhd etmişlər. Lakin toponimlər tarixi həqiqəti yaşadır. Bu həqiqətlər isə ermənilərin saxta, yalan və böhtanını bir daha təsdiqlədi. Belə ki, t.e.d., professor Y.Mahmudov və K.Şükürov «Qarabağ tarixi» kitabında qeyd edirlər ki, «Qarabağ» sözünün izahını qeydə alınmış «Arsax» sözündən başlamaq qanunauyğundur. Arsax tanınmış Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın əyalətlərindən biri olmuş Qarabağın dağlıq və Mil düzünün bir hissəsini əhatə etmişdir [24, s.3].

Tarixçi alim R.Göyüşov «Qarabağın keçmişinə səyahət» kitabında göstərir ki, XII–XIII əsrlərə qədər Qarabağ ərazisi müxtəlif adlar daşmışdır. Belə ki, III–IV əsrlərə qədər Qarabağın bir hissəsi «Qarqarlar ölkəsi», digər hissəsi isə «Uti» adlanmışdır. III–IV əsrlərdə isə Qarabağın dağlıq hissəsi Arsax adlanırdı. Arsax, Çində Tanrı dağı ətəyində yaşamış türk Ağhun tayfalarından

bir qolun adıdır. Yeri gəlmişkən, göstərməliyik ki, ilk orta əsrlərdə Arsaxın bir hissəsində türkdilli Ağhun adlanan tayfa yerləşmişdir [14, s.71].

Antik müəlliflərdən Strabon, Selevik, Yustini, Pompey Troq, bəzi erməni tarixçiləri, Bizanslı Georgi Sinqal, Azərbaycan alimlərindən M.Seyidov, C.Cəfərov, X.Xəlilov, Q.Hacıyev, A.Qarabağlı və başqaları birmənalı şəkildə göstərir ki, Arsaq (Ərsaq) Türk-saq tayfalarından çıxmış qüdrətli dövlət başçısı sərkərdə olmuşdur. Yuxarıda adığedən müəlliflərin əsərlərini nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Arsaq sözünün birinci komponenti «ar» (ər) – türk dünyasında geniş yayılmış «igid, ərən, kişi» deməkdir. Sözün ikinci komponenti «saq» (sak) isə türk tayfalarının birliyinin adı daşır. Beləliklə, «Arsaq» sözü mənşəcə türk sözü olub «Sak kişisi, saq ərəni, sak ərəni» mənasını verir. Aydın Qarabağlı «Tarixi həqiqətləri yaşadan toponimlər» adlı məqaləsində apardığı elmi araşdırmalar nəticəsində yazmışdır: «Türk sülaləsi yaşadığı və yayıldığı yerləri, o cümlədən gəlib məskunlaşdığı tarixi Qarabağın bir hissəsini öz adı ilə Arsaq (yaxud Artsak) adlandırmışdır. Artsak toponiminin başqa bir izahı da mövcuddur. Belə ki, qədim türk dilində «art» və «sak» sözləri – «dağlıq ərazi», «dağlıq yer» deməkdir [19, s.14]. Bu gün də Azərbaycan ərazisində saq (sak) tərkibli yer adları mövcuddur (Şəki, Şakaşena və s.). Eyni zamanda Ərsak sözü – Ərtəgrül, Ərdahan, Ərdəbil, Əraz, Ərak və sair sözlərin əvvəlindəki «ər» sözü həm mənşə, həm də mənaca bir kökdən ibarət olub sırf türk mənşəli sözdür».

Bəs «Arsaq» sözü nə vaxt «Qarabağ» adı ilə əvəzlənmişdir? Tarixçi alimlərimizdən Y.Mahmudova, K.Şükürova, Q.Hacıyev, X.Xəlilova, A.Qarabağlıya, R.Yüzbaşova istinadən deyə bilərik ki, «Qarabağ» adı təxminən VII əsrdə işlənmişdir. Qarabağ əvvəllər konkret məkanı bildirmiş, sonra isə geniş coğrafi əraziyə aid edilmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, Qarabağ tarixi etnoqrafik əyaləti adını qədim Qarabağ şəhərindən almışdır. Coğrafiyaşünas-toponimist R.Yüzbaşova görə, Araz çayının kənarında Qarabağ şəhəri olmuşdur. R.Yüzbaşov «Azərbaycanın coğrafi adları» kitabında yazır: «Bu şəhərin XVII əsrin birinci yarısına qədər mövcud olması haqqında dəqiq kartoqrafik məlumat əldə edilmişdir. XVII əsrin birinci yarısında alman səyyahı Adam Olearinin (1603–1671) tərtib etdiyi «İran Səltənəti» adlı xəritədə Qarabağ yaşayış məntəqəsi 390 şimal en dairəsi ilə 820 20 dairəsinin kəsişdiyi nöqtədə göstərilir. Həmin şəhər XVII–XVIII əsrlərdə baş vermiş müharibələr nəticəsində məhv olmuşdur» [3, s.63–64].

X.Xəlilov yazır: «Fikrimizcə Ağdərə rayonunda yerləşən «Böyük Qarabağ» kəndi mənbələrin bizə haqqında xəbər verdiyi Qarabağ şəhərinin qalığıdır. Bu ehtimalın həqiqətə nə qədər müvafiq olduğunu «Böyük Qarabağ»da

aparılacaq arxeoloji qazıntılar göstərəcəkdir. «Ulu Qarabağ»ın sıx, qalın meşəlik bir sahədə yerləşməsi Qarabağ toponimini sıx, qalın meşəlik yer kimi izah edən müəlliflərin fikrini əyani olaraq təsdiq edir» [17, s.15].

Aydın Qarabağlıya görə, «Qarabağ» etnonimi iki tərkib hissədən ibarətdir, «qara» (qədim türk dilində) böyük, əzəmətli, möhtəşəm və «bak» el, oba, tayfa, soy bildirməklə – «böyük tayfa» mənasındadır [19, s.15].

Mənbələrdən məlum olur ki, qədim türk kəndlərində «Qarabağ» adlı tayfa da var idi ki, onlar Azərbaycanın qərb ərazilərinə axın etmiş və burada məskunlaşmışlar. Qarabağ etnoniminin əriəli genişdir. Belə ki, Türkiyədə, Şimali Qafqazda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Əfqanıstanda Qarabağ toponiminə rast gəlmək mümkündür.

Coğrafiyaşünas-toponimist R.Yüzbaşov «Qarabağ» sözüne münasibətini bu cür açıqlamışdır: «Qara» bir neçə mənə kəsb edir. Belə ki, onun bir mənası «qalın», «sıx» deməkdir. Başqa bir mənası isə «xalq» və «bağ», «böyük bağ», «Şəfalı bağ» deməkdir [24, s. 61].

Akademiyanın müxbir üzvü, t.e.d., professor Y.Mahmudov və t.e.d. K.Şükürov yazırlar ki, Azərbaycanda tərkibində «Qara» sözü olan digər yer (Qarayazı, Qaraçöp, Qarakənd, Qaraqoyunlu və b.) və şəxs (1300 illiyi qeyd olunmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Salur Qazanın qardaşı Qarabudaq və s.) adları vardır. Göründüyü kimi Qarabağ etnomologiyası etibarilə sırf Azərbaycan gerçəkliyini və dilinin qayda-qanunları ilə elmi izah olunur [24, s.4].

Qarabağın tarixi coğrafi ərazisinə gəldikdə isə M.C.Cavanşirin 1847-ci ildə yazdığı «Qarabağ tarixi»nə müraciət etsək daha doğru olar. Çünki həmin əsərin özü də tarixi qaynaqlara əsaslanmışdır və əsərin müəllifi dövlət adamı idi. Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədi belədir: Cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq Körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi Sınıq Körpü – Qazax, Şəmsəddin Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövlət məmurları onu istila etdikdən sonra «Krasni most», yəni «Qırmızı Körpü» adlandırırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağ Yelizavetpolla sərhəddi, Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küsbək, Salavartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır. Bütün bu faktlar Qarabağın qədim zamanlardan Azərbaycanın qədim tarixi bölgəsi olduğunu təsdiqləyir [13, s.11].

Qarabağ həm də dünyanın ən qədim tarixə malik olan diyarlarından biridir. Burada 350–400 min il əvvəl yaşayan insan sümükləri aşkar edilmişdir ki, bu qalıqlar dünya üzrə insanın təkamül prosesinin öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağın qədim yaşayış məskənlərindən biri

də Xankəndidir. 1938–1939-cu illərdə Xankəndi şəhəri yaxınlığında aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Eneolit və Tunc dövrlərinə aid arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir [28, s.16]. Qarabağın təbii coğrafi şəraiti, ərazinin ən qədim insan məskənləri xəritəsinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Qarabağdakı abidələrin növləri, onların xarakterik xüsusiyyətləri və maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Bu abidələrlə alman arxeoloqu E.Resler, rus şərqşünası M.Xankov, ingilis Bayer, fransız Berje və başqaları tanış olmuş və orada tapdıqları əşyaları öz ölkələrinə apararaq muzeylərini zənginləşdirmişlər [14, s.12].

İndi Qarabağda aşkar olunmuş tayı bərabəri olmayan qədim maddi mədəniyyət qalıqları Moskva, Sankt-Peterburq, Paris, Berlin, London, İrəvan və başqa şəhərlərin muzeylərini bəzəyir [14, s.13]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Xankəndində aparılan tədqiqatlar nəticəsində burada Eneolit və Tunc dövrünə aid bir neçə kurqan aşkar edilmişdir. Həmin kurqanları tədqiq edən arxeoloqlar dəfn kameraları tapmışlar. Xankəndi kurqanlarının dəfn kameraları dairə formasında olub, diametri 4,5 metrə çatırdı. Bu kameralar dairə formasında olub xəndəklə əhatələnmişdi. Kameranın şərqində enli sal daş vardır ki, bu daş həmin yerə giriş rolunu oynayırdı. İlk baxışdan Xankəndi dəfn kameraları e.ə. V–III minilliklərdə Qafqazda geniş yayılmış binaları xatırladırdı. Çoxtəbəqəli Xankəndi kurqanları kollektiv dəfn abidə ilə səciyyələnirdi. Ölülərin üstü isə gil və xırda daşlarla örtülmüşdü.

Xankəndindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri Erkən Tunc dövrünə aiddir [28, s.17]. Bu dövrdə əkinçilik maldarlıqdan ayrılmış, toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olunmuş, əkin sahələri genişlənmiş, süni suvarma tətbiq edilmiş və qoşqu heyvanlardan istifadə edilmişdir. Dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də köçmə maldarlığının yaranması və bununlada maldarlıqla məşğul olan əhali arasında, əmlak bərabərsizliyi meydana gəlməsidir. Xankəndi kurqanlarındakı dəfn etmə adətləri bir daha deyilənləri sübut edir. Xankəndi kurqanlarının bəzilərində 50-dən çox skelet aşkar edilmişdir ki, onların ailələrə və ya qəbilə üzvlərinə aid olduğunu göstərir. Bu, kollektiv dəfn etmə adətidir. Ailəyə və ya qəbiləyə məxsus kurqanda uşaq və yaşlılar birgə, sol və ya sağ yanı üstə bükülü və oturmuş halda dəfn edilmişlər. Qəbilə başçısı və ya ağsaqqalın qəbiri isə tamamilə başqa formada idi. Onlar arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunmuşlar. Bu cür dəfn adətləri bütövlükdə Qarabağda, Naxçıvanda, Xaçmazda, Qazaxda, Şəmkirdə, Qobustanda, Urmiyada, Gədəbəydə, Təbrizdə və digər yerlərdə mövcud olmuşdur [14, s.19].

Xankəndi kurqanlarında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri bölgənin qədim tarixə malik olduğunu,

əhalinin məşğuliyyətini, hansı heyvanları ovlamaları, sənətkarlığın növlərini, sənətkarlığın hansı sahələrinin inkişaf etdiyini, dini ideologiyasını, incəsənətini, əhalinin adət və ənənələrini, idarə formalarını və sair öyrənməyə imkan verir. Xankəndi kurqanlarından, daş güzlər, mis xəncər tiyələri, daş həvəng, ox ucları, sümükdən düzəlmiş alətlər, qızıl muncuq və asmalar, keramika nümunələri, müxtəlif heyvan sümükləri və s. tapılmışdır. İlk növbədə ərazidə tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri insanların axirət dünyasına inamını göstərir. Onların əqidəsinə görə insan ölmür, o yalnız dünyasını dəyişir, o biri dünyada əbədi yaşayır. İnsan bu dünyanı tərk edib əbədi axirət dünyasında yaşadığı üçün onu mal-qara, ev avadanlığı, bəzək, geyim, silah və başqa qiymətli əşyalarla təmin edib bu şeyləri onun qəbrinə qoyurdular. Hətta əhalinin təbəqələşməsi dövründə qəbilə başçıları öldükdə onun xidmətçilərindən bir ikisini öldürüb onunla basdırırdılar ki, o biri dünyada onun qulluğunda dursunlar. Beləliklə, Xankəndi kurqanları ərazinin keçmişini öyrənmək üçün bir «xəzinə» idi desək yanılmırıq.

Xankəndi kurqanlarında tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrindən məlum olur ki, burada yaşayan əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşlar. Xankəndi ərazisində Bağçılıq və bostançılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri yaranmışdır. Qarabağın əlverişli təbii coğrafi şəraiti heyvandarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində təsərrüfat quyularından və küplərdən arpa, buğda və darı qalıqları tapılmışdır ki, bütün bunlar taxılçılığın inkişaf etdiyini göstərir. Bəhs olunan dövrdə bölgədə üzümçülük və şərəbçilik meydana gəlmişdir.

Xankəndi Kurqanlarından tapılmış heyvan sümükləri burada heyvandarlığın inkişafını göstərir. Əhali əsasən davar bəsləmişdir. Atçılıq da təsərrüfatda mühüm yer tutmuşdur. Atdan minik vasitəsi və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir. Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, tayfalararası ticarətin artmasına şərait yaratmışdır. Bölgədə qoyunçuluğun inkişafı yun parça toxuculuğunu genişləndirmişdir.

Xankəndi kurqanlarından tapılmış daş güzlər, mis xəncər tiyələri, ox ucları, sapand, sümük alətlər metaldan istifadə edilməsinin geniş yayılmasını göstərsə də, daşlaşma sənətinin müəyyən qədər öz mövqeyini saxlaya bilməsini sübut edir. Eyni zamanda bütün bunlar onu deməyə imkan verir ki, Orta Tunc dövründə ovçuluq Xankəndi əhalisinin köməkçi məşğuliyyət sahəsi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz dövrdə əhali maral, ceyran, çöldonuzu, qulan ovlayırdı. Bu dövrdə ox, yay, nizə, sapand və tələdən istifadə edilirdi. Xankəndi kurqanlarındakı qızıl muncuqlar, keramika nümunələri, xəncər tiyələri, qablar və bəzək əşyaları üzərindəki

müxtəlif məzmunlu rəsmlər, həndəsi naxışlar, heyvan və bitki rəsmləri ibtidai incəsənətin inkişaf etdiyini göstərir [16, s.58].

Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni, inkişaf etmiş şəhərlərindən biridir. Şəhərin ərazisi 8 kvadrat kilometr, əhalisi 53,1 min nəfərdir. Hal-hazırda Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir [10].

Xankəndi oykonimi «Xana məxsus kənd» mənasındadır. Xankəndi adına Azərbaycanın digər ərazilərində də rast gəlmək mümkündür. İsmayılı, Şamaxı, Qubadlı və digər rayonlarında «Xankəndi» adını daşıyan yer adları vardır [5, s.238].

Qısa bir müddətdə sürətlə inkişaf edən tanınmış Xankəndi şəhəri Azərbaycanın gənc şəhərlərindən sayılır. Belə ki, bir neçə minillik tarixə malik Naxçıvan, Gəncə, Bərdə, Qəbələ, Dərbənd, Şəki, Şəmkir, Şabran, Bakı, Şamaxı, Beyləqan, Təbriz, Ərdəbil və digər qədim Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq, Xankəndi gənc şəhər hesab olunur [29, s.2]. Doğrudur, Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir və Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi burada da ibtidai insanlar yaşamışlar. Sonrakı ictimai-iqtisadi formasiyalarda da Xankəndi bir neçə evdən ibarət kənd kimi mövcud olmuşdur. Tədqiqatlardan məlum olur ki, XVIII əsrin sonlarında Qarabağ xanlığının başçıları – xanların istirahəti üçün yaşayış məskəni kimi Xankəndini seçmişlər. Xanlığın fəaliyyətinə maksimum şərait yaradılması üçün məskən Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşanın 10 kilometrliyində, nisbətən dağ ətəyində salınmışdır. İbrahimxəlil xanın Xankəndini şəxsi malikanə kimi seçməsi, ərazinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Kəndin yuxarı hissəsindən çay axması (Kərgicahan çayı), sıx meşəliklərlə əhatə olunması, ən başlıcası isə Ağdam, Xocalı, Malıbəyli, Kərkicahan, Şuşa, Xəlfəli kimi iri yaşayış məskənlərinə yaxın olması ilə əlaqədar idi. Hətta İbrahimxəlil xana məxsus cins atlar və sağılan heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı. Mirzə Camal Cavanşirin yazdığına görə «Mərhum İbrahim xandan 6 imarət qalmışdır ki, bunlardan biri də, Şuşadan bir az aralıda Xan Bağının tikintisidir [13, s.48]. İlk illər yeni yaşayış məskənində xan ailəsi və onun yaxınları yaşadığından el arasında «Xanın kəndi» kimi tanınır. Qısa bir müddətdən sonra yeni salınmış qəsəbə Xankəndi adını alır. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanın 19 rayonunda «Xan» adı ilə başlayan 26 yaşayış məntəqəsi vardır (Xanlıq, Xanbağ, Xanagah, Xanabad, Xanbulaq, Xankeçən və s.). Təkcə Dağlıq Qarabağ ərazisində 4 kənd sırf «Xan» adı ilə başlayır (Xanadərə, Xansu, Xanlıqpəyə, Xanalı). Dağlıq Qarabağın, digər yaşayış məntəqələri kimi Xankəndində də, yerli əhali ancaq azərbaycanlılar idi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanlığı yaranan zaman xanlığın

əhalisini Cavanşir, İyirmidörd, Otuzikilər, Kəbirli, Ziyadoğlu, Baharlı türk tayfaları təşkil edirdilər [20, s.12].

Xankəndi əhalisi əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Burada bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq, toxuculuq və sənətkarlıq da inkişaf etmişdi.

Azərbaycanın Xankəndi şəhərini «ata-babasmınkı» hesab edən Qarabağ mülkləri, yəqinki o dövrdə Mirzə Adıgözəl bəy tərəfindən yazılmış «Qarabağnamələr»dən xəbərsiz olublar. Mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə, mülklərin əhalisi bu əraziyə başqa yerlərdən gəlmişdi və Qarabağın 5 mahalının adı ilə adlandırılmışdı. Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan, Çiləbörd mülklərindən yalnız xaçın mahalının əhalisi yerli idi. Qalanları müxtəlif vaxtlarda burada məskunlaşmışdılar. Xatırladaq ki, mülklər Qarabağ xanlığından asılı idilər. Dizaq məliyi Qarabağa Loridən qaçıb gəlmişdi. Nadir şah yaltaqcasına itaətinə görə Dizaqda ona mülklük verilmişdi. Vərəndə məliyi Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd məliyi Allahqulu Macavizdən, Talış məliyi Usub Şirvandan qaçaraq Qarabağda özlərinə sığınacaq tapmış və Nadir şah itaətə görə müvafiq ərazilərə «mülk» təyin edilmişlər. Bu mülklərin XVIII əsrdən o tərəfə heç bir tarixi yoxdur. Onlar həmişə Qarabağ xanlığının bölüşdürücülük siyasətini yeritmişlər. Rusiya həmin mülklərin köməyi ilə burada «Xristian dövləti» yaratmağa çalışırdı. Hətta 1787-ci ildə Qarabağ mülkləri rus və gürcü hərbi birləşmələri ilə ittifaqa girərək Qarabağa qarşı «Xaç yürüşü» də təşkil etmişdilər. Lakin rus-türk müharibəsi (1787–1791) bu yürüşün dayandırılmasına səbəb oldu [12, s.20].

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın bölüşdürülməsi uğrunda Rusiya ilə İran arasında 1804-cü ildə başlanan müharibə, 1805-ci il mayın 14-də Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında 11 maddədən ibarət Kürəkçay müqaviləsi imzalanmışdı ki, həmin müqaviləyə görə xan onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olundu, xanlıq müstəqil xarici siyasət hüququndan məhrum edildi və həmin vaxtdan İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Xankəndində yaşamağa başlamışdı. Çox təəssüflər olsun ki, əldə heç bir əsas olmadan İbrahimxəlil xan Şuşa qalasındakı rus qarnizonunun rəisi Cavad xanın qatili Lisanoviç tərəfindən 1807-ci ildə vəhşicəsinə qətlə yetirildi [21, s.31]. Bundan sonra hakimiyyətə gələn Mehdiqulu xan Xankəndinin özü üçün yaşayış məskəni seçsə də, erməni generalı V.Mədətovun fitvası ilə 1822-ci ildə öz doğma yurdundan didərgin salındı, malikanələri və Xankəndi isə müsadirə edildi.

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında Azərbaycanın bölüşdürülməsi haqqında sülh müqaviləsi imzalandı. Gülüstan müqaviləsi ümumdünya tarixində özgə torpaqlarının bölüşdürülməsi üçün bağlanmış antihumanist və zorakı müqavilələrdən biridir. Gülüstan müqaviləsi

Azərbaycanın digər bölgələrinə olduğu kimi, Xankəndinin də taleyinə ciddi təsir etdi Xankəndində əvvəlki həyat tərzini dağıdıldı, Azərbaycan cəmiyyəti üçün ənənəvi olan sülalələr bölgüsü qadağan olundu və hər şey imperiyanın maraqlarına tabe edildi. Şimali Azərbaycanda müstəmləkə inzibati idarə sistemi yaradıldı və xanlıq idarə üsulu, komendant idarə üsulu ilə əvəz edildi. Doğrudur, bu vaxt yerli bəylər əyalət şurasının rəhbəri kimi «fəaliyyət» göstərirdi. Lakin bu Şura real hakimiyyətə malik deyildi. Bu zaman Xankəndində çar hökumətinə məxsus idarələr yaradılmışdı. Həmin idarələrə nəzarət Mehdiqulu xanın arvadı Pəricahan bəyimə verilsə də, burada rus əsgərləri özbaşınalıqlar edir [20, s.16].

Bəhs etdiyimiz dövrdə, komendant idarəsi məmurlarının zülm və zorakılıqları haqqında Qarabağdan mərkəzə göndərilən məktubda yazılmışdı: «Bizim rəislər sürüyə darlanmış ac canavarlar kimi müxtəlif sıxıntılarla bizim güzəranımızı pozurlar. Rəhbərliyin vergi və mükəlləfiyyət tələbi, həmişə naib tərəfindən ikiqat artırılır» [25, s.8].

Ali hakimiyyət orqanlarına arxalanan acgöz erməni tacirləri Qarabağda azərbaycanlıları məhsulu bazar qiymətindən 8–10 dəfə ucuz satmağa məcbur edirdilər. 1830-cu ildə Rusiya Ədliyyə Nazirliyinə daxil olan sənəddə göstərilirdi ki, «... müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsini tədqiq edərkən idarə edənlərin azgınlığından və xalqın əzabından insan əqli dəhşətə gəlir. Burada insanlıq tapdalanmış, ədalət yaddan çıxmış, qanun yalnız zülm etmək aləti olmuş, acgözlük, özbaşınalıq dairə rəislərinin, komendantların, pristavların və başqa şəxslərin fəaliyyətinin əsasıdır... Əhali üzərinə qoyulan vergilərdə qayda yoxdur» [s.41].

Rus hərbi hissələrinin Xankəndində yerləşdirilməsi təsadüfi deyildi. Bu, hər şeydən öncə, ərazidə baş verən üsyanların qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Eyni zamanda Xankəndinin əlverişli mövqedə yerləşməsi Çara tabe olmaq istəməyən Şuşanı və ətrafdakı xeyli Azərbaycan məskənlərini nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Ən başlıcası isə gələcəkdə erməniləri Xankəndinə köçürmək, dayaqlarını möhkəmləndirmək və Xankəndi rus hərbi bazalarında onlara qulluq edəcək erməni ailələrini yerləşdirmək planı var idi. Çar çinovnikləri digər bölgələrdə olmasa da, Xankəndində etnik proporsiyaları poza bildilər. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, 1813-cü ildə Xankəndində heç bir erməni və rus ailəsi yaşamadığı halda, artıq 1847-ci ildə orada 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev qeydə alınmışdı. Hətta bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndində erməni kilsəsi də, inşa edilmişdi [26]. 1847-ci ildə Xankəndində böyük rus Alayı «Sinja Polku» yerləşdirildikdən sonra ərazinin inkişafı çar hökumətinin diqqət mərkəzində saxlandı. Qafqaz süvari diviziyasının da, qərargah və kazarmaları Xankəndində yerləşdirilmiş və həmin

yaşayış məskənini erməni və rus zabitləri «Ştab» adlandırmışlar. Lakin tədqiqatlardan məlum olur ki, 1847-ci il Rusiya xəritəsində Xankəndi qəsəbəsi öz adı ilə xəritəyə daxil edilmişdir. Artıq 1898-ci ildə Xankəndi çar hökuməti tərəfindən Hərbi Qərargaha çevrilmişdi, hansı ki, həmin ordunun tərkibində yalnız rus və erməni əsgərləri xidmət edirdilər.

Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq Rusiyanın çoxdankı planı idi. Ona görə də Şimali Azərbaycanın işğal edilmiş bölgələrinə İran və Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi təsadüfi deyildi. I Pyotrun ermənilər haqqında verdiyi oktyabr, 1724-cü il «fərmanı»na görə Rusiyanın zəbt etdiyi ərazilərdə ermənilərin məskunlaşmasına icazə verilmişdi. Rusiya imperatorunun bu siyasətini sonrakı əsrlərdə onun varisləri böyük səylə həyata keçirirdilər. Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov və İ.F.Paskeviç Türkmənçay müqaviləsi hazırlanarkən İrandan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsini unutmədilər. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində köçürmə məsələsi xüsusi yer tutmuşdu. Rus tədqiqatçısı N.Şavrovun verdiyi məlumata görə «...Artıq XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 1 milyon 300 min erməni yaşayırdı ki, bunun 1 milyonu həmin əraziyə köçürülən ermənilər idi». Ermənilər Şimali Azərbaycana köçürülərkən Naxçıvan, İrəvan və xüsusi olaraq Qarabağda yerləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər [22, s.41].

Xankəndi qəsəbəsini daha da genişləndirmək, ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə Qarabağa köçürülmüş ermənilərin faiz etibarilə böyük əksəriyyəti Xankəndində yerləşdirilmişdi. Təkcə 1823–1832-ci illərdə Xankəndində ermənilərin xüsusi çəkisi 27% artmışdı [26]. Sonrakı dövrlərdə bu proses çox böyük sürətlə davam etdirilmişdir.

Xankəndinə köçürülmüş ermənilərə geniş imtiyazlar verilmişdi. Belə ki, onlar 6 il müddətinə hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, təsərrüfatlarının inkişafı üçün külli miqdarda vəsait ayrılmışdı. Hətta ermənilərin silah gəzdirmək hüquqları da var idi. Eyni zamanda əraziyə köçürülən ermənilər müsəlman xan, bəy, ağalara məxsus ən yaxşı torpaqlarda məskunlaşdırılmışdılar. Rəsmi dairələr elan edirdilər ki, ermənilərin bu torpaqlarda yerləşməsi müvəqqəti haldır, onlar bu torpaqlardan xəzinə torpaqlarına köçürüləcəklər. Əslində belə olmadı, torpaqlarımızda ermənilərin kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi prosesi gücləndikcə, onlar bu torpağa sahib çıxmağa və hər vəchlə yerli əhalini dədə-baba torpaqlarından sıxışdırmağa başladılar. Köçürmə prosesinin əvvəllərində A.Qriboyedov Peterburqa göndərdiyi bir məlumatda yazırdı ki, «mənim gümanıma görə, bir müddət keçdikdən sonra ermənilər məskunlaşdıqları torpaqların onlara məxsus olduğunu deyəcəklər». Doğrudan da, XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq onun bu ideyaları həqiqətə çevrildi.

Ermənilərin əsassız torpaq iddiası yerli əhali – azərbaycanlılarla gəlmə ermənilər arasında kəskin ziddiyyətlər yaratdı. Çar hökumətinin ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində ermənilərin torpaq iddiaları getdikcə artır və onların törətdikləri silahlı toqquşmalara gətirib çıxarırdı. 1905–1906, 1918–1920, 1988–1993-cü illərdə baş verən hadisələr bir daha deyilənləri sübuta yetirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə bütün Azərbaycanda, Qarabağda və o cümlədən Xankəndində ermənilərlə bərabər ruslar da məskunlaşmışdılar. Ermənilərlə bərabər rusların da, bu bölgədə yerləşdirilməsi Rusiya üçün çox mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta XIX yüzilliyin ortalarından sonra Qarabağda bütöv rus kəndləri yaradılmışdı. Xankəndində məskunlaşmış ruslar isə ilk mərhələdə ordu qərargahları yaxınlığında təsərrüfatlar yaratdılar. Tədqiqatlardan məlum olur ki, XIX yüzilliyin 30–40-cı illərində Azərbaycanda 30 min nəfər rus məskunlaşmışdı ki, bundan 190 nəfəri Xankəndinin payına düşürdü [21]. XIX yüzillikdə çar işğalından sonra böyüyən Xankəndinə, bir qayda olaraq, İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilir, «etibar» doğrultduqlarına görə çar ordusunun hərbi hissələrində və dövlət idarələrində işlə təmin edilirdilər. Artıq 1900-cü ildə Xankəndində 3 min əhali yaşayırdı. Hətta burada ikisinifli məktəb də fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda Xankəndində «1-ci Sujeno-Vladıqafqaz Ters Kazak Qoşun Postu» da yerləşdirilir. Məqsədli şəkildə yeridilən etnik siyasət nəticəsində ötən əsrin əvvəllərində Xankəndində erməni və rus əhalisinin sayı xeyli artdı. Ancaq bununla belə şəhərdə xeyli sayda keçmiş xan və bəy nəslinin nümayəndələri, azərbaycanlı ziyalılar, musiqiçilər, sənətkarlar yaşayırdılar. Məqsədli təcrid siyasətinə baxmayaraq, onlar Xankəndində söz sahibi idilər və yeri gəldikcə hakimiyyət onlarla hesablaşmalı olurdu [26].

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, 1991-ci ildə 4303 nəfər azərbaycanlıların yaşadığı Xankəndi şəhəri erməni vandallarının əsarəti altına düşdü [26]. Azərbaycanlılar qədim ata-baba yurdlarından qəddarcasına işgəncələrə məruz qalaraq qovuldular. Buradakı 14 mədəniyyət resursları, 6 abidə, qədim qəbirlər, torpaq kurqanlar, Alban məbədi, şəkil qalereyası, xatirə kompleksi, 5 mədəniyyət idarəsi, Pedaqoji İnstitut, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Sovxoz texnikomu, tibb məktəbi, 2 musiqi məktəbi, orta texniki peşə məktəbi, uşaq incəsənət məktəbi, texniki məktəb, tarix ölkəşünaslıq muzeyi, dram teatri, Konsert zalı, Azərbaycan Yazıçılar İnstitutunun Dağlıq Qarabağ filialı, Xankəndi kitabxanası, Qış və yay kinoteatrları, Xankəndi mədəniyyət sarayı, nəşriyyat evi, studiya, 800 çarpayılıq 8 xəstəxana, 30 feldşer-mama məntəqəsi, 2 dispanser, sanitariya epidemoloji stansiya, Xankəndi Dram Teatri, yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri, elektrotexnika, avtomobil təmiri, asfalt-beton zavodları, mebel fabriki, tikinti materialları, sənaye, istehsalat və tədris isteh-

salat kombinatları, elektrik şəbəkəsi və digər obyektlər Azərbaycan əhalisinin qayğısından məhrum edilərək Ermənistanın istifadəsinə verildi [33].

Ümumiyyətlə, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində 152 əhəmiyyətli ağac növü, 13198 hektar qiymətli meşə sahələri, 5 ədəd geoloji obyekt, 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 11 şirin yeraltı, 10 mineral su yataqları, 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun, 1 sink, 14 əlvan bəzək daşları, 1 obsidion, 1 perlit, 19 üzük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 9 gips, 1 anhidrit, 1 gəc, 5 tikinti qumu, 5 qum-çınqıl, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 10 gil, 1 soda üçün xammal, 21 pemza, vulkan külü, qiymətli və nadir yataqlar Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmiş və qəddarcasına mənimsənilir [1]. Həmçinin Azərbaycan ərazisində mövcud olan irili-xırdalı 7 reliktdən gil, 460-dan çox yabanı ağac və çöl-bitki növləri, 300–400 il yaşı olan çinar ağacları işğal altındadır [31]. Buradakı qiymətli ağaclar doğranaraq Avropaya – Fransa və İtaliyaya ixrac olunur. Bütün bunlarla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 288 uşaq bağçası, 799 ümumtəhsil məktəbi, 11 texniki peşə məktəbi, 9 orta ixtisas təhsil müəssisəsi, ali məktəb, 2 ali ixtisas filialı, 900 yaşayış məntəqəsi, 107 mindən çox yaşayış evi, 4366 mədəni məişət obyektı, 855 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 397 xəstəxana, 10 məscid, 10 poliklinika, 10 doğum evi, 76 aptek, 4 sanatoriya, 20 müasir tipli mədəniyyət sarayı, 40 mindən çox sənət əsərləri, nadir qızıl və gümüş məmulatları, qədim xalçalar, 22 muzey, 927 kitabxana, 808 klub, 4 rəsm qalereyası, 6 teatr müəssisəsi, 2 konsert salonu, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 85 musiqi məktəbi, 65 attraksion, 40 min tarixi əşya, 4,6 milyon kitab fondu dağıdılmış, oğurlanmış və məhv edilmişdir [32, 33]. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzündən sonra erməni vandalları tərəfindən qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində Azərbaycanın 95141 hektar torpaq sahəsi məhv olmuş, yanğınların nəticəsində dövlətimizə 198 milyon ABŞ dolları dəyərində ziyan dəymişdir [33].

Bu gün Azərbaycanın 20 faiz ərazisi işğal altındadır. Bir milyondan artıq azərbaycanlı ev-əşiyini itirib, ən adi məişət şəraitindən məhrum olub, qaçqın düşərgələrində yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Qaçqın düşərgələrində azərbaycanlıların yeni nəsli yetişir. Gənc nəsəl bütün bunları yadda saxlamalıdır. Yadda saxlamalıdır ki, bütün əsrlər boyu ermənilər bizim şəhər və kəndlərimizi xarabələrə çevirib, azərbaycanlıların qanı axıdılıb, körpələr süngülərə keçirilib, nənələr-babalar qanına qəltan edilib, analarımız, bacılarımız, gəlinlərimiz gözü yaşlı qalıb. Qədim tarixə malik ellərimiz-obalarımız, dedə-babalarımızın məzarları düşmənin əsirinə çevrilmişdir. Bu gün hər bir Azərbaycan Vətəndaşı Vətənimizin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə hazırdır. Vətənimizi əsarətdən biz xilas etməliyik və edəcəyik!!!

II FƏSİL

QARABAĞIN PARÇALANMASI, XANKƏNDİNİN ERMƏNİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ VİLAYƏT MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİ PROSESİ (1920–1923)

XIX yüzillikdə olduğu kimi XX yüzilliyin əvvəllərində də Xankəndində ermənilərin sayı süni surətdə, məqsədli şəkildə xeyli artmışdı. Əraziyə köçürülən ermənilər hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilir, onlara külli miqdarda vəsait verilir, evlə, işlə təmin olunur, azərbaycanlı bəylərə məxsus torpaqlarda məskunlaşmışdılar. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1823-cü ildə Xankəndində ermənilər ümumi əhalinin 8,4%-ni təşkil edirdilərsə, 1832-ci ildə ermənilərin xüsusi çəkisi 34,8%-ə qalxmışdı [2, i.186, v.4]. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1813-cü ildə Xankəndində bir nəfər də olsun erməni yaşamırdı. Artıq 1813-cü ildə Xankəndində 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev qeydə alınmışdı. Hətta burada kilsə də inşa edilmişdi [26, v. 21]. 1917-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən Oktyabr inqilabından sonra Cənubi Qafqazda cərəyan edən mürəkkəb proseslər Xankəndindən də yan ötmədi.

Qeyd edək ki, 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə Xankəndində Azərbaycanın hərbi hissələri yerləşdirilmişdi. Ermənistanın təcavüzü zamanı AXC-nin həyata keçirdiyi tədbirlər dövlətimizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasına şərait yaratdı. Lakin 1920-ci ilin mayından Dağlıq Qarabağda, o cümlədən Xankəndində rus qoşunları və erməni quldur dəstələri yerləşdirildi.

Ermənilərin dünyanın müxtəlif bölgələrindən Qafqaza köçürülməsi ilə burada yaşayan xalqların çətin və məşəqqətli günləri başlamışdır. Azərbaycanın qədim tarixə malik torpaqlarını zaman-zaman, hissə-hissə qoparıb «Erməni Vilayəti» yaradan ermənilər təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənmədilər. Onlar dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq niyyətinə düşdülər. Erməni daşnakların bu mənfur, bəd və ədalətsiz niyyəti 1905-ci ildən başlamış 1914–1915-ci, 1918–1920-ci illərdə davam edərək Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra çox ciddi və kəskin şəkildə yəni ortaya atılmışdır. Ermənilər açıq elan edirdilər ki, «Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz, burada ancaq təkcə Ermənistan qalmalıdır. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistan ola, ya da Ermənistanə tabe kimi bir şey (yəni müstəmləkə – M.N.) olmalıdır [35, s.4].

Azərbaycanın tarixi torpaqlarını «mübahisəli ərazi»yə çevirən erməni daşnakları Respublikamızda ağır milli problem yarada bilmişdilər. Bir məsələni xüsusi qeyd etməliyik ki, bu problemin inkişafı və «həlli»ndə Azərbaycanda, ilk növbədə özünün hakim millətçilik niyyətlərini ardıcıl güdən Rusiyanın böyük rolu var idi.

Azərbaycanda çox mürəkkəb və gərgin siyasi ziddiyyətlər şəraitində «Dağlıq Qarabağ məsələsi» gündəmə gətirilmişdi. Azərbaycan ərazisinə müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş ermənilər ölkədəki milli azlıqlar arasında faiz etibarilə çoxluq təşkil edirdilər. Onların böyük əksəriyyəti Dağlıq Qarabağda yığcam şəkildə azərbaycanlılarla qonşuluqda yaşayırdılar. Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan əməkçi erməni icması daşnakların fitnəkar antiazərbaycan siyasətinə baxmayaraq, Qarabağın bölünməzliyinə qətiyyətlə tərəfdar çıxırdılar.

Bəhs edilən dövrdə Dağlıq Qarabağ hərbi yolla Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək cəhdi boşa çıxdı. Lakin Azərbaycanda sovet rejimi yarandıqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri yenidən baş qaldırdı. Bunun üçün erməni daşnakları siyasi, diplomatik və hətta hərbi yolla öz mənfur niyyətlərinə çatmaq istəyirdilər. 1920-ci illərdə «mübahisəli ərazi» kimi Dağlıq Qarabağ məsələsi çox ciddi və kəskin xarakter aldı.

Güclü dəstək alan və silahlanan general Dronun başçılığı altında erməni daşnakları 1920-ci ilin aprelində Qarabağda onlarla azərbaycanlılar yaşayan kəndləri məhv etmiş, yerli dinc əhalini güllələmişdir.

Həmin vaxt erməni vandalları tərəfindən Şuşa, Qaryagin, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və qarət olunmuş, külli miqdarda qaçqın arasıkəsilmədən Ağdama və başqa rayonlara getmişdilər [10]. Vəziyyətin çətin olduğunu gören Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov Çeçerinə və Orconikidzeyə Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində ermənilərin törətdikləri cinayətləri açıqlamış və əgər xalqımıza qarşı törədilən faciələr bu cür davam edərsə, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan hökuməti ilə müharibə vəziyyətində sayılacağı bildirilmişdir. Vəziyyətin çətin olduğunu gören Mərkəz 1920-ci il mayın 1-də Orconikidze, Kirov və Levondovskinin imzaları ilə Ermənistan hökumətinə Azərbaycan ərazilərindən qoşunlarının çıxarılması radioqramı göndərmişdir [11]. Buna cavab olaraq Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi 1920-ci il mayın 3-də Leninə və Çeçerinə teleqram göndərərək Dağlıq Qarabağda baş vermiş bu irimiqyaslı hərbi münaqişə üçün təqsiri artıq devrilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin boynuna atmağa çalışdı. Guya Ermənistan yox, Azərbaycan

hökuməti Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə 1919-cu il avqustun 15-də bağlanan müvəqqəti sazişi pozublar [300, s.230]. Lakin bu iddianın heç bir əsası yox idi. Məhz Ermənistan Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan iddia etməklə məsələni hərbi yolla həll etməyə girişmiş və qanlı faciəyə bais olmuşdur.

1920-ci il mayın 9-da Bakıda yaşayan qarabağlı və zəngəzurlu azərbaycanlıların və ermənilərin həmrəylik mitinqi keçirildi. Mitinqdə mübahisəli ərazi məsələlərinin dinc yolla, qan axıdılmadan nizamlanması qərara alındı [30, s.184].

1920-ci il iyunun əvvəllərində N.Nərimanov Moskvaya göndərdiyi məlumatda bildirmişdir: «Qarabağ və Zəngəzur Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olmuşdur. Qəti bildiririk ki, bu yerlər mübahisəsiz olaraq Azərbaycanın tərkibində olmalıdır» [12].

1920-ci il iyulun 10-da AK(b)P MK bürosu XI Qırmızı Ordunun siyasi şöbəsinin nümayəndələrinin və RSFSR-in Ermənistandakı nümayəndəsi B.V.Lerqanın iştirakı ilə Qarabağ Partiya Təşkilatının FK-nin rəhbəri A.N.Karakozovun məruzəsi dinlənildi. O çıxışında göstərdi ki, ingilislər regionda ikili siyasət yeridirlər... Qarabağ kommunistləri «Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsini» zəruri sayır. Qarabağın ermənilər yaşayan kəndləri Ermənistanın tərkibinə daxil olmaq istəmirlər. Hazırda müsəlman və erməni hissələrinin birləşməsi prosesi baş verir [13].

1920-ci il iyulun 10-da Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri N.Nərimanov, RK(b)P Qafqaz bürosunun üzvü B.Midvani, AK(b)P MK üzvləri A.İ.Mikoyan, V.Naneyşvili, XI Ordunun HİŞ-nin üzvləri Vesnik, Levondovski, Mixayilovun iştirakı ilə RK(b)P MK-ya müraciət göndərildilər. Müraciətdə göstərilirdi: «Zəngəzur və Qarabağ» məsələsi barəsində vahid rəyimizi biz MK-ya çatdırmağı özümüzbə borc bilirik. Bu məsələnin həlli Ermənistanla danışıqlarda aralıq məsələ kimi nəzərdə tutulur və bu hal Qafqazda inqilabın mənafeyinə ziddir... Əgər erməni və gürcüləri məzluma çevirmək istəmiriksə, Qarabağ, Zəngəzur məsələsində Mərkəzi tərəddüd etməkdən çəkindirməliyik. Qarabağla Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir» [15].

1920-ci il iyulun 15-də AK(b)P MK N.N.Nərimanovun, Q.X.Orcanigidzenin, Y.D.Stasovanın, M.D.Hüseynovun, D.X.Bünyadzadənin, A.İ.Mikoyanın, XI Ordunun hərbi-inqilab şurası nümayəndələrinin və B.V.Lerqanın iştirakı ilə Ermənistanla sülh haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, «Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir» [14].

1920-ci il iyulun 19-da RSFSR xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin Ermənistanın xarici işlər nazirinə xüsusi teleqram göndərdi ki, «Ermənistan ilə Azərbaycan arasında «mübahisəli ərazilər» Rusiya tərəfindən tutulubdur». «Dinc dostluq münasibətləri haqqında müqavilə» bağlamaq üçün B.V.Leq-

ranı Yerevana göndərirəm» [7]. Əlbəttə, B.V.Leqra Moskvanın inandığı və ermənilərin ümid bağladığı şəxs idi.

1920-ci ilin iyulunda ermənilər Qarabağda «sifarişli» daşnak qiyamı qaldırdılar. Məqsəd Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək idi. Həmin vaxt erməni quldurları azərbaycanlılar yaşayan bir neçə kəndi, o cümlədən Xankəndini, Quşçuları, Malıbəyli, Xocalını və başqa kəndləri dağıtmış, yerli sakinlərin bir hissəsini qətlə yetirmiş, kəndləri qarət etmişdilər.

1920-ci il iyulun 20-də, Qarabağ ermənilərinin XI qurultayında bir qrup erməni Qarabağın Dağlıq hissəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar çıxardı. Lakin bu qərar Qarabağ əhalisinin böyük əksəriyyətinin iradəsini ifadə etmədiyindən qəbul edilmədi. Hətta həmin ilin 26 iyulunda Qarabağın mərkəzi olan Şuşa şəhərində əhali arasında keçirilən rəy sorğusu zamanı Qarabağ əhalisinin hər iki millətə mənsub olanların hamısı Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzularını qəti şəkildə bildirmişdilər [4].

1920-ci il avqustun 10-da Yerevanda RSFSR ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında müqavilə bağlandı. Həmin müqaviləyə görə Sovet Rusiyası Ermənistanın istiqlaliyyətini və müstəqilliyini tanıdı. Həmçinin Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan «mübahisəli vilayətlər» elan olundu. Göstərildi ki, həmin ərazilər Rusiya tərəfindən tutulduğu üçün Ermənistan Respublikası və Azərbaycan SSR-in həmin ərazilərin hüquqları haqqında məsələyə baxa bilməzlər [15].

1920-ci ilin avqustun 15-də Sovet Rusiyanın təzyiqi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında yenidən saziş bağlandı, erməni basqınlarına son qoyulacağı barədə razılıq əldə edildi. Sazişə görə Dağlıq Qarabağa, Zəngəzura və Naxçıvan ərazisinə «nəzarət» etmək üçün bu yerlərə rus qoşunları yeridildi. Lakin bu sazişin də ömrü uzun çəkmədi. Belə ki, Daşnak hökumətinin başçısı Qaçqanyanın bilavasitə göstərişi ilə avqustun 19-da erməni silahlı dəstələri Bazarçayı deyilən ərazidən Naxçıvan üzərinə basqın etdilər. Erməni silahlı qüvvələrinin güclü basqınlarına məruz qalan 70 min nəfər silahsız azərbaycanlılar İrana qaçmağa məcbur oldular. Daşnak quldur dəstələri Zəngəzur bölgəsində 8 kəndi, Dərələyəzdə 74 kəndi, Şərurda isə 76 kəndi dağıtmış və yandırmışdılar. Qatı şovinist Sərkiz Mikoyanın başçılığı altında erməni quldur dəstələri Qarabağın azərbaycanlı kəndlərinə soxulmuş, mal-qara, paltar-palazla bərabər, qızıl, gümüş və başqa qiymətli əşyalar qarət etmişdilər.

Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi müxtəlif partiyaların və siyasi qüvvələrin mübarizə meydanına çevrildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağın dinc, əməkçi erməni əhalisi Azərbaycanda qalmağa daha çox üstünlük verirdi, nəinki heç bir təsərrüfat iqtisadi əlaqələri olmayan Ermənistanla birləşmək.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanla «inqilab» baş verdi. Həmin il noyabrın 30-da AK(b)P MK Təşkilat bürosu və Siyasi büronun birgə iclası keçirildi. İclasda Ermənistanla Sovet hakimiyyəti elan olunması Ermənistan inqilab Komitəsinin teleqramı nəzərdən keçirilmiş və sovet Ermənistanına «Bəyannamə» ilə müraciət etmək qərarına alınmışdı. Qərarla göstərilirdi: a) Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir; b) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir; c) Sovet Azərbaycanını Sovet Ermənistanı ilə sıx hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır» [33].

Çox təəssüflər olsun ki, «qərar»ın birinci bəndinə xüsusi don geyindirərək «mübahisəli ərazilərin» Ermənistanla verilməsi kimi qiymətləndirmişlər. Lakin Azərbaycan hökuməti həmin bəndi «ictimai quruluşu eyni olan dövlətlərin sərhədlərinin biri-birinin üzünə açıq olması» baxımından vurğulamışdır. «Bəyannamə»nin müzakirəsində N.Nərimanovla birlikdə Q.Kaminski və Q.K.Orcanigidze də iştirak etmişlər. «Bəyannamə» Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanov tərəfindən 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin tən-tənəli iclasında elan edilmişdir [33]. Orconikidze «Bəyannamə»ni A.M.Nazaretsyana göndərmiş və Ermənistanla da müzakirə etməyi tövsiyə etmişdir [29].

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 3 sovet respublikasının ərazi məsələləri ilə yaxından məşğul olmaq mümkün oldu. Lakin 1921-ci ilin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində hələ də vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Nijde, Ruben kimi cəlladlar Qarabağda günahsız azərbaycanlıların qanını axıdaraq çox ciddi qarşıdurma yaratmışdılar. N.Nərimanov AK(b)P MK-nın 1921-ci il 5 fevral tarixli iclasında qeyd edirdi ki, 1200 kommunist onlara verilmiş tüfəng və patronlarını da götürüb daşnakların tərəfinə keçmiş və inqilab komitələri ləğv edilmişdir [2]. Daşnak erməniləri zəhmətkeşlər arasında qırğınlar törətmişlər. N.Nərimanov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 7 mart 1921-ci il plenumunda «Qarabağ məsələsi»ni həll etmək üçün belə bir təklif irəli sürür: Azərbaycanla Ermənistan şəhərlərində cəbhə ləğv edilsin, silahlı qarşıdurma dayandırılсын, hərbi Komissarlıq bu sahədə təcili tədbirlər görsün [9]. 1921-ci ilin mayında RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu Zaqafqaziya Respublikaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün S.M.Kirovun sədirliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratmağı qərar aldı. Belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa sahib olmaq uğrunda Ermənistan yeni genişmiqyaslı mübarizəyə başladı.

1921-ci il iyunun 3-də RK(b) P MK Qafqaz bürosunun plenumu keçirildi. Plenumda daşnak qruplaşmasının tezliklə ləğv olması və saxta «dəlillər» əsaslanaraq Ermənistan hökumətinə tapşırıldı ki, öz bəyannaməsində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla məxsus olduğunu göstərsin [18]. Əlbəttə, Qafqaz bü-

rosunun yuxarıdakı «qərarı» siyasi oyun olmaqla qərar qəbul edənlərin qeyri-ciddilik əlamətlərini göstərirdi. Ermənistan SSR hökuməti XKS-nin sədri A.Myasnikov və XKS-nin bütün üzvləri 1921-ci il iyunun 19-da bəyannamə imzaladılar. Həmin bəyannaməyə görə «Dağlıq Qarabağ Ermənistana yenidən birləşdirildi». Bununla əlaqədar dekret çap olundu. Dekretə deyilirdi: «Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin bəyanatı, Ermənistan və Azərbaycan SSR hökumətlərinin sazişi əsasında elan edilir ki, bu gündən etibarən Dağlıq Qarabağ Sovet Ermənistanm ayrılmaz hissəsidir» [3].

1920-ci il iyunun 20-də Ermənistan hökuməti A.Maravyanı Ermənistanm Dağlıq Qarabağda fəvqəladə müvəkkili təyin etdi.

Ermənistan hökumətinin yuxarıda adı gedən «dekreti» («yenidən» birləşmə və Azərbaycan hökuməti ilə «razılışma») yalan və uydurmadan başqa bir şey deyildir. Çünki bütün tarix boyu, bir gün də olsun Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkibində olmamış və həmin ərazinin Ermənistana verilməsinə Azərbaycan hökuməti heç vaxt razılışmamışdır. N.Nərimanov Ermənistan hökumətinin qərəzli «dekreti»nə öz etirazını bildirmiş və bu barədə Tiflisdə olan Xarici İşlər Komissarı M.D.Hüseynova bəzi tapşırıqlar vermişdir.

1921-ci il iyunun 25–27-də Tiflisdə «Mübahisəli ərazi» məsələləri üzrə komissiyam iclası keçirilir. İclasda Ermənistan nümayəndəsi Bekzadyan bildirdi ki, «Zaqafqaziyanın inzibati bölgüsü ədalətsiz aparılmışdır. Əgər dostcasına yaşamaq istəyirikse erməni əhalisinin yığcam şəkildə yaşadığı ərazilər Ermənistana güzəşt edilməlidir». O, eyni zamanda bildirdi ki, Stalin Moskvada onunla və Myasnikovla söhbət zamanı «bu fikrə tamamilə şərik çıxmışdır» [16]. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri, əksinə, hər hansı ərazi güzəştlərinin yolverilməzliyini bildirdilər. Komissiyamın sədri S.M.Kirov da onları dəstəklədi. İclasda müzakirə olunan məsələ həll edilməmiş qaldı və PK(b)R MK-nın Qafqaz bürosunun müzakirəsinə verildi.

1921-ci il iyunun 25-də A.Maravyanı Qarabağa getmək üçün Tiflisə yola düşdü. Bu zaman N.Nərimanov Ə.H.Qarayev vasitəsilə A.Maravyanı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün Bakıya dəvət etdi. A.Maravyanı bu dəvətə məhəl qoymadı və qasid vasitəsilə Q.K.Orcanigidzeyə məktub göndərdi ki, «Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllini sürətləndirsin».

1921-ci il iyunun 26-da Q.K.Orcanigidze və S.M.Kirov Tiflisdən N.Nərimanova təcili teleqram göndərərək «Qarabağ haqqında məsələ»ni dərhal AK(b)P siyasi bürosunda və Azərbaycan SSR XKS-də baxmağı xahiş etdilər. Onlar həm də belə bir prinsip irəli sürdülər ki, «məsələ müzakirə edilərək heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməli və heç bir müsəlman kəndi Ermənistana birləşdirilə bilməz» [4].

1921-ci il iyunun 27-də N.Nərimanovun Q.K.Orcanigidze və A.F.Myasnikova ünvanladığı teleqram nəzərə alınaraq A.Maravyanı Qarabağdan geri çağırıldı [32, s.230].

AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat büroları 1921-ci il iyunun 27-dəki birgə iclasında «Qarabağ məsələsi»ni müzakirə etdi. İclasda N.Nərimanov başda olmaqla milliyətçə azərbaycanlı olan büro üzvləri birləşərək yekdilliklə obyektiv qərar – Ermənistanın, Qarabağın yuxarı hissəsinə iddialarını rədd etmək qərarını çıxardılar [6].

1921-ci il iyunun 27-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun plenumu keçirildi. Plenumda M.D.Hüseynovun məlumatları dinlənilirdi. Plenum belə qərar qəbul etdi ki, «respublikaların sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün PK(b)P MK Qafqaz bürosunun təcili plenumu çağırılsın; N.Nərimanov və M.Myasnikov dərhal Tiflisə yola düşsünlər».

4 iyun 1921-ci il RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun plenumunda Qarabağ məsələsinə yenidən baxıldı. Həmin plenumda N.Nərimanov, F.Maxaradze, S.Orconikidze, S.M.Kirov, A.F.Myasnikov, M.Orxolaşvili, V.Nazaretyan, Fiqner, Stalinin katibi Breytman və Gürcüstan KP MK-nın üç üzvü iştirak edirdi. Moskvamın himayəsi nəticəsində «Qarabağ məsələsi» Ermənistanın xeyrinə həll edildi. Belə ki, N.Nərimanovun etirazına baxmayaraq, plenum «Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-ə daxil etdi» [32]. Belə bir ədalətsiz qərarla razılışmayan N.Nərimanov bəyanatla çıxış edib bildirdi ki, «Qarabağ məsələsi Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun haqqında daha obyektiv qərar çıxarmaq üçün həmin məsələnin RK(b)P MK-da keçirilməsini zəruri hesab edirəm» [7].

Nərimanovun ciddi müqaviməti və prinsipial qəti mövqeyi nəticəsində 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunda «Qarabağ məsələsi»nə yenidən baxıldı. Həmin plenumda Stalin və Azərbaycan xarici işlər komissarı Hüseynov da iştirak edirdilər. Plenumda qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, «azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyini, Qarabağın yuxarı və aşağı hissələri arasında iqtisadi əlaqələri, onun daim Azərbaycanla bağlı olduğunu nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlansın, inzibati mərkəz muxtar vilayətə daxil olan Şuşa şəhəri olmaqla, ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin» [6]. AK(b)P MK-ya tapşırıldı ki, «muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyənləşdirsin və təsdiq olunmaq üçün RK(b)P MK-nm Qafqaz bürosuna təqdim etsin». Muxtar vilayətin yaranması qərarı da Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən razılıqla qarşılanmadı. Ona görə də Azərbaycan MİK rəyasət heyətinin 19 iyul 1921-ci ildə keçirilən iclasında «Dağlıq Qarabağa daxili özünüidarə hüququ verilməklə Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasını zəruri hesab etdi» [1].

AK(b)P rəhbər işçilərindən Ə.Qarayev və L.Mirzoyan vəziyyəti öyrənmək üçün Qarabağa göndərildi. L.Mirzoyan Bakıya qayıdarkən Ə.Qarayevlə razılaşdırılmış məruzə gətirdi. Həmin məruzədə deyilirdi: «Hiss olunurdu ki, kənddə Qarabağ məsələsi mövcud deyildi. Yalnız düzgün həll olunmayan tam bir sıra praktik məsələlər vardır. Mənim dərin əqidəm belədir ki, həmin xırda narazılıqlar bir tərəfdən bizim yuxarı partiya və sovet rəhbər dairələrimiz tərəfindən, digər tərəfdən bir sıra millətçi əhvali-ruhiyyəli ziyalı ermənilər tərəfindən yaradılmışdır və yaradılmaqdadır... Xalis şəkildə Qarabağ məsələsi yoxdur. Erməni kəndlisi deyir ki, o Bakı ilə Ağdamla sıx əlaqəsiz yaşaya bilməz. Ona yalnız düzənlik hissəyə gedən yolu təhlükəsiz etmək və mədəni cəhətdən inkişaf etməyə imkan vermək lazımdır. Azərbaycanın tabeliyində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması əhalinin çox əksəriyyətinin fikridir» [17].

1921-ci il avqustun 1-də Şuşada keçirilən fəvqəladə Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayətin yaradılması məsələsi müzakirə olunub qərarın düzgün olması qeyd edildi [22]. Lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması haqqında qərar Azərbaycanın heç də hər yerində və ictimaiyyətin nümayəndələrinin hamısı tərəfindən razılıqla, birmənalı qarşılanmadı. Odur ki, 1921-ci il avqustun 8-də AK(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosu «Qarabağda vəziyyət haqqında» L.İ.Mirzoyan və Ə.H.Qarayevin məruzələrini dinləyərək Şuşa qəza partiya Komitəsinin yeni tərkibini, habelə Ə.H.Qarayevi Qarabağ üzrə fəvqəladə müvəkkil təsdiq etdi.

AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu 26 sentyabr 1921-ci il iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edilərkən belə bir qərar qəbul olundu: «Qafqaz bürosundan xahiş olunsun ki, Dağlıq Qarabağın muxtariyyət vahidə ayrılması haqqında öz qərarına yenidən baxsın, buna qədər muxtariyyət elan etməməli» [7].

Qarabağ məsələsinə dair yeni materialları cəlb etməklə məsələni bundan sonra da öyrənmək üçün Ə.H.Qarayev, S.M.Əfəndiyev və D.X.Bünyadzadədən ibarət xüsusi komissiya yaratmaq qərarı alındı. Komissiya dərhal Qarabağa yola düşməklə oradakı partiya və sovet işçilərinə rəhbərlik etməli idi.

1922-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti Qarabağa Muxtariyyət verilməsi üzrə Ağamalıoğlu, Karakozov və Siviridovdan ibarət komissiya yaratdı. Eyni zamanda Azərbaycan XKS nəzdində Dağlıq Qarabağ işləri üzrə xüsusi komitə təşkil etdi [19].

1922-ci ilin noyabrında AK(b)P Bakı Komitəsinin Plenumu keçirildi. Plenumda Dağlıq Qarabağın muxtariyyət məsələsi müzakirə edildi. Plenum AK(b)P Rəyasət Heyətinə tapşırırdı ki, Dağlıq Qarabağın Muxtariyyət haqqında məsələnin işlənilib hazırlanmasına dair komissiyanın qəti tərkibini təsdiq etsin.

1922-ci il dekabrın 5-də RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində (ZÖK) Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ müzakirə edildi [44, s.85, i.249, v.418]. Qərara alındı ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı ZÖK-nin sədri, 7 üzvü və Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarından 3 nəfər daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiya yaradılsın. Həmin qərara uyğun olaraq 1922-ci il dekabrın 15-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti S.M.Kirov başda olmaqla Azərbaycan SSR XKS yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiyanın və A.Karakozovun sədirliyi ilə Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komitənin tərkibini təsdiq etdi. Komissiyaya Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzaları icraiyyə komitələrinin sədrləri də daxil idilər. Komitə həm də torpaq, təhsil və səhiyyə işlərinə rəhbərlik edirdi [28].

1922-ci il dekabrın 17-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti və XKS «Dağlıq Qarabağ haqqında Azərbaycan MİK və XKS-nin layihəsi»ni təsdiq etdilər [21]. Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komissiya Karakozovun sədrliyi ilə yerlərdə vəziyyəti hərtərəfli öyrəndikdən sonra Qarabağ məsələsinin həlli layihəsini təsdiq etdi.

AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Kirovun sədrliyi ilə təqdim olunmuş sənədləri nəzərdən keçirərək 20 iyun 1923-cü ildə qərara aldı ki, Qarabağın bir inzibati vahid şəkildə ayrılması zəruridir» [22].

1923-cü il iyunun 30-da RK(b)P ZÖK-nin plenumunda Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komissiyanın rəyi əsasında Qarabağ məsələsi yenidən müzakirə olundu və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılması haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1 iyul 1923-cü il qərarı bunu təsdiq etdi [22]. DQMV-nin yaradılması haqqında Azərbaycan MİK-nin 7 iyul dekreti verildi. Dekretə Vilayətin mərkəzi Xankəndi göstərilirdi [23].

Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın ali hakimiyyət orqanlarında möhkəmlənmək üçün Dağlıq Qarabağda «kadr çatışmazlığı»ni bəhanə edərək 1923-cü il yanvarın 22-də S.Kirovun və A.Karakozovun məktubu ilə Ermənistandan milliyyətə erməni olan 6 nəfər rəhbər işçini həmin bölgəyə göndərdi. Bu «proses» sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi.

DQMV-nin yaradılması haqqında layihə hazır olsa da məsələnin qəti həlli xeyli uzandı. Çünki Azərbaycan dövləti daxilində belə bir üzdənirəq qurumun yaradılması Azərbaycan rəhbərliyini, ilk növbədə N.Nərimanovu qane etmirdi. Onlar başa düşürdülər ki, bu qondarma qurum Azərbaycan üçün gələcəkdə böyük fəlakətlər gətirəcəkdir. Eyni zamanda partiya və sovet orqanları məsələni dəfələrlə müzakirə edir və cürbəcür təkliflər irəli sürürdülər. Məsələn, 1923-cü ilin mayında Karakozov başda olmaqla 4 erməninin iştirak etdiyi Qarabağ Komitəsi tam öz mənafələrinə uyğun belə bir layihə hazırladılar: «Qarabağ 2 hissəyə bölünsün: a) Şuşa şəhəri mərkəz olmaqla, Kürdüstan da daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ; b) mərkəzi Ağdam olmaqla Düzən Qarabağ» [23].

1923-cü il iyulun 1-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Qarabağa Muxtariyyət barədə dekret verməyi qərarlaşdırdı [24]. Həmin il iyunun 20-də isə Mərkəzi Komissiyanın təqdim etdiyi layihəni nəzərdən keçirən Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağı inzibati vahid kimi yaratmağı qərara aldı. Lakin Ə.H.Qarayevə tapşırıldı ki, yaradılmış komissiya vasitəsilə məsələni ətraflı öyrənib təqdim etsin [12].

1923-cü il iyunun 27-də RK(b)P ZÖK-nin plenumunda «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə əlaqədar Qarabağ Komitəsinin məruzəsi dinlənilirdi. Plenumda «DQMV-nin yaradılması haqqında» rəy təsdiq olundu [25]. RK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1 iyul 1923-cü il qərarı da bunu təsdiq etmişdir. Qərarla göstərirdi ki, «AMİK-ə təklif olunsun ki, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi barədə dekret versin. Xankəndi mərkəzi olmaqla Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılsın. İcraiyyə Komitəsi yaradılanadək Vilayəti idarə etmək üçün 5 nəfər üzvdən ibarət İnqilab Komitəsi və 5 nəfər üzvündən ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaradılsın» [26].

Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin sərhədlərini və düzən Qarabağın hüduqlarını müəyyən etmək üçün Ə.H.Qarayev, A.N.Karakozov, Ç.İ.İldırım, D.X.Bünyadzadə və Svirdovdan ibarət Xüsusi Komissiya yaradıldı.

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR MİK «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında» dekret verdi. MİK-nin qərarında göstərilirdi: «Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan hissəsində Xankəndi mərkəzi olmaqla, Azərbaycan SSR tərkib hissəsi kimi Muxtar vilayət təşkil edilsin. Muxtar Vilayətin idarəetmə orqanları vilayət icraiyyə Komitəsi və yeni yerli sovetlərdir. İcraiyyə komitələri yaradılanadək müvəqqəti inqilab komitəsi yaradılsın». Muxtar Vilayətin Əsasnaməsini hazırlamaq və inzibati vahidləri ona faktiki surətdə vermək, sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün Dağlıq Qarabağın, Düzən Qarabağın, Kürdüstanın və Azərbaycan SSR-in mərkəzi hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya təşkil edildi [23].

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan MİK-nin dekreti ilə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldığı elan edildi [29].

1924-cü il noyabrın 26-da Azərbaycan MİK-nin Rəyasət Heyəti «DQMV-i haqqında Əsasnamə»ni təsdiq etdi. «Əsasnamə»də DQMV-nin Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olması göstərilirdi. Eyni zamanda imperiyanın təhriki ilə Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryaqindən 30 kənd, Qubadlıdan Qaladərəsi DQMV-nə verildi. Belə bir «səxavətlik» isə xalqımıza qarşı cinayət olmaqla, Vətənimizin gələcəyinə ciddi ziyan vurdu. Qeyd edək ki, «Əsasnamə» DQMV-nin erməni icmasının rəyi və Moskvanın diktəsi əsasında hazırlandı. Erməni xəyanəti «Əsasnamənin» hazırlanması prosesində özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi.

Belə ki, 1923-cü il sentyabrın 18-də Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Xankəndinin adı yağı düşmənlər tərəfindən erməniləşdirilərək Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı. Oktyabrın 6-da Azərbaycan MİK-si həmin qərarı təsdiq etdi. Qeyd edək ki, yalnız 68 il sonra, 1991-ci ildə Xankəndinin tarixi adı özünə qaytarılmışdı. Bundan sonra Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi Xankəndinin sosial-iqtisadi inkişafını ön plana çəkdi. Burada ermənilərin sayı, süni surətdə artırıldı. Belə ki, Xankəndindəki 85 təsərrüfatda 398 azərbaycanlı, 226 təsərrüfatda 981 erməni yaşayırdı. Hansı ki, XIX əsrin əvvəllərində burada bir nəfər də olsun erməni yaşamırdı. Sonrakı dövrlərdə Xankəndində ermənilərin artırılması prosesi sürətlə davam etmişdi.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinin muxtariyyətləşməsi və onun ətrafında yaranan məsələlərə münasibət AK(b)P MK-nın birinci katibi S.M.Kirov AK(b)P-nin VI qurultayındakı çıxışında yekunlaşdırmışdır: «Bizim bu sahədə ən böyük, nəzəri cəlb edən nailiyyətimiz budur ki, «Qarabağ məsələsi» deyilən məsələni o qədər tam olmasa da xeyli dərəcədə... axır ki, nəhayət, həll edə bildik, şübhəsiz, tamamilə düzgün iş gördük. Bu məsələni, əsasən, yenidən həll etməyə qayıtmayacağımıza heç bir şübhə yoxdur» [199].

Doğrudan da, Azərbaycanda dövrünün «birinci şəxsiyyəti» kimi tanınan S.M.Kirovun yuxarıdakı nitqini nəzərdən keçirərkən Azərbaycan xalqına qarşı əsl xəyanəti, fitnəkarlığı, namərdliyi, cinayəti görürük.

Kirov, Mirzoyan, Dövlətov və digər obyektivlik hissini itirən, simasız erməni millətçiləri özlərinin alçaq məharətlərindən layiqincə istifadə edərək qondarma DQMV-nin yaradılmasına nail olmaqla Azərbaycan millətinin mənafeyinə, Vətənimizin gələcəyinə ciddi, ağır ziyan vurdular və bu saxta qurumdan sonrakı dövrlərdə müsəlmanlara qarşı bir «qaba silah» kimi istifadə etdilər.

Beləliklə, DQMV-nin yaranması ilə o illərin Qarabağ problemi yekunlaşdı. Qərbin və Rusiyanın havadarlığı ilə Azərbaycan əraziləri hissə-hissə itirildi. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması Azərbaycanın öz torpaqlarının qorunması uğrunda müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilsə də, vilayət statusunun yaradılması gələcəkdə ermənilərin Azərbaycana qarşı məkrli ərazi iddiası siyasətinin mənbəyi, xəyanətkarlıq və nankor qonşuluq nümunəsi olmuşdur. DQMV-nin yaranması uzun illər boyu erməni millətçilərinin, milli təşkilatlarının, Ermənistan hökumətinin planı və vahid xətt əsasında apardığı siyasətin həyata keçirilməsinin nəticəsi, Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı idi. XX əsrin əvvəllərində başlanan bu siyasət yüksələn xətt üzrə davam edərək, əsrin sonlarına yaxın ərazilərimizin 20 faizinin işğalı ilə nəticələndi. Xalqımız öz doğma torpağından didərginə, qaçqına, köçkünə çevrildi.

III FƏSİL

**SOVET DÖVLƏTİNİN SƏNAYELƏŞDİRMƏ
SİYASƏTİNİN AZƏRBAYCAN SSR-in XANKƏNDİ
ŞƏHƏRİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ
(XX YÜZİLLİYİN 20–30-cu İLLƏRİ)**

Azərbaycanın müasir sənayeyə, çoxcəhətli kənd təsərrüfatına, geniş sosial strukturaya malik, yüksək inkişaf etmiş regionlarından biri də Dağlıq Qarabağ olmuşdur. Respublika ərazisinin 5 faizini, əhalinin 2 faizini təşkil edən Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 5 faizini, sənaye məhsullarının təxminən 7 faizini istehsal edirdi. Dağlıq Qarabağ əhalisinin hər 10 min nəfərinə düşən sənayedə məşğulluq göstəricilərinə görə yalnız Bakı–Sumqayıt regionundan geri qalırdı. Bütün bu yüksək göstəricilər isə yalnız dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində əldə edilmişdir ki, bunu aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar.

Sovet imperiyasını quran bir ölkə üçün təkcə təsərrüfat dağınıqlığının aradan qaldırılması, əlbəttə, kifayət deyildir. Bunun üçün ilk növbədə mövcud sənaye müəssisələrinin bərpa olunmasını başa çatdırmaq, onun maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək və ölkə üçün lazım olan yeni sənaye sahələrinin yaradılması tələb olunurdu. Bunsuz ölkənin iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaq, müstəmləkəçilik rejimini möhkəmləndirmək olmazdı. Sovet rejimini qoruyub saxlamaq, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə nail olmaq, müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək, imperiyanın cənub bölgələrində ən etibarlı dayaqlarını yaratmaq, müstəmləkəçilik rejimini möhkəmləndirmək, Azərbaycanı qonşu cənub ölkələrindən, soy qardaşlarından uzaqlaşdırmaq üçün sənayeni inkişaf etdirmək son dərəcə vacib idi. Belə bir tədbir Dağlıq Qarabağ kimi bir bölgədə yerli milli və dini ənənələri sarsıtmaq, xristianlıq ənənələrinə söykənən rus-erməniləşdirmə siyasətini həyata keçirmək üçün lazım idi. Bütün bu zəruriyyəti nəzərə alaraq bolşeviklər partiyası öz proqramlarını inkişaf etdirərək iqtisadiyyatı Rusiya şablonu əsasında yenidən qurdular.

Dağlıq Qarabağda dinc quruculuğa keçid olduqca mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə davam edirdi. 1920-ci il may çevrilişindən sonra Dağlıq Qarabağ sənayesində çox acınacaqlı vəziyyət yaranmışdı. Bütün sənaye obyektlərinin fəaliyyəti, demək olar ki, dayandırılmışdı. Bunun ən başlıca səbəbləri aşağıdakılardan ibarət idi: Dağlıq Qarabağda daşnak quldur dəstələrinin

törətdikləri qanlı qırğınlar – günahsız dinc əhalinin öldürülməsi, evlərin, emalatxanaların, sənaye obyektlərinin yandırılması, texnikanın Ermənistanə daşınması [1, s.125, i.428, v.2]; dağıntı və çətin ərzaq qıtlığı ilə əlaqədar fəhlələr acından ölməmək üçün kəndə üz tutur və bu işə ixtisaslı kadrların sayını azaldırdı [3, s.5, i.52, v.5]; 1920-ci ildən Dağlıq Qarabağda idxal, ixrac əməliyyatları dayandırılmışdı; «şübhəli ünsür» adı altında Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı iş adamları, bəylər, sahibkarlar həbs edilmiş, güllələnmiş və ya qaçmağa məcbur edilmişdir; sənayedə çalışanların əməkhaqqı və sənaye məhsullarının qiyməti dəfələrlə aşağı düşmüş və bu hal fəhlənin maddi marağını azaltmışdı; sovet hakimiyyəti yarandığı ilk günlərdə Dağlıq Qarabağda vahid iqtisadi planın olmaması, iqtisadi sahədə atılan səhv addımlar, siyasi vəziyyətdəki böhranlı hal sənayeyə ağır təsir etdi; Dağlıq Qarabağda kənd təsərrüfatında olan ciddi böhran, xüsusilə müsadirəçilik kompaniyası sənayenin xammala olan tələbatını çətinləşdirdi; Eyni zamanda fəhlələrlə kəndlilər arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmaq, xırda burjuaziya və milli ziyahlara münasibət və sair məsələlərin həllində səhvlər mövcud idi. Bütün bunlar Dağlıq Qarabağ sənayesində böhranlı vəziyyətin yaranmasını şərtləndirmişdi [4, s.4, i.19, v.36].

1920-ci ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağda bir neçə baramaaçma və ipək-sarıma fabriki, dəyirman daşı hazırlayan karxanalar var idi. İpəkburma fabrikinde 2 min fəhlə işləyirdi və il ərzində 3 milyon pud ip öyürdü. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə Dağlıq Qarabağda, o cümlədən Xankəndində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr öz işini dayandırmışdı [53, s.76].

XX yüzilliyin 20–30-cu illərində Xankəndi şəhərində sənayeni inkişafındakı spesifik xüsusiyyətlərə görə şərti olaraq 3 hissəyə bölmək olar: Birincisi sənayenin bərpası (1920–1925), ikincisi sənayenin yenidən qurulması (1926–1933), üçüncüsü sənayenin yenidən qurulmasının başa çatdırılması (1934–1940) dövrləri.

1920-ci illərin çətin şəraitində – ziddiyyətlərin daha çox kəskin cərəyan etdiyi, diktaturanın və terrorun hakimiyyətdə olduğu Xankəndində sənayenin bərpasına başlandı. Sənayenin bərpası üçün inqilab Komitəsi mühüm tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, 1920-ci il mayın 12-də verilən dekretlə meşələr, sular, yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan edildi. Mayın 12-də zavodlar, fabriklər, başqa sənaye müəssisələri, banklar milliləşdirildi və mayın 16-da verilən dekretlə istehsal, xammal materialları üzərində fəhlə nəzarəti tətbiq olundu [49, s.56]. Bundan əlavə, 1920-ci il iyunun 3-də ticarət azadlığı haqqında xüsusi qərar verildi. İyunun 9-da isə Fəhlə–Kəndli müfəttişliyi təsis edildi, sabotaj və möhtəkirliyə qarşı mübarizə aparmaq üçün

FK yaradıldı [39]. Sənayeni işçi qüvvəsi ilə təmin etmək üçün 1920-ci il avqustun 8-də Azərbaycan Xalq Hərbi Dəniz Komissarlığı «Ümumi əmək mükəlləfiyyətləri haqqında» əmr verdi. 1920-ci ilin oktyabrından sovet təsərrüfat orqanlarının nümayəndələrindən ibarət «Azərbaycan SSR Ərzaq Müşavirəsi» işə başladı [24, s.21]. Verilən dekretləri əhali arasında yaymaq üçün Mərkəz özlərinin inandıqları adamları Xankəndinə göndərdilər.

Sovet hakimiyyətinin «Hərbi kommunizm» və «Ərzaq Sapalağı» siyasətindən Xankəndində bir qrup ermənilərdən ibarət ərzaq agentləri, tədarük komissiyaları, vəzifəli şəxsləri öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək qanunsuz hərəkətlərə yol vermiş, azərbaycanlılardan müsadirəsi nəzərdə tutulmayan ev və zinət əşyaları əllərindən alınmışdır [49]. «Hərbi Kommunizm» siyasəti Xankəndində qısa bir müddət ərzində, daha məhdud formada həyata keçirilirdi. Tədarükü yalnız Xalq Ərzaq Komissarlığı aparırdı. Bütün əsas sənaye məhsulları dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən bölüşdürülür, qalan məhsullar isə sərbəst dövriyyədə idi [14, s.74, i.36, v.4]. 1920-ci il oktyabrında yaranmış «Ərzaq Müşavirəsi», 1921-ci ilin yanvarında təşkil edilən «Ali iqtisad Şurası» sənayenin inkişafında əsaslı irəliləyiş etmədiyindən, Azərbaycan inqilab Komitəsi «Bütün növ ərzaq inhisarının ləğv edilməsi haqqında» 1921-ci il 17 may tarixli dekreti ilə ərzaq sapalağını ləğv etdi. Bu qərar Azərbaycanda Yeni iqtisadi Siyasətə (YİS) keçilməsində ilk addım oldu [40]. Onun əvəzində rəsmən könüllü məhsul rusumu «çanaq» vergisi qoyuldu. 1922-ci ilin yazından etibarən Xankəndində ərzaq vergisi tətbiq olunmağa başlandı. Həmin vaxtdan YİS-ə keçid prosesi baş verdi [5, i.303, v.455]. YİS hakim mövqelərin dövlətin əlində olması şərtilə ərzaq vergisi tətbiq olunmasını, ticarət azadlığına yol verilməsini, icarə sisteminin yaradılmasını, xarici ticarətə yol verilməsini, kooperasiya, bank və kredit şəbəkəsinin yaradılmasını və başqa iqtisadi tədbirləri tətbiq etməyi nəzərdə tuturdu ki, bu da təsərrüfatın və istehsalçıların maddi marağının artırılmasına, onların azad iqtisadi fəaliyyətinə imkan yaradırdı. YİS dövründə xırda istehsal və ticarət müəssisələri icarəyə verildi. Bütün bunlar isə sənayenin dirçəlməsinə, ticarətin inkişafına, maliyyə sahəsində böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılmasına səbəb oldu. YİS-in tətbiqi nəticəsində Xankəndində bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yarandı, şəhərlə kənd arasında əlaqələr genişləndi və sahibkarlıq inkişaf etməyə başladı [25, s.19].

1922-ci il martın 11-də Şuşada ikinci Fövqəladə Sovetlər Qurultayı keçirildi. Qurultayda Dağlıq Qarabağ sənaye müəssisələrinə rəhbərlik İcraiyyə Komitəsinə həvalə olundu [47]. Həmin vaxt Azərbaycan hökumətinin sərəncamı ilə Dağlıq Qarabağda sənayeni inkişaf etdirmək məqsədilə Bakıdan

Dağlıq Qarabağa 25 min pud taxıl, 5 milyon manat pul, xammal və avadanlıq göndərildi [6, i.305, v.171].

Xankəndində YİS-ə keçid nəticəsində müəssisələrin icarəyə verilməsi siyasətindən real hakimiyyətdə olan qüvvələr məharətlə istifadə edərək, vaxtilə azərbaycanlılara məxsus olan müəssisələri məqsədli şəkildə ərziyə köçürülən ermənilərə icarəyə verdilər.

1921–1925-ci illərdə Xankəndi sənayesində başlıca diqqət ipəkçiliyin inkişafına istiqamətlənmişdi. Xıncırstan ipək fabrikinin bərpası üçün Bakı neftçiləri 500 pud xammal, xeyli avadanlıq və texnika göndərdi. Nəticədə, 1922-ci ilin sonlarında müəssisə öz fəaliyyətini bərpa etdi. Azneft fəhlələrinin yaxından köməyi ilə 5 ipəkçilik müəssisəsində iş öz əvvəlki ahənginə düşdü [31]. Artıq 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağın ipəkçilik müəssisələrində 5,2 ton xam ipək, 1000 kq ipək sapı istehsal olundu [60].

Dağlıq Qarabağın bol yeraltı təbii sərvətlərindən tikinti materialları üstünlük təşkil edir. 1921–1923-cü illərdə Xankəndində sement və əhəng istehsalını genişləndirmək üçün Rusiyadan avadanlıq göndərildi. Xankəndi, Xocavənd və Hadrud sement zavodu və mərmər sexi işə düşdü [30]. 1923-cü ildə Xankəndi sənayesi öz əvvəlki ahəngini bərpa edə bilmədi. Çünki kadr-lara, xammalda, texniki avadanlığa hələ də böyük ehtiyac var idi.

1923-cü il iyulun 24-də Azərbaycan SSR MİK və XKS-nin Bakıda keçirilən birgə konfransında Azərbaycan MİK-nin sədr müavini M.B.Qasımovun «Dağlıq Qarabağın inkişaf perspektivləri haqqında» məruzəsi dinlənilirdi. Konfransda Xankəndində sənayenin bərpa və inkişafı üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankından 1 milyon manat kredit, 480 min manatlıq ərzaq, 200 nəfər ixtisaslı kadr verilməsi qərarlaşdırıldı [30, s.471].

1923-cü ildən başlayaraq Xankəndi şəhərində elektrik xətlərinin çəkilişinə başlandı. İlk günlər burada 2 mühərrik işləyirdisə, 2 il ərzində Xankəndində daha 4 mühərrik işə düşdü [58, s.133].

1923-cü ilin noyabrında Azərbaycan hökuməti DQMV-nin sənayesinin bərpa və inkişafı üçün 15 min manatlıq tikinti materialları, 20 min arşın bez, 20 min pud ağ neft və müxtəlif avadanlıq göndərdi. 1924-cü ilin fevralında isə Xankəndi şəhərində bazar qiymətlərini qaydaya salmaq üçün vahid vergi sistemi müəyyən edildi və ticarəti tənzim edən komissiya yaradıldı [45, s.28].

Sovet Rusiyasının göstərişi ilə Azərbaycan hökuməti 1924-cü ildən DQMV-də spirt-şərab istehsalına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Həmin vaxtdan Gürcüstandan alınan avadanlıq, xammal və Bakı neftçilərinin ayırdığı 15 min manatlıq vəsait spirt-şərab zavodlarının tikintisinə sərf edildi. Zavodların xammala olan tələbatını ödəmək üçün yeni tut və üzüm bağları

əkildi. 1924–1925-ci illərdə DQMV-də bir neçə spirt-şərab zavodları tikilib istifadəyə verildi. Belə ki, 1924-cü ilin iyulunda Xankəndində «Qarabağ spirt istehsalı» kooperativi, «Tuğ ittifaqı» kooperativi, 1925-ci ildə Vərəndədə Saflaşdırma Spirt Zavodu, Əskəranda şərab zavodu tikilib istifadəyə verildi [34, s.63].

1925-ci il fevralın 12-də Xankəndində konfrans keçirildi. Konfransda DQMV-də sənayedə əldə edilən müvəffəqiyyətlər və qarşıdakı vəzifələr müəyyən olundu. Nəzərdə tutuldu ki, ipək toxuma müəssisələrinin bərpası davam etdirilsin. Ağac materialları və spirt sənayesinin inkişafı, elektrik enerjisi istehsalının yüksəldilməsi üçün ayrılan vəsaitin miqdarı artırılın.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, həmin vaxt Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ sənayesinin bərpa və inkişafı üçün 220 976 rubl məbləğində vəsait ayırmışdır ki, bu vəsaitin təxminən 80%-i (200.694 rubl) Xankəndinə, 5%-i (13.555 rubl) Şuşa şəhərinə istiqamətlənmişdi [43, s.28].

Azərbaycan SSR Ali İqtisad Şurası, DQMV-də elektrifikasiya işini həyata keçirmək üçün daimi komissiya yaratdı. Komissiya layihə işləyib hazırladı. Plana görə Tərtər çayı üzərində 200 min kilovat at gücündə SES tikmək və gücü 700 kilovata çatan Ağa Körpüsü üzərindəki SES-i qısa müddətdə istifadəyə vermək, bölgədə elektrik xətlərinin çəkilişini davam etdirmək nəzərdə tutulmuşdu. 1924-cü ilin sonlarında ümumi gücü 245 kilovata çatan, Ağa körpüsü üzərindəki SES istifadəyə verildi. DQMV-də 86 min manatlıq elektrik xətti çəkildi. Bunun 19 min manatı təkcə Xankəndinə sərf edilmişdi. Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, 1924-cü ilin sonlarında Qədim Şuşa şəhərinə 45 at gücündə elektrik enerjisi verildisə, yenicə yaranmış Xankəndi şəhərinə 65 at gücündə elektrik enerjisi verildirdi [58, s.133].

1921–1925-ci illərdə DQMV-də Şuşa–Yevlax və Xankəndi–Gəncə yolları çəkilib istifadəyə verildi. Eyni zamanda Xanbulağı, Xankəndi, Malıbəyli, Qaladərəsi körpüləri tikildi [44].

Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində yüngül sənayenin, xüsusilə ipəkçiliyin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi. Bu məqsədlə 1925-ci ilin fevralında 50 min manat vəsait ayrıldı. 1925-ci ildə Xankəndi şəhərində də xalçaçılıq fabriki tikilib istifadəyə verildi. 1925-ci ildə xam ipək 12,3 tona, hazır burulmuş ipək 1,5 tona çatdı ki, bu da 1923-cü illə müqayisədə təxminən 60 faiz artım demək idi [37, s.95–96]. Bütün bu müvəffəqiyyətlər isə YİS-in bəhrəsi hesab olunurdu. 1921–1925-ci illərdə Xankəndi sənaye sahəsində qazamlan nailiyyətlər, ilk növbədə, sənaye müəssisələrinə verilən sərbəstliklə bağlı idi. Belə ki, bəhs edilən dövrdə müəssisələrin özünüidarə, özünümaliyyətləşdirmə sistemine keçməsi fəhlələrin maddi marağının, ruh yüksəkliyinin

artmasına, bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının inkişafına, istehsalın genişlənməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, YİS-in tətbiq olunması sayəsində 1925-ci ildə Xankəndi iqtisadiyyatında canlanma baş verdi. Sənaye məhsulu istehsalının həcmi mühəribədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı [32, s.63]. Əhalinin sosial vəziyyətində müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Lakin aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1921–1925-ci illərdə Xankəndi şəhərində yaşayan azərbaycanlılara, erməni rəhbərliyi tərəfindən ögey münasibət göstərilmişdir. İstər mədəni-məişət və sənaye obyektlərinin tikintisində, istərsədə müəssisələrdə işləyən fəhlələrə münasibətdə azərbaycanlılar həmişə biganəlik və ədalətsizliklə rastlaşmışlar. Mərkəzdən dəstək alan Xankəndi şəhərində hakimiyyət orqanları öz məkrli niyyətlərini həyata keçirərkən heç kimdən və heç nədən ehtiyat etmirdilər. Sovet Rusiyasının 1921–1925-ci illərdə Xankəndi şəhərində həyata keçirdiyi iqtisadi və siyasi tədbirlərdə güddüyü başlıca məqsəd yerli əhalinin (azərbaycanlıların) milli mənləşməni öldürmək, ərazidə ermənilərin hesabına öz dayaqlarını möhkəmləndirmək və müstəmləkəçilik rejimini əbədləşdirərək ölkəmizin təbii sərvətlərini yeni rejimin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etməkdən ibarət olmuşdur. 1920-ci ilin ortalarında YİS-ə keçid nəticəsində Xankəndi şəhərinin iqtisadi həyatında nisbi iqtisadi sabitlik yarandı. YİS-in həyata keçirilməsi prosesində üstün cəhətlərlə yanaşı, zəif cəhətlər də üzə çıxmağa başladı. Belə ki, ali hakimiyyət orqanlarına arxalanan ermənilər, onlara məxsus olmayan sənaye müəssisələrini icarəyə götürüb sahibkara çevrildilər və müəssisədə işləyən azərbaycanlılara ögey münasibət göstərdilər. Bütün bunlar sənaye müəssisələrində çalışan zəhmətkeş, əliqabarı, haqqı tapdalanan fəhlələrin narazılığına səbəb olurdu. Yeni zamanda Xankəndi şəhərində YİS-in iqtisadi imkanlarından istifadə edən fırıldaqçı ermənilər iri birlikləri (trestləri) ələ keçirib min bir saxtılıqla daha çox varlandırdılar. Varlı təbəqəyə qarşı isə narazılıq gündən-günə artırdı. Həm də əhalinin təbəqələşməsi kapitalist ünsürləri yaratdığından bu hal yeni cəmiyyətin prinsiplərinə zidd hesab olunurdu. Bütün bunlarla yanaşı, YİS sərbəst ticarətə şərait yaratdığından şəhərlə kənd arasında əlaqələr pozulurdu. Məhz belə bir şəraitdə, YİS prinsiplərindən əl çəkməyə, iqtisadiyyatda inzibati amirlik metodları tətbiq olunmağa başlandı. Mərkəzin yalnız bir məqsədi var idi. Hansı yolla olur-olsun sənayeni inkişaf etdirmək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək, onu idxalçı ölkədən ixrac edən ölkəyə çevirmək.

Azərbaycanda sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün 1926-cı ilin fevralında sənayeləşdirmə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. 1926–1930-cu illər üçün inkişaf planı hazırlandı. 1926-cı il fevralın 29-da Xankəndində

keçirilmiş konfransda sənayeləşdirmə planının müzakirəsi keçirildi. Qarşıdakı vəzifələr müəyyənləşdirildi [52].

Azərbaycan hökuməti DQMV-də sənayenin inkişaf üçün 457000 manat, elektrifikasiya üçün 23630 manat, rabitə və telefonlaşmaya 32335 manat büdcədən pul ayırdı [35]. Vergilər artırıldı və zay məhsula görə cərimə müəyyən edildi. Müəssisələrə xammal, avadanlıq və ixtisaslı kadrlar göndərildi [41].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi sənayesində spirt-şərab zavodları əsas aparıcı rol oynayırdı. 1926-cı ildə üzüm yığımını 96 faiz yerinə yetirilmişdir. Nəticədə, Xankəndi şəhərindəki spirt-şərab zavodları 1926-cı ildə yüksək məhsuldarlığa nail olmuş və sənayenin başqa sahələri ilə müqayisədə birinci yerdə dayanmışdır [7, v.5].

Azərbaycan hökuməti 1926-cı ildən başlayaraq DQMV-də ipək sənayesini inkişaf etdirmək üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Lakin 1926-cı ildə 1925-ci ilə müqayisədə ipək istehsalında elə bir əsaslı fərq olmadı [61, s.53].

140 min desyatin meşə zolağı ilə əhatə olunmuş DQMV-də ağac emalı sənayesi də inkişaf etmişdi. 1920-ci ildə burada 1 ağac emalı zavodu var idisə, 1926-cı ildə Ağdərə, Əsgəran və Xankəndində yeni zavodlar açıldı. Bu zavodlarda müxtəlif avadanlıq və mebel istehsal olunurdu [8, s.3, i.1447, v.14].

1926-cı ildə DQMV-də 14 kooperativ, 65 satış nöqtəsi var idi ki, onların xüsusi kapitalı 194971 manata çatırdı. DQMV-də 1926-cı ildə 23630 manat dəyərində elektrik xətti çəkilmiş, 50 yaşayış evi istifadəyə verilmiş, Xankəndi-Talış-Ağdərə yolu bərpa edilmiş, telefon, teleqraf çəkilişində xeyli işlər görülmüşdür [27].

1927-ci ildə Xankəndi şəhərinin sənayesinə kapital qoyuluşu 1926-cı ildəkindən 75 faiz artıq olmuşdur. Naxçıvan MSSR ilə müqayisədə isə 25 faiz artıq kapital qoyulmuşdu. Ümumi məhsuldarlıqda isə 23 faiz artım müşahidə edilmişdir. 1927-ci ildə Xankəndi ipək fabrikinin tikintisinə başlanmış və 1929-cu ildə istifadəyə verilmişdir. Fabrikdə 134 dəzgah quraşdırılmışdır [16, i.581, v.14].

1927–1928-ci illərdə Xankəndi şəhərində mexaniki emalatxana, məktəb binası, körpü, 100 çarpayılıq xəstəxana tikilib istifadə verildi. Bu vaxt 33 bina inşa edilmiş, 52-si təmir olunmuş 174 kilometr uzunluğunda yol çəkilmişdir [16, v.2].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, sənayeləşdirmənin ilk illərində Xankəndi sənayesində bir sıra məhdud cəhətlər ortaya çıxmışdır. Belə ki, kadr azlığı, planlaşdırmadakı səhvlər, xammal çatışmamazlığı, sənaye obyektlərinə rəhbərlik edən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı şovinist mövqeyi və sair hallar sənayeləşdirmənin tempinə və əhalinin həyat səviyyəsinə ağır

zərbə vururdu. Lakin 1926–1928-ci illərdə Xankəndi şəhərində sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində köhnə müəssisələr bərpa edilərək yeniləri işə düşmüş və işsizliyə son qoyulmuşdur. Xankəndi şəhəri geridə qalmış aqrar regiondan, aqrar-sənaye vilayətinə çevrilmişdir. Fəhlələrin sayı isə 5 dəfə artmışdır [9, i.38, v.16].

Sənayeləşdirmənin ilk illərində əldə edilmiş nailiyyətlər imkan yaratdı ki, Mərkəz uzunmüddətli inkişaf planı hazırlasın. SSRİ hökuməti, Azərbaycanın iqtisadi inkişafını tənzimləmək, onu nəzarətdə saxlamaq üçün birinci beşillik plan (1928/29–1932/33) qəbul etdi [26, s.320].

Birinci beşillik dövründə Xankəndində sənayeyə kapital qoyuluşu 2 dəfə artdı [36]. Ağac emalı sənayesinin, toxuculuq sənayesinin, xalçaçılıq və corab fabriklərinin inkişafı, tikilməsi və yenidən qurulması planlaşdırıldı. Xankəndi SES-in tikilib yekunlaşması, yeni spirt-şərab zavodlarının tikilməsi, yeyinti və kəpik-kirəmid zavodlarının şəbəkəsinin genişlənməsi, xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması birinci beşillikdə nəzərdə tutulan əsas vəzifələr idi [11, s.74, i.63, v.68].

Birinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində yeni sənaye sahələri yaradıldı. Yüngül sənaye Dağlıq Qarabağ sənayesinin 57,1 faizini təşkil edirdi [48]. 1929-cu ildə Xankəndində baramaaçma fabriki işə düşdü. Xankəndindəki Qarabağ İpək Kombinatının məhsulları xarici dövlətlərə ixrac olunurdu. Hər il, təkçə Çerkasski şəhərinə 10 ton süni ipək göndərilirdi. 1929-cu ildə işə düşən müəssisələrdən biri də Xankəndi xalça fabriki idi. Burada istehsal olunan xalçalar orijinal və gözəl rəsmləri, əla keyfiyyəti, müstəsna möhkəmliyi ilə dünyada tanınmışdır. 1930-cu ildən Qarabağ xalçaları İngiltərə, İtaliya, İsveç, Danimarka, İran, Misir Ərəb Respublikasına ixrac edilməyə başlanmışdır [46]. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Qarabağ xalçaları, xarici dövlətlərə erməni xalçaları kimi təqdim olunurdu.

Xankəndi şəhərində ümumi sənaye məhsulları içərisində istehsal həcmi 21,8 təşkil edən əsas sənaye sahələrindən biri də, şərab-konyak istehsal edən sənayedir. 1929-cu ildə DQMV-də şərab-spirt istehsal edən müəssisələr Xankəndi şəhərində yerləşən Qarabağ şərabçılıq Trestində birləşdirildi. Burada istehsal olunan məhsullar Gürcüstan, Orta Asiya və Rusiyanın Mərkəzi vilayətlərinə ixrac edilirdi. Birinci beşillik ərzində Qarabağ Şərab Trestinin məhsulları hər il orta hesabla 20–25 faiz artmışdır. 1930-cu ildə Xankəndi spirt-şərab zavodlarında 10 növ spirtli içkilər, 4 növ konyak 9 növ quru şərab, 3 növ yeməxana şərabı istehsal olunurdu [17, s.37, i.581, v.7].

Birinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində inşaat materialları istehsalı xeyli artdı. Belə ki, Xankəndi kombinatının istehsal etdiyi mərmər bloklar

Moskva, Kiyev, Leningrad, Daşkənd şəhərlərində də istifadə olunurdu. Kombinat həm də mişar daşı, kərpic, üzlük tavalər istehsal edirdi.

Tikintisinə beşilliyin əvvəllərində başlanan Araçazor dəyirman daşı kombinatı 1930-cu ildə istifadəyə verildi. Kombinat çirkli suların durulduymasında istifadə olunan daş da buraxırdı. Kombinatın buraxdığı məhsullar İran və Türkiyə bazarlarında çox böyük həvəslə alınır. Kombinatın məhsulları hesabına 1928–1932-ci illərdə Vilayətdə 40 dəyirman tikilib istifadəyə verilmişdi. Artıq 1933-cü ildə DQMV-də 259 dəyirman işləyirdi. Dəyirmanlarda 280 fəhlə çalışırdı. Dəyirmanların illik gəliri 508 min manat idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Yevlaxda 1 dəyirman, Tərtərdə 12, Ağcabədidə 10 dəyirman olduğu halda, Ağdərədə 72, Hadrudda 60, Xocavənddə 55, Xankəndində 57, Şuşada 15 dəyirman fəaliyyət göstərirdi [43, s.44].

Birinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində energetika sənayesi də inkişaf etdi. 1930-cu ildə 350 at gücündə olan Xankəndi SES tikilib istifadəyə verildi. 1933-cü ildə DQMV-də gücü 408 kilovata çatan 4 elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdi. Bu vaxt Naxçıvan Muxtar Respublikasında gücü 181 kilovata çatan 1 stansiya, Yevlaxda 50 kilovatlq 1 stansiya işləyirdi. Birinci beşillik ərzində DQMV-də elektrik enerjisi istehsalı 75 faiz artdı [23, v.3]. Bu ümumi respublika göstəricilərindən 11 faiz çox idi.

Beşillik dövründə Xankəndi şəhərində dəmirçi emalatxanaları, dərzi, corab, sabunbişirmə, mebel, ayaqqabı, duluz və başqa artellər, kərpic, əhəng, yağ-pendir, çörəkbişirmə, limonad və digər zavodlar tikilib istifadəyə verildi.

Bu dövrdə Xankəndi şəhərində magistral yol nəqliyyatı da bu dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi. Azərbaycan dövləti bu məqsədlə 300 min manat pul ayırmış və 20 mütəxəssis göndərmişdi. Nəticədə, Xankəndi–Ağdərə, Qaryagin–Talış–Domı, Xankəndi–Talış, Vetka–Vəng, Tərtər–Marquşavan yolları çəkilmiş, Xankəndi–Ağdərə, Tərtər–Marquşavan, Xankəndi–Talış körpüləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Yük dövriyyəsinin həcmi 1928-ci illə müqayisədə 1933-cü ildə 2 dəfə artdı [8, s.1, i.27, v.61].

1928–1932-ci illərdə Xankəndi şəhərində ticarət mal dövriyyəsi 5 dəfə artaraq 346 min manatdan 1 milyon 732 min manata çatdı. Adambaşına istehlak 70 faiz çoxaldı [18, i.784, v.83].

Birinci beşillik dövründə sənayenin inkişafı fəhlə sinfinin tərkibinin kəmiyyət artımı və keyfiyyət dəyişikliyinə şərait yaratdı. Xankəndi şəhərində fəhlələrin sayı 1928-ci illə müqayisədə 2 dəfə artdı. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, fəhlə və qulluqçuların milli tərkibində qeyri-azərbaycanlılar üstün olmuşdur [59]. Xankəndi şəhərində inzibati amirlik metodunu tətbiq etməklə, xalqımızın gərgin əməyinin istismarı hesabına birinci beşillik

plan 124 faiz yerinə yetirildi. Beşillikdə 7 saatlıq iş gününə keçməklə əmək haqqı 2 dəfə artdı. 1928–1933-cü illərdə Xankəndi şəhərində büdcənin mədaxil və məxaricində böyük irəliləyiş oldu. Vəsait qoyuluşunun həcmində də artım müşahidə edilmişdir. Beləki, 1926-cı illə müqayisədə 1933-cü ildə qoyulan vəsaitin həcmi 8 dəfə artmışdı [19, s.1, i.784, v.83].

Beləliklə, birinci beşillikdə Xankəndi şəhərində sənaye potensialı güclənmiş, fəhlə sinfi və qulluqçuların sayı artmış, yeni sənaye müəssisələri ineydana gəlmiş və işsizlik aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycanda inzibati amirlik metodunun tətbiqi ilə bütün iqtisadiyyat milliləşdirilirdi. İqtisadiyyatda isə partiya ideologiyası hakim mövqə tuturdu. Bu hal birinci növbədə mərkəzin hazırladığı perspektiv və cari planlarda öz əksini tapırdı. Belə sət, amiranə tədbirlərdən biri də, ikinci beşillik plan (1933/34–1937/38) oldu. İkinci beşillik planında mərkəz, kapitalist ünsürlərini məhv etməklə yanaşı, Azərbaycanın tükənməz sərvətlərindən tam bəhrələnmək məqsədilə onun sənaye, xammal və enerji mərkəzlərini yaxşılaşdırmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirməyi qarşıya vəzifə qoydu [33].

1933-cü il dekabrın 21-də AK(b)P MK-nın və XKS-nin birgə keçirdiyi konfransda, DQMV-nin xalq təsərrüfatının ikinci beşillikdə inkişaf planının (1933–1937) tərtib edilməsi üçün direktivlərini təsdiq etdi [51]. İkinci beşilliyin vəzifələrindən biri DQMV-də birinci beşillikdə yaradılmış sənaye obyektlərinin genişləndirilməsini davam etdirmək və yeni sənaye müəssisələrini qabaqcıl texnika ilə təchizi işini yerinə yetirməkdən ibarət idi. Beşilliyi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün bütün zəhmətkeşlərin yaradıcı əməyini səfərbərliyə almaq tələb olunurdu. Bu məqsədlə 1933-cü ildə xüsusi təlimatlandırılmış 165 nəfər təlimatçı DQMV-ə gəldi. İkinci beşillikdə sənayedə və nəqliyyatda yenilikçilər, zərbəçilər hərəkətinin başlanması ilə xarakterizə olunmuşdur.

Beşilliyin ilk illərində Xankəndi şəhər sənayesində bəzi çətinliklər üzə çıxdı. Belə ki, müəssisələrdə yüksəkixtisaslı kadrlar çatışmırdı. Sənaye müəssisələrinin texniki təchizatı lazımı səviyyədə deyildi. Əmək intizamına düzgün riayət olunmur və fəhlələrə ikili mövqedən yanaşma halı mövcud idi. Bu səbəblərdən beşilliyin birinci ili kəsrə (82,5 faiz) yerinə yetirilmişdi.

Yuxarıdakı çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün mərkəz 1934-cü il mayın 14-də xüsusi qərar qəbul etdi. İlk növbədə fəhlələrin əməyini gərginləşdirmək üçün müəssisələr arası «yarış» təşkil edildi [50].

İkinci beşillik dövründə Azərbaycanda sənayenin bərpa və inkişafına 252 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bunun 32 milyon manatı DQMV-nin sənayesinə sərf edilmişdir [21]. Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə DQMV

sənayesinə ayrılan vəsait dəfələrlə artıq olmuşdur. Tədqiqatlardan məlum olur ki, DQMV-nə ayrılan vəsaitin 82 faizi Xankəndi şəhərində sənayenin inkişafına istiqamətlənmişdi.

İkinci beşillik dövründə ipək emalı sənayesini inkişaf etdirmək üçün 3 milyon manat vəsait ayrıldı. 1934-cü ildə Qarabağ ipək Tresti Qarabağ ipəkəyirmə idarəsi ilə birləşdirildi. Həmin il Xankəndi ipək emalı fabriki işə düşdü. Qarabağ ipək kombinatında 12 adda məhsul istehsal olunurdu.

1933–1938-ci illərdə Xankəndi şəhərində spirt-şərab emalı sənayesi də öz inkişafında diqqəti cəlb edirdi. 1933-cü ildə Qarabağ şərab Tresti Sovxozlar Tresti ilə birləşdi, «Qarabağ Şərab və Sovxozlar Tresti» (QŞST) yarandı [43, s.56]. Üzümçülüyn inkişafı hesabına 1937-ci ildən Xankəndi şəhərində spirt-şərab zavodları yerli xammalla işləməyə başladı. İkinci beşillikdə konyak spirti istehsalı zavodları, Xankəndində şərab-konyak zavodu, şərabın ilkin emalı müəssisələri istifadəyə verildi. Zavodlarda istehsal olunan «Qarabağ», «Gişi» şərabları keçmiş ittifaq məkanında böyük şöhrət qazanmışdır.

İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində xalçaçılıq müəssisələri, kəpic-kirəmid zavodu, ağac emalı müəssisəsi, çörək zavodu, ət və süd kombinatları, ət, meyvə-tərəvəz və süd kombinatları tikilib istifadəyə verilmişdir [42].

İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində elektricləşmə sahəsində də xeyli nailiyyətlər əldə edilmişdir. 1933-cü illə müqayisədə 1938-ci ildə Xankəndi şəhərində elektrik enerjisi hasilatı 2,2 dəfə artdı. Bu dövrdə Xankəndi şəhərində mövcud elektrik stansiyaları genişləndirilmiş, bir sıra elektrik stansiyaları istifadəyə verilmiş, elektricləşmə işləri aparılmışdır [38, s.47–48].

1933–1938-ci illərdə Xankəndi şəhərinin iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyəti olan nəqliyyatda əsaslı irəliləyiş baş vermişdi. Təkcə Xankəndində yolların çəkilişinə 100 min manat vəsait xərclənmişdir. Bu vaxt Azərbaycanın heç bir şəhərində yol çəkilişinə bu qədər vəsait ayrılmamışdı. Bəhs olunan dövrdə Ağdərə–Tərtər, Şuşa–Şırlan, Xankəndi–Şuşa şose yolları çəkilib istifadəyə verildi [48, s.224].

1930-cu illərdə Xankəndi şəhərində yeni poçt və teleqraf müəssisələri açıldı. 1935-ci ildə Xankəndində hər birinin gücü 150 vatt olan 2 qısdaldığı radioverici aparatı quraşdırılaraq işə düşdü. Xankəndi şəhərində poçt, teleqraf, telefon, rabitə şəbəkəsinin təkmilləşməsi və inkişafına böyük diqqət yetirilmişdi. Xankəndi şəhərində poçt, telefon və rabitənin inkişafı Naxçıvan MSSR və Azərbaycanın digər şəhərlərindən üstün olmuşdur. Təkcə ikinci beşillikdə, Xankəndində rabitənin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi respublikamızda birinci yerdə dayanmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mövcud olan bütün kredit müəssisələri yenidən qurularaq sosialist istehsal üsulunun xarakterinə uyğunlaşdırıldı. Xalq təsərrüfatı, ticarət və nəqliyyatın inkişafı üçün Azərbaycan Dövlət Bankı təsis edildi. ÜİK(b)P-mn XV konfransın 15 iyun 1927-ci il tarixli «Kredit şəbəkəsinin quruluş prinsipləri haqqında» qərarının Azərbaycanla həyata keçirilməsinə uyğun olaraq, 1928-ci ildə Xankəndində Azərbaycan Dövlət Bankının kredit agentliyi yaradıldı. 1935-ci ildə isə Azərbaycan dövlət bankının Xankəndi filialı açıldı [43, s.63]. İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində yeni ticarət mərkəzləri açılmışdı.

1939-cu ildə xalq gəliri 1933-cü illə müqayisədə 85 faiz artdı. 1939-cu ildə Dağlıq Qarabağda dövlət büdcəsi üzrə gəlir 1.404.687 manat məxaric isə 1.422.563 manat olmuşdur [53, s.198].

İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində fəhlə və qulluqçuların kəmiyyətcə artması halı müşahidə edilmişdir. Fəhlə və qulluqçuların milli tərkibinə gəldikdə isə 1933-cü illə müqayisədə 1938-ci ildə azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 28 faiz azalmışdır [29]. Xankəndi şəhərində sənaye sahəsində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin sayının aşağı düşməsinin ən başlıca səbəbi ərəziyə məqsədli şəkildə ittifaqın ayrı-ayrı regionlardan ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı regionlardan Dağlıq Qarabağa köçürülən qeyri-azərbaycanlılar şəhər əhalisi idi. Onlar isə ərəziyə köçərkən şəhərdə məskunlaşır və müəssisələrdə işə götürülürdü. Torpağa çox bağlı olan Dağlıq Qarabağ azərbaycanlılarının müəssisələrdə işə cəlb edilməsi zəif idi. Kənddə çətin iş olan pambıqçılığın və üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi məqsədilə Dağlıq Qarabağ idarə aparatına rəhbərlik edən şovinist mövqeyi erməni məmurları kənddə yaşayan azərbaycanlıların şəhərə gəlməsini və müəssisələrdə işə düzəlməsinin qarşısını süni vasitələrlə alırdılar. Bütün bunlarla yanaşı, kənddə yaşayan azərbaycanlıların özlərinin miqrasiya fəallığı aşağı idi. Onların təhsil səviyyəsi, məişət xüsusiyyətləri məhdud olmaqla yanaşı, çoxuşaqlılıq, erkənkəbinlilik və s. amillər kənddə yaşayan azərbaycanlıların şəhərə axınının qarşısını alırdı. Azərbaycanlı qadınların da ictimai istehsal əməyinə cəlb olunması çox aşağı səviyyədə idi. Ümumi respublika miqyasında 1939-cu ildə fəhlə və qulluqçular arasında azərbaycanlı qadınlar 5 faiz təşkil edirdilər [54, s.43].

Bəhs edilən dövrdə Xankəndi şəhərində ümumi sənaye məhsullarının artım tempi ildən-ilə artaraq 1928-ci ildəkinə nisbətən 1938-ci ildə 402 faizə çatmışdır. Zəhmətkeş xalqın səyi nəticəsində ikinci beşilliyin qarşısındakı vəzifələr 4 il 3 ayda yerinə yetirilmişdi [55].

1933–1938-ci illərdə Sovet İttifaqında sənaye məhsullarının illik artımı orta hesabla 17,1 faiz olmuşdursa, Azərbaycanda 20,3 faiz, Dağlıq Qarabağda

18,2 faizə çatmışdır [12, s.3, i.344, v.13]. 1920–1940-cı illər ərzində Xankəndi şəhərində yeni texnika əsasında onlarca yeni sənaye müəssisəsi tikilmişdir. Ərazidə ipək sənayesi, yağ, pendir sənayesi, tikinti ləvazimatı, meşə emalı, toxuculuq, tikiş, gön-dəri, yeyinti və başqa sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Xankəndi şəhərində 1920–1940-cı illər ərzində sənayenin inkişafı sahəsində nə qədər böyük müvəffəqiyyətlər əldə edildiyini onda görmək olar ki, 1926–1927-ci illərin dəyişməz qiymətləri ilə götürüldükdə sənaye məhsulunun miqdarı 1923-cü ildən 1940-cı ilədək 9 dəfə çoxalmışdır. Təkcə Xankəndi şəhərində ipək sap istehsalı 1934-cü ildə 1922-ci ilə müqayisədə 33 dəfədən çox artmışdır. Birinci iki beşillik dövründə Xankəndi şəhərində sənaye muntəzəm surətdə inkişaf edib genişlənməmişdir [28].

1920–1940-cı illər ərzində Xankəndi şəhərində şərab-spirt sənayesi də inkişaf etmişdir. Konyak spirt zavodu, şərab və konyak zavodları, spirtsiz içkilər zavodu, likor zavodu və başqa zavodlar tikilib istifadəyə verilmişdir. Həmin zavodlar əsasında yaradılmış «QŞST» müəssisəsinin gücü ildən-ilə artmışdır. Müəssisənin istehsal etdiyi məhsullar ittifaq miqyasında şöhrət qazanmışdır. Dağlıq Qarabağda 1940-cı ildə 40 min dektr şərab, 1000 dektr konyak istehsal edilmişdir [56, s.272].

1920–1940-cı illərdə Xankəndi şəhərində tikinti ləvazimatı sənayesi də genişlənməmişdir. Həmin illərdə tikilən kərpic, kirəmit, əhəng və mexaniki təmir zavodları məhsul verməyə başlamışdır. Ağac emalı fabriki işə salınmış, ilk taxta zavodlarından məhsul buraxılmışdır. 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağda 1,3 min kubmetr taxta-şalban, 120 ton əhəng, 26 min manatlıq mebel, 172 min ədəd kərpic istehsal edilmişdir [53, s.54–55]. ÜİK(b)P MK-nın yerli xammaldan çox işlənən malları artırmaq tədbirləri haqqındakı tarixi qərarından sonra Xankəndi şəhərində yerli sənaye sürətlə inkişaf etməyə başladı. 40-cı illərin əvvəllərində 1925-ci ilə müqayisədə yerli sənayenin ümumi məhsulu 20 dəfə artmışdı. Xankəndi şəhərində yerli sənayenin inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Ərazidə bir sıra mədən yataqlarının aşkar edilməsi yerli sənayenin coşqun inkişafına təkan vermişdir.

Bəhs edilən dövrdə Xankəndi şəhərində sənət kooperasiyası da genişlənməmişdir. Sənət kooperasiyası yüz növdə müxtəlif məhsullar istehsal edirdi. İstehsal yerli xammala əsaslanırdı. 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağ sənət kooperasiyasının məhsulları (araba və kirəmit istehsalına görə) Azərbaycanda birinci yerdə dayanmışdır. Bünövrəsi birinci beşillikdə qoyulan parça və xalça toxuyan, mebel, ayaqqabı, qənnadı malları hazırlayan artellər 1940-cı ildə xeyli məhsul vermişdir [43, s.67].

1920–1940-cı illər ərzində Xankəndi şəhərində xalça, yağ-pendir sənayesi, asfalt-beton istehsalı, çörək zavodu və ət kombinatının məhsulları diq-

qətə layiqdir. 1923-cü ildən 1940-cı ilədək ümumilikdə Dağlıq Qarabağ ərazisində 42 sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Bəhs edilən dövrdə elektrikləşmə sahəsində xeyli işlər görülmüş və elektrik enerjisi istehsalı 1940-cı ildə 1,5 milyon kilovat saata çatmışdır [22, s. 1, i.950, v.164].

1940-cı ildə Xankəndi şəhərində qulluqçuların ümumi əmək haqqı 1926-cı ilə müqayisədə 258 faiz, sənayedə 473 faiz, tikintidə 384 faiz, nəqliyyatda 548 faiz, ticarətdə 336 faiz artmışdır [22, i.950, v.76]. 1937–1940-cı illərdə Xankəndi şəhərində sənaye, nəqliyyat və əsaslı tikinti sahəsində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Yeni sənaye müəssisələrini tikən tikinti quraşdırma poqratçı təşkilatlar yaradılaraq, tikinti işləri mexanikləşdirildi və müxtəlif ixtisaslı kadrlarla təchiz olundu. Bu, əsaslı tikinti işlərinin ildən-ilə genişləndirilməsinə kömək etdi.

1930–1940-cı illərdə Xankəndi sənayesi texniki cəhətdən yenidən quruldu. Bu iş fəhlələrin maddi-rifah halının yaxşılaşmasına müsbət təsir etdi. Eyni zamanda bəhs edilən dövrdə Xankəndi sənaye müəssisələrində çalışan fəhlələrin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdü. Belə ki, fəhlələrin əmək rejiminin yenidən qurulmasına, iş vaxtı təhlükəsizlik texnikasına əməl edilməsi və sağlamlaşdırma məsələlərinə xüsusi diqqət yetirildi. Fasiləsiz işləyən müəssisələr beşgünlük, başqa müəssisələr isə altıgünlük iş həftəsinə keçmişdilər. Xankəndi şəhərinin bütün sənaye müəssisələri 7 saatlıq iş gününə keçdilər. Asudə vaxt əldə edən fəhlələr öz ixtisaslarını artırırtdılar.

1920–1940-cı illərdə Xankəndi şəhərində sənayenin inkişaf etməsi bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, bəhs edilən dövrdə mərkəzin göstərişi ilə bütün Azərbaycan ərazisinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ərazisinin təbii sərvətləri daha ətraflı öyrənilmiş və ondan səmərəli istifadə edilməyə başlanmışdır. Həmin dövrdə Moskvanın göndərdiyi nümayəndələr Dağlıq Qarabağ istiqamətində ekspedisiyalar təşkil etmiş və ərazidə bir sıra cəmiyyətlər yaratmışlar. Məqsəd həmin ərazidəki təbii sərvətləri aşkarlayıb özünükləşdirmək idi. Hazır məhsul aparmaq üçün kombinləşdirmə metodu tətbiq edilməyə başlandı. Yəni aşkarlanmış təbii ehtiyatların (sərvətlərin) yaxınlığında sənaye müəssisələri tikilməyə başlandı. Bu işə Dağlıq Qarabağda sənayenin inkişafına təkan verdi. Dağlıq Qarabağ ərazisi müxtəlif və zəngin təbii ehtiyatlara malik olmaqla yanaşı, başqa əlverişli imkanlara da malik idi. Yaxşı iqlimə, münbit torpağa, münasib suvarma sisteminə malik Dağlıq Qarabağ ərazisində kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf etmiş, bu işə öz növbəsində sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsinə şərait yaratmışdır. Dağlıq Qarabağda xalq təsərrüfatına qoyulan vəsaitin 66,5 faizi sənayeye sərf

edilmişdir. Sənaye müəssisələrində çalışan fəhlələrin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların maddi marağının artırılması, fəhlələr içərisində ciddi əmək intizamının tətbiqi, zay məhsul istehsalına, işdən qalmaq və gecikməyə görə cəza tədbirləri Xankəndi şəhərində sənayenin inkişafına təkan verdi. SSRİ məkanında vahid iqtisadi planın tətbiqi, texniki avadanlıqla, təcrübəli mütəxəssislərlə və ixtisaslı fəhlələrlə Xankəndi şəhərində sənayenin təmin edilməsi, elektricləşmə, nəqliyyat, yol tikintisi işlərinin inkişafı, sənayesinin inkişafını sürətləndirdi. Bütün bunlarla yanaşı, müxtəlif regionlardan ermənilərin məqsədli şəkildə Dağlıq Qarabağa köçürülməsi və onların sənaye müəssisələrində işə götürülməsi Xankəndi sənayesinin işçi qüvvəsi ilə tam təmin edilməsinə şərait yaratmış və sənayenin inkişafına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, Sovet dövlətinin sənayeləşdirmə siyasətinin Xankəndi şəhərində həyata keçirilməsi nəticəsində yeni sənaye sahələrinin əmələ gəlməsi ilə işsizlik problemi aradan götürüldü və istehsal artdı. Rus imperiyası işə iqtisadi təməlini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirməklə yeraltı və yerüstü sərvətlərimizin talan edilməsini daha da sürətləndirdi. 1920–1940-cı illərdə Xankəndi şəhərində möhkəm sənaye bazası yaradıldı. Bu gün Ermənistan hərbi birləşmələri Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal edib. İşğal altında olan ərazilər öz təbii ehtiyatlarına iqlim, torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti olan region sayılır. Zəbt olunmuş ərazilərdəki sənaye sahələri respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Dağlıq Qarabağın sənaye sahələri tərkibi və inkişaf səviyyəsinə görə Sovet dönəmində Azərbaycanın iqtisadi regionları arasında dördüncü yeri tuturdu. Azərbaycanın 310 sənaye müəssisələri işğal edilmişdir ki, bunun 137-si Dağlıq Qarabağın payına düşürdü. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı sənaye məhsullarına görə işğal olunmuş rayonların Azərbaycan Respublikasında xüsusi çəkisi – divar daşı üzrə 11 faiz, tikinti əhəngi 7,8 faiz, tikinti materialları 3 faiz, ayaqqabı 11 faiz, mineral su 11,5 faiz, yun 19,3 faiz, ət 5 faiz, konservlər 7 faiz, yağ 25,2 faiz, xam ipək 13,5 faiz, şərab materialları 35 faiz olmuşdur [62, s.122]. Biz inanırıq ki, tezliklə torpaqlarımız işğaldan azad ediləcək, Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tutan sənaye sahələrimiz öz sahibinə qaytarılacaqdır!!!

IV FƏSİL

XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏNAYENİN BƏRPA VƏ İNKİŞAFI (XX YÜZİLLİYİN 40–60-cı İLLƏRİ)

Böyük Vətən müharibəsi SSRİ-nin qələbəsi ilə başa çatdı. Qələbənin əldə edilməsində bütün Azərbaycan xalqının, o cümlədən DQMV-nin əhalisinin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın bütün şəhər əhalisi kimi Xankəndi əhalisi də son qələbəyə qədər bu müharibədə fəal iştirak etdi. 1941-ci il iyunun 22-də Xankəndi şəhərinin əhalisi mitinq keçirərək, təcavüzkarların iyirənc hərəkətlərini pislənmiş və yüzlərlə Xankəndli könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün Hərbi Komissarlığa müraciət etmişdilər. Müharibə dövründə Xankəndi şəhərində hərbi xəstəxanə yaradılmışdı. Xankəndi əhalisi müharibə fonduna pul köçürmüş, müharibə gedən ərazilərin əhalisini hamiliyə götürmüşdülər [1, s.153, i.143, v.174]. Müharibə dövründə arxa cəbhədə olduğu kimi ön cəbhədə də onlarla Xankəndli cəbhəyə getmiş, igidlik nümayiş etdirmişdilər. Ümumiyyətlə, Alman faşizmi üzərində qələbə əldə edilməsinin ən başlıca səbəbi ölkənin və xalqın bütün gücünün səfərbər edilməsində idi. Həmçinin ölkə rəhbərliyi inzibati idarəçilik metodlarını daha da möhkəmləndirib, iqtisadiyyatı qısa bir zamanda hərbin tələbləri əsasında yenidən qura bildi və xalqların iqtisadi, hərbi, mədəni qüvvələrini birləşdirdi. Azərbaycan xalqı İkinci Dünya müharibəsində SSRİ-nin qalib çıxmasına öz layiqli töhfəsini vermiş, adı XX əsrdə qəsbkarlığa və mürtəce qüvvələrə qarşı müttərəqqi qüvvələrin tarixi salnaməsinə qızıl hərfərlə əbədi həkk olunmuşdur. Azərbaycan xalqı müharibənin ağır yükünü öz çiyinlərində daşmış və faşizm üzərində tarixi qələbə qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində qeyd etmişdir: «1941–1945-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində çox görkəmli yer tutur və xalqımızın tarixində parlaq səhifələrdəndir... İkinci Dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzəg çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır. Faşizm üzərində qələbədən sonra xalqımızın keçdiyi yol Azərbaycanın gələcək milli azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol olmuşdur... Azərbaycan yüksək inkişaf yolu keçdi və böyük iqtisadi, intellektual potensial topladı. Bunların əsasında xalqımız öz müstəqilliyini əldə etdi və dünya birliyində öz yerini tutdu» [10, s.15].

Müharibə Azərbaycanın hər yerinə, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan DQMV-nin bütün təsərrüfatına çox ağır zərbə vurdu. 1945-ci ildə

vilayət sənayesində ümumi məhsul istehsalı 1940-cı illə müqayisədə təxminən 22 faiz aşağı düşmüşdü. Müvafiq illərdə ipək parça istehsalı 120 min m²-dən 93,6 min m²-ə, xam ipək 98 tondan 76,4 tona, pendir istehsalı 61 tondan 48 tona, şərab istehsalı 40000 dkl-dən 3120 dkl-ə, konyak istehsalı 1000 dkl-dən 780 dekaletrə, taxta şalban 1300 m³-dən 1014 m³-ə, əhəng 120 tondan 94 tona, mebel istehsalı 26 min manatdan 20 min manata enmişdi [22, s.186]. Müharibə illərində DQMV-də istehlak malları istehsalı kəskin surətdə aşağı düşmüşdü. 1945-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən pambıq istehsalı 2,4 dəfə azalmış, əkin sahəsi 4 min hektardan 1,2 min hektara enmişdi. Barama istehsalı 114 tondan 72 tona, yun istehsalı 109 tondan 85 tona qədər azalmışdı. DQMV-də 1940-cı ildən 1945-ci ilin sonunadək iribuynuzlu mal-qaranın sayı 87,6 min başdan 78,5 min başa, davarların sayı isə 160,4 min başdan 140,2 min başa enmişdi [22, s.186]. Kənd təsərrüfatının maddi texniki bazası xeyli zəifləmişdi.

1940-cı ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 3304,1 min nəfər idi ki, bundan 151 min nəfəri DQMV-nin əhalisi idi. Müharibəyə səfərbərliklə bağlı əhalinin sayı 1945-ci ildə 17,65 faiz azalmışdı [22, s.186]. Müharibə dövründə Dağlıq Qarabağda fəhlə və qulluqçuların bacarıqlı və işlək hissəsinin ön cəbhəyə səfərbər edilməsi ilə əlaqədar onların sayı 15 faiz aşağı düşmüşdü. Faşizm üzərində qələbədən sonra Respublikamızda xalq təsərrüfatı bərpa olunmağa başlandı. SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 26 may 1945-ci il «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayeni yenidən qurmaq sahəsində tədbirlər haqqında»kı qərarından sonra Xankəndi şəhərində sənayenin bərpası və inkişafı üçün mühüm tədbirlər görüldü. Belə ki, müharibə qurtardıqdan sonra müəssisələrdə 8 saatlıq iş günü və illik məzuniyyətlər bərpa edildi. Həmçinin 1945-ci il dekabrın 1-dən başlayaraq müharibə illərində istifadə edilməmiş məzuniyyətlərə görə pul kompensasiyasının ödənilməsinə başlandı [17].

Sənaye və kənd təsərrüfatını müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1946-cı il martın 18-dək keçirilmiş birinci sessiyasında 1946–1950-ci illəri əhatə edən dördüncü beşillik plan qəbul edildi [17].

1945-ci ilin sonlarında Azərbaycan XKS qərarı əsasında xalq təsərrüfatının inkişaf etdirmək məqsədilə DQMV-nin ümumi büdcəsi 41 milyon 294 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir ki, bu da 1944-cü illə müqayisədə 12,2 faiz çox idi [12]. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, həmin dövrdə DQMV-ə ayrılan vəsait, istər Naxçıvan MR-a, istərsə də Gəncə–Qazax və digər bölgələrə ayrılan vəsaitdən 2 dəfə çox olmuşdur. Təəccüb doğuran odur ki, DQMV-ə ayrılmış vəsaitin təxminən 70 faizi Xankəndi şəhərinə istiqamətlənmişdi.

Xankəndi şəhərində dördüncü beşillik planda sənayenin bərpa və inkişafı üçün aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi planlaşdırılmışdı. 1950-ci ildə Xankəndi şəhərinin sənayesi: 600 min kərpic, 800 min tikinti daşı, 1300 ton əhəng, 1 milyon 200 min ədəd kirəmit, 300 min kubmetr taxta, 18500 kubmetr odun, 28 min metr pambıq parça, 548 min metr ipək parça, 3,1 min kvadratmetr xalça, 60 min cüt ayaqqabı, 200 min cüt corab, 48 min ədəd trikotaj üst paltar, 80 min ədəd trikotaj alt paltar, 51 min ton yağ, 100 ton qənnadı malı, 110 dekaletr üzüm şərabı, 20 ton metal qab-qacaq və 1600 ədəd araba verməli idi [16]. Planda, həmçinin mövcud mexaniki emalatxana əsasında mexaniki zavod tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Dağlıq Qarabağda tikiləcək həmin zavodun 3 sexi – mexaniki, tökmə və avtomobil təmiri sexləri – 1950-ci ilin sonunda başa çatdırılmalı və sonrakı beşilliklərdə yeni sexlər yaradılmalı [14], bünövrəsi 1945-ci ilin ortalarından qoyulan Xankəndi ağac emalı fabriki qısa bir müddətdə başa çatdırılmalı idi. Həmçinin sonralar DQMV-nin mərkəzinə çevrilmiş Xankəndi şəhərində yeni əhəng zavodu, kirəmit kərpic zavodu, faner sexi, «Qarabağ Çaxır Trest» üçün şərab anbarı və yeni mətbəə binası tikmək planlaşdırılmışdır [16]. Xankəndi şəhərinin sənaye işçiləri qarşıya qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün bütün güclərini səfərbər etməyə başladılar. Xankəndindəki rezin sənayesi, yağ pendir sənayesi, tikinti ləvazimatı, meşə emalı, toxuculuq, tikiş, gön-dəri, yeyinti və başqa sənaye müəssisələri 1946-cı ildə Bakıdan gətirilmiş avadanlıq hesabına yenidən qurularaq təmir olundu. Artıq 1947-ci ildə Xankəndində sənayenin ayrı-ayrı sahələrində xeyli irəliləmələr diqqəti cəlb edirdi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan hökumətinin bölgəyə olan xüsusi diqqətindən irəli gəlirdi.

Xankəndi şəhərində inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biri ipək emalı sənayesi idi. Xankəndi ipək emalı sənayesi 1947-ci ildə planı 121,3 faiz yerinə yetirmişlər [16]. 1950-ci ildə isə Dağlıq Qarabağ ipəkçiləri mərkəzə məlumat verib planı artıqlaması ilə və vaxtından əvvəl yerinə yetirməsi haqda məlumat vermişdilər. Əgər 1940-cı ildə Xankəndi şəhərindəki Qarabağ ipək kombinatı dövlətə 98 ton xam ipək vermişdisə, 1950-ci ildə bu rəqəm 120 tona çatmışdır [4]. Həmçinin müvafiq illərdə ipək parça istehsalı 120 min kvadratmetrdən 163 min kvadratmetrədək artmışdır [25].

Ümummillə liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində 1946–1950-ci illəri təhlil edərək belə qiymətləndirmişdir: «Müharibədən sonrakı illərdə respublikamız iqtisadiyyat və mədəniyyətin yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Artıq 1948-ci ildə respublika sənayesi müharibədən əvvəlki səviyyəni ötmüş, ...energetika və su təsərrüfatı tikintiləri genişlənməmiş, kənd təsərrüfatının maddi texniki bazası xeyli möhkəmlənmişdir» [10].

Xankəndi sənayesi, əsasən, kənd təsərrüfatı xammalı emal edir. Şəhərin sənaye məhsulunun yarımından çoxunu yeyinti sənayesi, əsasən, şərabcılıq verir. 1946–1950-ci illərdə dövlətimizin bölgəyə ayırdığı vəsait hesabına Xankəndində şərab-spirt sənayesi də sürətlə inkişaf edib genişləndirdi. Burada fəaliyyət göstərən konyak spirt zavodu, şərab və konyak zavodları, spirtsiz içkilər zavodu, likor zavodu və başqa zavodlar 1946-cı ildə yenidən qurularaq başa çatdırılmışdır [16]. Həmin zavodlar əsasında yaradılmış «karvintrest» müəssisələrinin gücü ildən-ilə artırılmışdır. «Karvintrest»in buraxdığı məhsulların tam olmayan siyahısı – adi şərab, şirin şərab, konyak, spirt-rektifikat, tut spirti, üzüm spirti, texniki spirt, bəhməz, meyvə suları, turşaşirin içkilər, qazlı su və sair bu kimi məhsullar Xankəndi şəhərində spirt sənayesinin nə qədər güclü inkişaf etdiyini göstərir. Ümumilikdə DQMV-də 1946–1950-ci illərdə spirt-şərab sənayesinin inkişafını aşağıdakı rəqəmlərdən də görmək olar. Belə ki, 1940-cı ildə vilayətdə 40 min dkl. şərab istehsal edilmişdirsə, 1950-ci ildə şərab istehsalı 4 dəfədən çox artaraq 165 min dkl. olmuşdur. Həmçinin müvafiq illərdə konyak istehsalı 1000 dkl-dən artıb 6000 dkl-ə çatmışdır [4].

1946–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində tikinti ləvazimatı sənayesi də genişləndirdi. Kərpic, kirəmit, əhəng və mexaniki təmir zavodlarının məhsullarından təkcə vilayətin ərazisində deyil qonşu rayonlarda da istifadə olunurdu. Bəhs edilən dövrdə Xankəndi şəhərində iki böyük müəssisə yaradıldı. Bunlardan biri ağac emalı fabriki idi ki, həmin fabrik vilayət əhalisinin mebelə olan ehtiyacını tam ödəyirdi. Əgər 1940-cı ildə Xankəndində 26 min manatlıq mebel istehsal edilmişdirsə, 1950-ci ildə bu göstərici 173 min manata çatmışdır [2, s.89, i.95, v.14]. Eyni zamanda taxta zavodunun da işə düşməsi tikintinin inkişafına təkan verdi. Bölgədə taxta şalban istehsalı 1940-cı ildə 1,3 min kubmetrdən, 1950-ci ildə 2 min kubmetrədək yüksəlmişdi [25].

Xankəndi şəhərində yerli sənayenin daha böyük sürətlə inkişafı üçün hər cür şərait mövcud idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycan hökumətinin bölgəni yeni texnika və ixtisaslı kadrlarla təmin etməsi, ayrılan vəsaitin miqdarının ildən-ilə artırılması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən bölgədə bir sıra mədən yataqlarının tapılması ilə əlaqədar idi. 1946–1950-ci illər ərzində DQMV-də çox böyük miqdarda mərmər, sement, İslandiya şpatı, litoqrafiya daşları, gil, tabaşir və sair yataqlar aşkar edilmiş və yerli sənayenin inkişafına təkan vermişdir. Xankəndi şəhərində sənət kooperasiyası 100 çeşiddə məhsul buraxırdı. Yerli meşə materiallarından, cır meyvələrdən və sair istifadə əsasında külli miqdarda çoxişlənən mallar istehsal olunurdu [16].

Təsadüfi deyildir ki, DQMV-nin sənət kooperasiyası ittifaqının müəssisələri araba və kirəmit istehsalı cəhətdən 1950-ci ilin göstəricilərinə görə Azərbaycanda birinci yeri tutmuşdur [16, s.19].

1946–1950-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində yeni artellər, tikinti materialları, saxsı qab, trikotaj mallar, corab, ayaqqabı, mebel, şirniyyat və sair istehsal edən emalatxanalar açılmışdır. Bəhs edilən dövr ərzində şəhərdə sənət və əlillər kooperasiyasının buraxdığı məhsullar 8,5 dəfə, fəhlələrin sayı isə 25 dəfə artmışdır. Burda fəaliyyət göstərən mexaniki zavod isə ildən-ilə böyüyərək vilayətin kolxoz və müəssisələrinin ehtiyaclarını ödəyirdi. Digər sənaye sahələrindən olan xalça toxunması, yağ-pendir sənayesi, asfalt-beton istehsalı və çörək zavodunun da işində böyük irəliləyişlər diqqəti cəlb edirdi. Təkcə pendir istehsalıdakı artım 1940-cı ildəki 61 tona qarşı 1950-ci ildə 113 tona çatmışdır [24, s.54].

Bəhs edilən illərdə Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərinə yaxından qayğısı nəticəsində sənayenin bütün sahələri inkişaf edir və qarşıya qoyulan vəzifələr vaxtında və artıqlaması ilə yerinə yetirilirdi. Nəticədə 1940-cı ilə nisbətən 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində sənaye məhsulu istehsalı 74 faiz artmışdır ki, bu da ümumi Azərbaycan üzrə olan orta göstəricidən 69 faiz, Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta göstəricilərindən 30 faiz çox demək idi [3, s.112]. Lakin aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, vilayət rəhbərliyi yeni sənaye sahələrinin yaradılmasında ikili mövqe tutmuşdular. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər Qarabağımızın, sonralar isə DQMV-nin mərkəzi olmuş Şuşada 1946–1950-ci illər ərzində bir ədəd də olsun müəssisə açılmamışdır. Xankəndində, Hadrudda, Xocavənddə, Ağdərədə, Əskəranda açılan yeni sənaye sahələri isə ermənilərin daha çox məskunlaşdıqları ərazilərdə yaradılmışdır.

Sənayedə müharibədən sonrakı birinci beşillik plan 4 il müddətində yerinə yetirildi. 1940-cı ilə nisbətən 1950-ci ildə Xankəndi sənayesinin ümumi məhsulu 74 faizi ötüb keçdi. Belə ki, xam ipək istehsalı 22 faiz, ipək parça istehsalı 36 faiz, şərab istehsalı 50 faiz, konyak istehsalı 5 dəfə, yağ istehsalı 4,9 dəfə, yağlı pendir istehsalı 85 faiz, mebel istehsalı 6,8 dəfə, əhəng 10 faiz, kərpic 4,5 dəfə, kirəmit 12 faiz, ağac materialları istehsalı 65 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 3 dəfə artıdı [9,10]. Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən iri müəssisələr – Qarabağ ipək emalı müəssisəsi, Qarabağ Şərab Tresti, Yağ-pendir zavodu, Mebel fabriki, Qarabağ tikiş fabriki, Çörək fabriki və başqa müəssisələr – Azərbaycan hökuməti tərəfindən avadanlıqla təmin edilirdi. Nəticədə, istehsalın gücü artırdı, məhsulların çeşidləri genişləndirildi və keyfiyyəti yaxşılaşdırıldı.

1950–1960-cı illərdə Azərbaycanda xalq təsərrüfatını, o cümlədən, sənayeni inkişaf etdirmək üçün V, VI, VII, VIII beşillik və yeddiillik (1959–1965) plan qəbul edilmişdir. Həmin planda sənayedə çətinliklər, onun aradan qaldırılması yolları, qarşıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir. Ən başlıca vəzifə kimi elektrik enerjisi istehsalının artırılması, yeni sənaye sahələrinin yaradılması

və inkişafı, xalq istehlakı malları istehsal edən sənaye sahələrinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

DQMV-də çoxsahəli kənd təsərrüfatının inkişafı, Xankəndi şəhərində əsasən kənd təsərrüfatı xammalı emal edən sənayenin inkişafına şərait yaratmışdır. XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Xankəndi şəhərində yüngül və yeyinti sənayesi, ipəkçilik, şərabçılıq, ağac emalı, mebel, süd emalı müəssisələri, elektrotexnika, tikinti materialları kombinatı, istehsalat kombinatı, Şərqi musiqi alətləri fabriki və başqa müəssisələr fəaliyyət göstərirdi [43].

İpəkçilik Qarabağ əhalisinin qədim sənəti olmuşdur. İstər çar Rusiyası dövründə, istərsə də sovet hakimiyyəti illərində Mərkəz, Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Çünki ipək parça həm xarici bazarlarda baha qiymətə satılırdı, həm də Rusiya ərazisində ipəyə böyük tələbat var idi. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan hökuməti mərkəzin göstərişi ilə «ipəkçiliyin inkişafı üçün tədbirlər planı» işləyib hazırladı. Həmin planda göstərilirdi: *XX əsrin 50–60-cı illərində Azərbaycan ərazisində ipəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədilə əvvəlki dövrlə müqayisədə qoyulan vəsaitin miqdarını 2 dəfə artırmaq, müəssisələrin xammala olan tələbatını ödəmək, ipək emalı müəssisələrinin texniki səviyyəsini yüksəltmək, yeni toxuculuq kombinatları yaratmaq, idarə sistemini təkmilləşdirmək və məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq məqsədilə elmin son nailiyyətlərindən istifadə etmək, məhsulların keyfiyyətini və növlərini təkmilləşdirməklə məhsulun istehsalını artırmaq.*

Xankəndi şəhərində ipək emalı müəssisələrinin xammala olan tələbatını ödəmək üçün 1950–1960-cı illərdə barama istehsalı 1940-cı illə müqayisədə təxminən 70 faiz artdı [24, s.94].

Xankəndi şəhərində 1950-ci ildə Kiyev mütəxəssislərinin layihəsi əsasında ipək emalı fabriki tikilməyə başlamış və 1953-cü ildə başa çatdırılmışdır [13]. 1959–1965-ci illərdə Xankəndi ipək emalı müəssisələrinin sexləri yenidən qurularaq modernləşdirilmiş, onların mükəmməl avadanlıq və cihazlarla təchiz olunması işi davam etdirilmişdir. Sexlərdə Bakı, Moskva, Leningrad, Kuybışev, Tibilisi müəssisələrinin buraxdıqları ən yeni dəzgahlar quraşdırılmışdır. Toxuculuq sənayesinin yeni korpusunda isə Çexoslovakiyada istehsal edilmiş «jakkard» dəzgahları işləyirdi [18].

1950–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində ipək emalı müəssisələrində ixtisaslı kadrların sayında artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1945-ci ildə burada 1 mühəndis, 16 texnik və texnoloq mütəxəssis işləyirdisə, 1970-ci ildə mühəndislərin sayı 100-ə çatırdı [29, i.95, v.94]. Həmin mütəxəssislər ipək sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə yeni səmərələşdirici təkliflər irəli sürür, avtomatlaşdırma, mexanikləşdirmə, yeni avadanlığın mənimsənilməsi işini uğurla

davam etdirirdilər. Məsələn, 1960-cı ildə müəssisələrdə 48 baramaaçma avtomatı quraşdırıldı ki, bu qurğu məhsuldarlığı 25 faiz yüksəltdi [154]. Həmçinin yeni tətbiq edilmiş dəzgahlar nəticəsində barama tullantılarının təkrar istehsalı ilə itkisiz və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə etmək mümkün oldu.

1960-cı ildə Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən Qarabağ İpək Kombinatının ipəkburma sexində əlavə olaraq yeni 28 ipəkəsmə, 25 ipəksarıyan dəzgah quraşdırıldı. 1965-ci ildə ipək parça istehsal olunan sexdə isə 72 mexaniki, 123 avtomatik dəzgahları, 8 makara və 11 çillə maşmları quraşdırılıb işə salındı. Yeni yaradılmış fabrikdə isə 569 müxtəlif nişanlı parça dəzgahı, 25 çillə və makara, 2 şlixtləmə (sap yapışdırıcı) maşın quraşdırıldı. 1945–1960-cı illərdə Qarabağ İpək Kombinatında 46 maşın, 817 dəzgah quraşdırıldı [29, i.95, v.15]. Yeni avadanlıq və dəzgahların işə salınması böyük səmərə vermiş, xam ipək istehsalında iri həcmli artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1970-ci ildə 1 kombinatda istehsal edilən məhsulun həcmi 1914-cü ildə Qarabağın 36 fabrikində istehsal olunan məhsulun həcminə bərabər idi [18]. 1970-ci ildə yeni dəzgahların quraşdırılması hesabına parça istehsalı artaraq 1 gündə 36 min metrə çatdı. Parçalar müxtəlif adlarla – krepdeşin, zeps, atlas, şotlandka, damasse, alpək və başqa ad altında istehsal olunurdu.

XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Xankəndi şəhərində ipək emalı müəssisəsi xam ipək, rənglənmiş parça, ipək sap istehsal edirdi. İstehsal olunmuş xam ipəyin bir hissəsi Moskvaya göndərilir və istehsal prosesi axıra çatdırılaraq xarici dövrlərə, o cümlədən Yaponiya, İtaliya, Macarıstan və başqa dövlətlərə ixrac edilirdi. Xam ipəyin bir hissəsi isə xarici dövlətlərə birbaşa göndərilirdi. Qarabağ İpək Kombinatında istehsal olunan rəngsiz xam parça isə Şəki ipək emalı müəssisəsinə gətirilərək rənglənir və satışa buraxılırdı.

Xankəndi ipək emalı sənayesinin texniki səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması nəticəsində 1952-ci ilə nisbətən 1968-ci ildə boş dayanma halları 2,6 dəfə təxirə salınmışdı. Nəticədə hər bir fəhlənin orta aylıq istehsal həcmində sıçrayışlı inkişaf baş vermişdi [18]. Xankəndi ipək emalı müəssisələrində çoxdəzgahçılıq hərəkatı genişlənmiş, məhsul istehsalının həcmi artmışdır. Ona görə də hər bir fəhlənin orta aylıq əməkhaqqı 1958-ci ildə artaraq 200 manatı keçmişdir. 1968-ci ildə isə istehsalın həcmində 115 faiz artım müşahidə edilmişdir ki, bunun da nəticəsində fəhlələrin əmək haqqı 1958-ci ilə nisbətən 112 faiz qalxmışdır. Dövlətimizin bölgəyə dərin qayğısının nəticəsi olaraq Xankəndi ipək emalı sənayesinin texnikaya, xammal və avadanlığa olan tələbatı tamamilə ödənilmiş və məhsulun istehsalı artaraq keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Təkcə 1966–1967-ci illərdə Qarabağ İpək Kombinatında 1 milyon 765 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. 1961-ci ildə

hazır məhsul istehsalının həcmi 1913-cü ildəkindən 6 dəfə, 1940-cı ildəkindən 7 dəfə çox artmışdır [11, s.117].

XX yüzilliyin 60-cı illərində DQMV-nin ipək emalı sənayesində İpək parça istehsalı 4 dəfə artmışdır. Ümumrespublika üzrə isə sənaye məhsulu istehsalında 94 faiz artım müşahidə edilmişdir.

1964-cü ildən Qarabağ İpək Kombinatında yeni məhsul növü, süni lifdən ipək parça istehsalı mənimsənilmiş və 1965-ci ildə 5 milyon metr parça istehsal edilmişdir [24, s.197].

1970-ci ilin məlumatına görə Xankəndi İpək emalı müəssisələrində 3 min nəfər fəhlə və qulluqçu işləyirdi. Kombinat həmişə qəbul edilmiş perspektiv və cari planları qısa müddətdə yerinə yetirirdi. Təkcə 1966–1968-ci il planını 5 ay tez, beşillik planı isə 4 il 2 aya yerinə yetirmişlər. Sözsüz ki, bütün bunlar əmək haqqına öz müsbət təsirini göstərirdi. Belə ki, 1970-ci ildə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı 1940-cı illə müqayisədə 2,7 dəfə, 1958-ci illə müqayisədə isə 84 faiz artmışdır [25, s.271].

Dövlətimizin bölgəyə dərin qayğısını yuxarıdakı faktları nəzərdən keçirməklə aydın görmək olur. Lakin DQMV-də işləyən ipək emalı müəssisələri və onların filiallarının yerləşdiyi ərazilərin adlarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin sənaye mərkəzləri ermənilərin daha çox cəmləşdiyi ərazilərdə tikilmişdir. Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyinin məqsədi ermənilərin yaşadığı ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və əhalinin süni artımına nail olmaq olmuşdursa, digər məqsədləri azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərə baxımsızlıq göstərməklə əhalinin süni surətdə köçürülməsinə və ermənilərin say çoxluğunu yaratmağa nail olmaq idi. Ermənilər bu məsələni əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə «DQMV-nin Qanunu»na daxil edərək hazırlamışdılar. Belə ki, həmin «Qanun»un 19 və 20-ci maddələrinin 1-ci bəndlərində göstərilir ki, «DQMV XDS-i Vilayət tabeliyindəki sənaye müəssisələri və birliklərə rəhbərlik etməklə onların yerləşdirilməsi və tikintisinə nəzarət edir [6]. Əlbəttə, belə bir «nəzarət» necə aparılması göz qabağındadır.

Azərbaycan SSR-in Xankəndi şəhəri çoxsahəli sənayeyə malikdir. Şəhərdə sənayenin 15 növü xüsusi olaraq inkişaf etmişdir [24, s.54]. Xankəndinin ümumi sənaye məhsullarının 60 faizini yeyinti sənayesi verirdi. Yeyinti sənayesi istehsal həcminə görə Xankəndində birinci yerdə dayanırdı. Xankəndi şəhərində yeyinti sənayesi əsas etibarilə yerli xammalla işləyirdi. Burada yeyinti sənayesinin aparıcı sahəsi şərəbçilik olmuşdur. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində şərəbçiliyi sənaye əsasında qurmuşdur. Dövlətimiz Xankəndi şəhərində şərəbçilik sənayesinin inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə zavodların texniki səviyyəsini yüksəltməyi qərara almışdı. 1955-ci

ildə xarici dövlətlərdən alman yeni dəzgahlar Xankəndi şərəb emalı zavodlarında quraşdırılırdı [9, s.26].

Xammala olan tələbatı ödəmək məqsədilə üzüm əkinin sahəsi genişləndirildi və üzüm istehsalında yüksək artım müşahidə edildi. 1940-cı illə müqayisədə 1970-ci ildə şərəb və konyak istehsalı təxminən 5,2 dəfə artmışdır. 1970-ci ildə Qarabağ Şərəbçilik Tresti ümumi sənaye məhsullarının 34 faizini verirdi [13].

Qarabağ Şərəb Trestinin məhsullarına təkcə keçmiş SSRİ məkanında deyil xarici dövlətlərdə də böyük tələbat vardır. 1958-ci ildə Budapeşt ümumdünya sərgisində «Qırmızı Martuni» süfrə şərəbi gümüş medala layiq görülmüşdür. DQMV-də istehsal olunan «Qarabağ», «Qırmızı Martuni», «Xindoqni», «Çəhrayı Qışı», «Qarakənd», «Ağ Martuni», «Cartar» markalı yüksək keyfiyyətli şərəbləri, habelə müxtəlif növ konyakları hər yerdə şöhrət qazanmışdır. Macarıstanla imzalanmış müqaviləyə əsasən hər il Qarabağ Şərəb Trestindən 120 min dekalitr məhsul ixrac olunurdu [11, s.115]. Həmçinin Trestin məhsulları Çexoslovakiya dövlətinə də göndərilirdi. Onu da qeyd edək ki, 1968-ci ildə Qarabağ Şərəb Trestinin ehtiyat pul vəsaiti 1965-ci ilə nisbətən 36 faiz artmışdı. Bu artım Qarabağ İpək Kombinatında 20 faiz, Yağpendir zavodunda 6 faiz, Tikiş fabrikində 9 faiz, Elektro zavodda 16 faiz olmuşdur. Bəhs etdiyimiz illərdə əmək məhsuldarlığı isə Qarabağ Şərəb Trestində 150 faizə çatmışdır [29, i.95, v.23].

Qarabağın bol xammala malik olması burada xalçaçılığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Gəbə, kilim, xalı toxumaq Qarabağ qadınlarının qədim sənəti olmuş və həmin sənətin sirləri qorunub saxlanılaraq XX yüzillik ərzində inkişaf etmişdir.

Bəhs etdiyimiz dövrlərdə Daşbulaq və Tağlar kəndlərində xalçaçılıq fabrikinin 2 filialı yaradıldı. Həmin müəssisələrin hər birində 60 nəfər qadın işləyirdi. Dövlətimizin bölgəyə dərin qayğısı nəticəsində burada istehsal gündən-günə təkmilləşir və genişlənirdi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970-ci ildə Qarabağ Xalçaçılıq fabrikinin buraxdığı məhsulların 85 faizi keyfiyyət nişanına layiq görülmüşdür. Orijinal və gözəl naxışları, əla yaradıcılıq üslubu, müstəsna dərəcədə davamlılığı, naxış incəliyi, rəng zənginliyi, süjetli kompozisiyası Xankəndi şəhərində istehsal olunan xalçalara dünya bazarında, müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə böyük müvəffəqiyyət qazandırmışdır. Xankəndində istehsal olunan xalçalara keçmiş SSRİ məkanında, İngiltərədə, İtaliyada, İsveçdə, Danimarkada, Misir Ərəb Respublikasında böyük maraq göstərilir və bazarlarda həvəslə alınır. DQMV xalçaçıları 1970-ci ildə 2000 kvadrat metrlik xalça toxumuşdular. Dövlətə nəzərdə tutulduğundan 10 min manatdan artıq məhsul satılmışdır [12, s.42].

Xankəndi şəhərində yerli xammala əsaslanan və inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biri də tikinti materialları sənayesidir. Buraya ağacəkəsən, ağac emalı (taxta-şalban), kərpic, kirəmit, əhəng daşı, daşyonan sexlər daxil idi.

1950–1960-cı illər ərzində Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində tikinti materialları sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə bölgəyə 12 mütəxəssis göndərdi. Həmçinin xarici dövlətlərdən alınan kəsici və yonucu dəzgahlar, alətlər, yük maşınları verildi. Ayrılan vəsaitin həcmi artırıldı. Nəticədə asfalt-beton zavodu 1966-cı ildə 25 min manatlıq, meşə sənayesi 104 min manatlıq gəlirlə işləmişdir [24, s.55]. Əmək məhsuldarlığının inkişaf tempi 1962-ci illə müqayisədə 1965-ci ildə 150% artmışdır [9, s.26]. Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndində yaradılmış beton zavodu ildə tənəkləri qaldırmaq üçün 3000 kubmetr dəmir-beton sütunlar hazırlayırdı [9, s.26]. 1970-ci ildə isə həmin göstərici 3 dəfədən çox artdı. Xankəndi kombinatının buraxdığı mərmər bloklarından təkə DQMV-nin ərazilərində deyil Bakı, Moskva, Kiyev, Daşkənd və başqa şəhərlərdə də geniş istifadə olunurdu. Kombinatin daş karxanalarında 5–6 çeşiddə əla növ mərmər məmulatı buraxılırdı ki, bu da keçmiş SSRİ-nin 160-dan çox şəhər və rayonlarına göndərilirdi [11, s.112]. Kombinat mişar daşı, kərpic, üzlük tavalər da istehsal edirdi. Ağdərə rayonunun Vənki sənaye kombinatının istehsal etdiyi dəyirman daşları Sovet İttifaqının bir çox respublikalarına göndərilirdi. Ninki kəndində istehsal olunan kərpic-kirəmit məhsullarına isə dünya bazarında böyük ehtiyac var idi. Araçazorda fəaliyyət göstərən kombinatda isə çirkli suları təmizləyən daşlar hazırlayırdılar. Kombinatin hazırladığı materiallar təkə ittifaq ərazisində deyil İran və Türkiyə bazarlarında da satılırdı. Yerli xammala əsaslanaraq gəlirlə işləyən tikinti materialları sənayesində istehsahn həcmi ildən-ilə artırdı.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, 1950-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə taxta-şalban istehsalı 9 dəfə, əhəng istehsalı 5,3 dəfə, kərpic 2 dəfə, kirəmit 25%, yonulmuş daş 30%, mebel istehsalı 10 dəfədən çox artdı [23, s.90].

XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Dağlıq Qarabağ sənayesində Xankəndi elektrotexnika zavodu mühüm yer tuturdu. Həmin zavod əvvəlcə Bakı elektrik maşınqayırma zavodunun filialı kimi fəaliyyət göstərirdi. Bakı elektrik maşınqayırma zavodunun vəsaiti hesabına 50-ci illərin sonlarında tikilməyə başlayan zavod 1962-ci ildə istifadəyə verilmişdi [8, s.40]. İlk illərdə zavod 212 min manatlıq məhsul buraxmış və sonrakı dövrlərdə bu rəqəm bir neçə dəfə artmışdır. Məsələn, 1965-ci ildə zavodda 1 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdursa, 1970-ci ildə istehsal həcmi 7 milyon 550 min manata çatmışdır [23, s.97]. Xankəndi elektrotexnika zavodunun DQMV-nin ümumi sənaye məhsulları istehsalında yeri 1967-ci ildə 10,9% olmuşdursa, 1970-ci ildə 14,5%-ə qədər qalxmışdır [21].

Zavodda əmək məhsuldarlığı 60-cı illərdə 4 dəfədən çox artmışdır. Xankəndi elektrotexnika məmulatları zavodu lampa istehsalı sahəsində ixtisaslaşdırılmışdır. Zavodun istehsal etdiyi məhsullar təkə Azərbaycan ərazisində deyil, o cümlədən ittifaq miqyasında və xarici dövlətlərdə istifadə edilirdi. Misir Ərəb Respublikası və Əfqanıstanda zavodun buraxdığı məhsullar böyük həvəslə alınır [13]. Bakı elektrik maşınqayırma zavodu vaxtaşırı olaraq Xankəndinə ixtisaslı fəhlə və ustalar göndərirdilər. Təsadüfi deyildir ki, Xankəndində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli lüminessent lampaları Leypsik yarmarkasında böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdir. Müəssisənin inkişafı çox sürətlə getmişdir. Təkə 1970-ci ildə 477000 ədəd lampa istehsal olunmuşdur. Bu əvvəlki ildən 35% çox idi [15, s.176].

Xankəndi şəhərindəki əsas sənaye sahələrindən olan yağ-pendir və çörək zavodları da yerli xammala əsaslanırdı. Bölgədə mal-qaranın sayının artması və cinsinin yaxşılaşması, dövlətə taxıl tədarükü satışının ildən-ilə genişlənməsi, müxtəlif çeşidli un məmulatlarının, mal-qara yağının, pendir və yağlı brınza istehsalının da artmasına şərait yaratdı.

Belə ki, 1950-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndi yağ pendir və çörək zavodlarında, mal-qara yağı istehsalı 8,8 dəfə, pendir və yağlı brınza istehsalı 4,1 dəfə, çörək məmulatları isə təxminən 2 dəfə artdı [20, s.332].

Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində sənayenin başqa sahələri Məişət xidməti idarəsi, Yerli sənaye müəssisəsi, Nəşriyyat, Ərzaq məhsulları müəssisəsi, Asfalt-beton zavodu, 9 saylı Tikinti tresti də fəaliyyət göstərirdi. Xankəndindəki Yerli sənaye müəssisəsi 4 kombinatı – Şuşa, Vənikli, Ağdərə və Hadrut kombinatlarını özünə birləşdirdi [11, s.113]. Həmin sənaye müəssisələri sırf yerli sənayeyə əsaslanaraq getdikcə inkişaf edib daha da möhkəmlənirdi.

XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Azərbaycanda energetika sənayesi sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edildi. 50-ci illərin ortalarında Ağdam–Xankəndi yüksək voltlu elektrik xətti çəkilib qurtardı. Mingəçevir SES-nin trubinlərində istehsal edilən elektrik enerjisi bu magistral xətlə Dağlıq Qarabağın şəhər və kəndlərinə, sənaye müəssisələrinə və tikintilərinə, kolxoz və sovxozlarına verildi. 1950–1960-cı illərdə Dağlıq Qarabağda elektrik enerjisi istehlakı təxminən 15 dəfə artmışdı. Belə ki, 1950-ci ildə bölgədə elektrik enerjisi istehlakı 4 milyon 669 min kilovat, 1960-cı ildə 13 milyon 880 min kilovat idisə, 1970-ci ildə 70 milyon kilovata çatmışdı [8, s.44]. Onu da qeyd edək ki, 1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 5 milyon kilovat elektrik enerjisindən istifadə edilmişdir [23, s.92]. 1970-ci ildə, demək olar ki, DQMV-nin bütün ərazisində elektrifikasişmə işi başa çatmışdır. Belə ki, 1950-ci ildə ərazinin yalnız 12%-i, 1960-cı ildə 55%-i, 1965-ci ildə 80%-i elektrik enerjisindən istifadə edirdisə, 1970-ci ildə ərazinin 99,5%-i elektrifikdən istifadə etməyə başladı [23, s.92].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, elektricləşməyən həmin 0,5% azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin payına düşmüşdür. Eyni zamanda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə işiq fasilələrlə verilir, sıradan çıxan elektrik nizamlayıcıları, süni sürətdə ləngidilir və aylarla verilmirdi. Sənədləşmədə isə həmin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin «elektricləşdirildiyi» göstərilirdi.

1950–1960-cı illərdə Xankəndi sənayesi 4,2 dəfə, 1923-cü illə müqayisədə 1950-ci ildə 75%, 1960-cı ildə 135%, 1970-ci ildə 316% artmışdır [653].

Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi şəhərində sənayenin bir qolunu təşkil edən sənətkarlıq da mövcud olmuşdur. Burada yun emalı, boyaqçılıq, xalçaçılıq, şərabçılıq, dərziçilik, papaqçılıq, kürkçülük, daşıqlama kimi qədim sənət sahələri fəaliyyət göstərirdi. Qədim yaşayış məskəni olan Şuşa şəhərində sənətkarlıq xüsusi olaraq inkişaf etmiş və keçmiş ənənəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Təsədüfi deyildir ki, son dövrlərə qədər Şuşa şəhəri özünün keçmiş sənətkarlıq adlarını – demirçi, boyaqçı, misgər, dərzi, papaqçı, başmaqçı və başqa məhəllə adlarını qoruyub saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, 60-cı illərdə Azərbaycanda ümumi sənaye məhsulu istehsalı 94 faiz artmışdır. Həmin dövrdə bu göstərici Xankəndi şəhərində 181 faizə çatırdı. Bu yüksək göstəricinin ən başlıca amili Azərbaycan rəhbərliyinin Xankəndinə göstərdiyi qayğının nəticəsi idi. Təkcə 1946–1960-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərində sənayenin inkişafına qoyduğu vəsait 20 dəfə artmışdı [20]. Şəhərin sənayesi ixtisaslı kadr, dəzgah və avadanlıqla, xammalla tam təmin edilmişdir.

Xankəndi şəhərinin sənayesi özünün çoxsahəliliyi ilə fərqlənirdi. Burada istehsal olunan sənaye məhsulları dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac edilirdi. Lakin 1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində sənayenin inkişafına baxmayaraq, ziddiyyətli anlar da mövcud olmuşdur. Belə ki, müəssisələrdə dövlət intizamının pozulması, köhnə müəssisələrin yenidən qurulması prosesinin ləngiməsi, Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərlərinin ciddi nöqsanları, onların məhsulun keyfiyyətinə yox, kəmiyyətinə fikir verməsi, rəhbərliyin inzibati amirlik metodları, müəssisələrdə işləyən az-çox azərbaycanlı fəhlələrə ögey münasibət, sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsində hökm sürən volyuntarizm və azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin bu siyahıdan çıxarılması və başqa bu kimi mənfi hallar müşahidə edilmişdir.

Beləliklə, 1945–1960-cı illərdə ziddiyyətli və qeyri-sabit də olsa, Xankəndi şəhərində yeni sənaye sahələri əmələ gəldi və bununla da işsizlik problemi aradan götürülməklə istehsal xeyli artdı. Mərkəz isə öz iqtisadi təməlini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirməklə yeraltı və yerüstü sərvətlərimizin talan edilməsini daha da sürətləndirdi. İstehsal olunan sənaye məhsulları Rusiyaya və Ermənistanına daşınırdı.

V FƏSİL

AZƏRBAYCANDA İDARƏÇİLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ VƏ XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏNAYENİN DİNAMİK İNKİŞAFI (XX YÜZİLLİYİN 70–80-ci İLLƏRİ)

1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi [7, s.191]. 1969-cu ildən Azərbaycan tarixində dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu və Respublikamızın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında dinamik inkişaf baş verdi [14, s.18].

1969-cu il avqustun 5-də H.Ə.Əliyev Azərbaycan KP MK Plenumundakı çıxışında respublikamın iqtisadiyyatını dərin və hərtərəfli təhlil edərək, təsərrüfata rəhbərlikdə, mədəni quruculuqda, ideoloji işdə ciddi nöqsanlar olduğunu qeyd etdi və onların aradan qaldırılması yollarını göstərdi. Plenumda dövlət əmək intizamını möhkəmləndirmək və respublikada mədəni-psixoloji sağlamlıq yaratmaq vəzifələri irəli sürüldü [32, s.13]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP-nin 28 (10–12 may 1971-ci il), 29 (28–30 yanvar 1976-cı il), 30-cu (28–30 yanvar 1981-ci il) qurultaylarında, MK-nın plenumlarında, vaxtaşırı çağırılan müşavirələrdə respublikamızın iqtisadi, mədəni və sosial-mədəni inkişafının konkret vəzifələri, təşkilati tədbirlər müəyyən edildi [13, s.492].

1970-ci illərdə Azərbaycanda idarəçilik sistemi xeyli möhkəmləndi. Korrupsiyaya və rüşvətxorluğa qarşı ciddi tədbirlər görüldü. Bəhs etdiyimiz dövrdə bütün dövlət hakimiyyət orqanlarının işi xalqın iqtisadi, sosial-mədəni tərəqqisi və milli oyanış siyasətinin reallaşmasına yönəldi. Heydər Əliyevin xalqımız üçün ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycanda xalq təsərrüfatının inkişafı üçün ittifaq fondundan külli miqdarda vəsait ayrılmasına nail olmasında idi. Hətta dövlət başçımızın bilavasitə təşəbbüsü ilə SSRİ rəhbərliyi bəhs etdiyimiz illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün 5 mühüm qərar qəbul etmişdir [4, s.412, i.43, v.257]. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra regionların iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına qayğısı daha da artdı. O cümlədən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan DQMV-i həmişə uzaqgörən dövlət başçımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Şuşa şəhərinin inkişafı üçün Azərbaycan KP MK-sı bir neçə dəfə qərar qəbul etmişdir. 1970-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Şuşa şəhərinin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlanmışdır. 1980–1981-ci illərdə Molla Pənah

Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldılmışdır. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri açılmış və Xan qızı Natəvanın heykəli qaldırılmışdır [508, s.49]. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi [7, s.69]. Dağlıq Qarabağda əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSR üzrə orta göstəricilərdən yüksəkdə dayanmışdır. Hansı ki, aşağıda bu barədə geniş bəhs ediləcəkdir. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında Pedaqoji İnstitut açıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan Xankəndinə dəmiryolu çəkildi [23, s.16]. Heydər Əliyevin ağıllı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində 70-ci illərdə erməni separatçıları açıq çıxışlardan çəkinmişdilər. 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə qaldırılma da, Ümummilli liderimiz tərəfindən onun qarşısı qətiyyətlə alınmışdır [33].

1970–1985-ci illər Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan DQMV iqtisadiyyatı əvvəlki inkişaf illəri ilə müqayisədə böyük yüksəliş dövrü kimi tarixə daxil olub. 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilən H.Ə.Əliyevin yaradıcı fəaliyyəti başqa sahələrdə olduğu kimi sosial-iqtisadi tərəqqidə də, əsl dönüş mərhələsi yaratdı. H.Ə.Əliyev həmin dövrdə iqtisadiyyatın mövcud şəraitində mümkün olan ən münasib strateji inkişaf məqsədlərini əzm və cəsarətlə müəyyən etdi [27]. O, müəyyən etdi ki, Azərbaycanda, xüsusilə onun ayrılmaz hissəsi olan DQMV-də məhsuldar qüvvələrin inkişafında hökm sürən bir sıra yanlış prinsiplərin əksinə olaraq, onun yüksəlişi Dağlıq Qarabağın böyük imkanlarının istifadəsinə və zəruri tələblərinin ödənilməsinə əsaslanmalıdır. İqtisadiyyatın nəzərdə tutulan böyük miqyaslı inkişafının sürətlə və tələb olunan səviyyədə genişləndirilməsi məqsədilə, ilk növbədə, yaranmış istehsal potensialından tam istifadə edilməsi tələb olunurdu. Bütün bunlar üçün isə ittifaq hökumətindən əlavə vəsait almaq lazım idi. H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə SSRİ hökuməti Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün 5 xüsusi qərar qəbul etdi, xeyli vəsait və maddi-texniki resurslar ayırdı. 1971–1985-ci illərdə Azərbaycanda xalq təsərrüfatının inkişafı üçün sərmayə qoyuluşunun həcmi 32 milyard manata çatmışdır ki, bu da sovet dövrünün əvvəlki 50 ildə cəmi istifadə edilən vəsaitdən 2,1 dəfə çox idi.

Azərbaycanın regionlarının inkişafı, Respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrdə ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir sənayeyə, çoxsahəli kənd təsərrüfatına, geniş sosial strukturaya malik DQMV-nin inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti 1971–1985-ci ildə 483 milyon

manat vəsait ayırdı ki, bu da əvvəlki on beş il ərzində olduğundan 2,8 dəfə çox demək idi [28, s.23]. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, son 20 il ərzində (1965–1985) adambaşına düşən əsaslı vəsaitin həcmi 4 dəfə artmışdır. 1970–1985-ci illərdə DQMV-də ümumi dəyəri 470 milyon manat olan əsas fondlar, 15 sənaye müəssisəsi və başqa istehsal sahələri istifadəyə verilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970–1985-ci illərdə ümumilikdə respublikamız üzrə regionların xalq təsərrüfatına ayrılan vəsaitin həcmi nəzərdən keçirilərkən Bakı və Sumqayıt şəhərlərindən sonra Xankəndinə ayrılan vəsaitin həcmi sayca 3-cü yerdə dayanırdı. Halbuki erməni daşnakları əsassız ərazi iddialarına haqq qazandırmaq, ictimai rəyi öz tərəfinə çəkmək, ənənəvi əzabkeş obrazı yaratmaq məqsədilə, guya respublika rəhbərliyi Xankəndi şəhərinə diqqət yetirmir və şəhərdəki iqtisadi inkişaf göstəriciləri başqa şəhərlərdən aşağı səviyyədədir. Bütün bunlar isə əsassız boş cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir. Çünki bəhs etdiyimiz illərdə təkcə adambaşına düşən kapital qoyuluşunun həcminə görə Xankəndi şəhəri respublikamızın başqa şəhərlərini arxada qoymuşdur.

Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ümumilikdə Dağlıq Qarabağda yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi üçün 1923-cü ildə əsaslı vəsait qoyuluşu 1 milyon manat idisə, 1970–1985-ci illərdə hər il əsaslı vəsait qoyuluşu 30–35 milyon manata çatmışdı [30, s.100]. Sözsüz ki, bu vəsaitin 80%-i Xankəndi sənayesinin inkişafına istiqamətlənmişdir. Çünki Dağlıq Qarabağ rəhbərliyinin buna «hüququ» var idi.

1970–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində sənaye dinamik inkişaf etmişdi. 1980-ci illərin statistik məlumatlarına görə Dağlıq Qarabağda 52 müasir sənaye müəssisələri vardır ki, həmin müəssisələr yüzlərlə növ məmulat buraxırdı [37]. Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi sənaye müəssisələrində ipək məmulatları, elektrik cihazları, lüminessent lampaları, kondensatorlar, musiqi alətləri, mebel, dekorativ lövhə və suvenir məmulatları, tikinti materialları, üzlük bəzək plitələri, ayaqqabı, tikili mallar, ət və süd məhsulları, qənnadı və un məmulatları, konyak, spirt, şərab və başqa məmulatlar istehsal olunurdu. 1980-ci illərin ortalarında Dağlıq Qarabağda 35 növ sənaye məhsullarına Dövlət Keyfiyyət nişanı verilmişdir ki, bundan 26-sı xalq istehlakı malları idi [30, s.83]. 1983-cü ildə Xankəndi şəhərində sənaye istehsalının həcmi 1923-cü ildəkinə nisbətən 912 dəfə artmışdır.

XX yüzilliyin 70–80-ci illərində Azərbaycanda 218 yeni sənaye müəssisəsi istifadəyə verildi ki, bundan 15-i DQMV-nin üzərinə düşürdü [36]. DQMV-də yaradılmış belə müəssisələrdən biri SSRİ-nin 50 illiyi adına «Xankəndi ayaqqabı fabriki» idi. Əsaslı 1970-ci ildən qoyulan həmin sənaye

müəssisəsi 1972-ci ildə tam istifadəyə verilmişdir [12, s.42]. Xankəndi ayaqqabı fabrikinin layihəsi H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Kiyevdə hazırlanmışdır. Onun tikintisində və avadanlığın quraşdırılmasında Bakı, Mingəçevir, Moskva, Krasnadar, Odessa, Gəncə şəhərinin mütəxəssisləri iştirak etmişlər. Müəssisənin sexlərində Çexoslovakiyadan, ADR-dan, Moskva, Leninqrاد, Bakı, Tbilisi, Odessa, Kursk, Oryol şəhərlərindən Azərbaycan hökuməti tərəfindən gətirilmiş maşın və cihazlar quraşdırılmışdır. İlk fəaliyyətə başladığı illərdə fabrikdə 8,4 min cüt ayaqqabı istehsal olunmuşdursa, 1980-ci ildə istehsal həcmi təxminən 5 dəfə artaraq 4 milyon 181 minə, 1985-ci ildə 4 milyon 514 minə çatmışdır [36, s.79].

XX yüzilliyin 70-ci illərində DQMV-də yaradılmış sənaye müəssisələrindən biri də Xankəndi tikinti materialları kombinatıdır. Burada istehsal olunan mərmər bloklar keçmiş SSRİ məkanının 160-dan çox müxtəlif şəhərlərində geniş istifadə olunurdu. Kombinatda istehsal olan yüksək keyfiyyətli mişar daşı, kərpic, üzlük tavanlar, mərmər bloklar ittifaqın hər yerində şöhrət qazanmışdır. Xankəndi Tikinti Materialları Kombinatu həm məhsulun həcmi, həm də əmək məhsuldarlığını ildən-ilə artırmışdır. Təkcə 1982-ci ildə, 1975-ci illə müqayisədə məhsul istehsalının həcmi 5,5 dəfə, əmək məhsuldarlığı isə 3,5 dəfə artmışdır [20, s.113].

70-ci illərdə yerli xammal əsasında Xankəndi şəhərində ipək parça məhsullarının, geniş çeşidli trikotaj, tikiş məmulatları və digər hazır məhsul istehsalının həcmi artırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda 2-ci böyük ipək kombinatı olan Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən «Qarabağ İpək Kombinatu»nın yeni filialları yaradıldı [38]. İpək Kombinatu Azərbaycan hökuməti tərəfindən yeni avadanlıqla təmin olundu və ayrılan vəsaitin miqdarı 3 dəfə artırıldı. Nəticədə məhsul istehsalının həcmi dəfələrlə çoxaldı. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1929-cu illə müqayisədə 1975-ci ildə «Qarabağ İpək Kombinatu»nın məhsul istehsalı 250 dəfə artmışdır [10, s.315]. Müəssisədə ümumi məhsul istehsalının həcmi ildən-ilə çoxalmışdı. Belə ki, 1965–1970-ci illərdə kombinatda 24603 min manatlıq məhsul istehsal olunmuşdursa, 1981–1985-ci illərdə isə artaraq 42217 min manata çatmışdır [9]. 1980-ci illərdə «Qarabağ ipək kombinatu»nda 12 adda ipək parça hazırlanmışdı. Qarabağ ipək kombinatı Azərbaycan ipəkçilik sənayesi məhsullarının 36 faizini verirdi.

Burada istehsal olunan məhsullar təkcə ittifaq miqyasında deyil Yaponiya, İtaliya, Macarıstan və digər dövlətlərdə tanınırdı. İpək kombinatı xammal çatışmazlığını Ukrayna, Özbəkistan, Tacikistan, Qazaxıstan dövlətlərindən və Azərbaycanın DQMV-nə qonşu rayonlarından almaq hesabına

aradan qaldırırdı. Kombinatda 3 minə yaxın işçi çalışırdı ki, bunun 52 faizini qadınlar təşkil edirdi [35, s.98]. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində İpək parça istehsalında dinamik inkişaf müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1960-cı illərdə Qarabağ İpək kombinatında 2259 min kvadrat metr parça istehsal olunmuşdursa, 1985-ci ildə isə artaraq 16864 min kvadrat metrə çatmışdır [36].

DQMV-i ipək istehsalına görə Azərbaycanda ikinci mərkəz idi. Dağlıq Qarabağın yüngül sənaye məhsulunun üçdə iki hissəsi və respublikamızın ipəkçilik sənayesi məhsulunun təxminən 25 faizi DQMV-nin payına düşürdü [28, s.60].

Xankəndi elektrotexnika zavodu şəhərin sənayesində mühüm yer tuturdu. 1970-ci illərdə zavodun beş min kvadrat metrlik daha bir istehsalat körpüsü tikilib istifadəyə verildi [30, s.86]. Zavodda əvvəllər yalnız stolüstü ventilyatorlar və məişət kaloriferləri istehsal olunmuşdursa, 70-ci illərin sonlarında burada istehsalın çeşidində xeyli irəliləyiş əmələ gəldi. Artıq 70-ci illərin ortalarında zavodda ictimai binaları, məişət və müalicə binalarını işıqlandırmaq üçün müasir tipli elektrik çiraqları buraxmağa başlandı. 80-ci illərin əvvəllərində müəssisədə 14 növ məhsul istehsal olunurdu [30, s.87]. 1960–1970-ci illərdə məhsul istehsalı 32 dəfədən çox artmışdı [19, s.109]. 1962-ci ildə zavodda 212 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdirsə, 1985-ci ildə bu rəqəm 25 milyonu keçmişdir [43]. DQMV-nin 60 illiyi adına Xankəndi elektrotexnika zavodu artıq 80-ci illərdə lampa istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdı. Təkcə 1976–1980-ci illər ərzində zavodda əmək məhsuldarlığı 4 dəfə artmışdı. Zavodun istehsal etdiyi məhsullar Leypsk yarmarkasında Azərbaycanın digər eksponatları ilə birlikdə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdir. Zavodda istehsal olunan məhsullar keçmiş SSRİ məkanmdakı bütün respublikalara və dünyanın 14 dövlətinə ixrac olunurdu [30, s.86]. Müəssisədə istehsal olunan məhsulların 30%-ni Moskva və Kiyev şəhərlərinin sakinləri alırdılar. 1985-ci ildə Xankəndi elektrotexnika zavodunun sifarişçilərinin sayı 2500-ə çatmışdı. Təkcə 1985-ci ildə Xankəndi Elektrotexnika Zavodu planı 35% artıqlaması ilə yerinə yetirmiş, nəzərdə tutulduğundan əlavə 500 min manatlıq məhsul istehsal etmişdilər [11, s.179].

1971–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi elektrotexnika zavodunu yeni maşınlarla, texnika ilə təmin etmiş, müəssisədə kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması prosesi sürətlənmişdir.

XX yüzilliyin 70-ci illərində Xankəndində yaradılmış sənaye müəssisələrindən biri də lüminessent lampaları üçün işıq armaturları istehsal edən kombinatın inşaa edilməsi idi. Bu kombinat Xankəndi Elektrotexnika Zavodunun

nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan hökuməti tərəfindən armatur kombinatının kompleks mexanikləşdirilməsi istehsalatın ilbəil artırmasına şərait yaratdı. Belə ki, 1970-ci ildə kombinatda 474 min ədəd işıq armatur istehsal edilmişdirsə, 1980-ci ildə bu rəqəm 780 minə, 1985-ci ildə isə 2,1 dəfə artaraq 1 milyon 19 min ədədə çatmışdır [37, s.165].

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Xankəndi şəhərində dinamik inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biri də Şərabçılıq sənayesidir. Bəhs etdiyimiz illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına ümumilikdə DQMV-də 5 yeni şərabçılıq zavodları tikilib istifadəyə verildi [12, s.40]. Dövlətimiz DQMV-də tikilmiş şərab zavodlarında, elektrikləşmə və mexanikləşdirmə işlərini tam həyata keçirmiş, elni-texniki nailiyyətləri burada tətbiq etmək əsasında yeni maşın, avadanlıq, aparat və cihazlarla təmin etmişdir. Bunun nəticəsində zavodda həm istehsalın həcmi artmış, həm də yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal edilmişdir. Xankəndi zavodlarında Şərab istehsalı 1985-ci ildə, 1960-cı ilə müqayisədə 4,5 dəfə artmışdı [40]. Konyak istehsalı isə 1960-cı ilə müqayisədə 1980-ci ildə təxminən 5 dəfə çoxalmışdı [30]. DQMV-də üzümçülüyn və şərabçılığın maddi-texniki bazası ilbəil möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Xankəndi şəhərində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli məhsullar keçmiş ittifaq miqyasında 15 respublikaya, Macarıstana, Çexoslovakiyaya və başqa dövlətlərə ixrac olunurdu. 1980-ci illərdə ümumilikdə Dağlıq Qarabağın şərab emalı müəssisələri Azərbaycan şərabçılıq sənayesinin ümumi məhsulunun 12–17 faizini verirdi [12].

70-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına DQMV-də yeni yaradılmış sənaye müəssisələrindən biri də «Qarabağ pivə zavodu» idi. Bünövrəsi 1969-cu ildə qoyulan bu zavod çox sürətlə tikilərək 1970-ci ildə istifadəyə verilmişdir. 1971-ci ildə zavodda 171 min dekalitr, 1980-ci ildə 205 min dekalitr məhsul istehsal edilmişdir [37, s. 121].

Bəhs etdiyimiz dövrlərdə DQMV-də yerli sənayenin 5 yerli istehsal kombinatlarının da inkişafında çox böyük irəliləyişlər müşahidə edilmişdir. Bunların içərisində Şuşada fəaliyyət göstərən və Azərbaycanda yeganə olan Şuşa Şerq Musiqi alətləri fabrikinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fabrikdə istehsal olunan musiqi alətləri Orta Asiyaya, habelə İrana, İraqa, Əfqanıstana və başqa dövlətlərə ixrac edilirdi.

1970–1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağın dağlarında böyük mərmər, tuf, qranit, əhəngdaşı və başqa qiymətli və nadir tikinti materialları ehtiyatları kəşf olunmuşdu. 1976–1985-ci illərdə vilayətdə yeni sənaye karxanaları açıldı [37].

1980-ci illərin əvvəllərində Xankəndi tikinti materialları kombinatında istehsal gücü 50 min kvadrat metr olan konveyer işə salınmışdı. 1985-ci ildə kombinatda istehsal olunan məhsullar 1980-ci ilə müqayisədə 3,5 dəfə artmışdır [30, s.98]. Dağlıq Qarabağın mərmər və daş karxanalarında Azərbaycan hökuməti tərəfindən göndərilən 30 yeni, müasir tələblərə cavab verən daşkəsən maşın işləyirdi. Burada istehsal olunan mərmər, qranit üzlük tava-ları keçmiş SSRİ-nin yüzlərlə şəhərlərinə göndərilirdi.

Azərbaycanın DQMV-dəki meşələri fisdıq və qalınarpaq ağac növləri ilə zəngindir. Qiymətli və tayı-bərabəri olmayan bu ağacların oduncağından hələ qədimdən müxtəlif meşət əşyaları düzəldirdilər. 1928-ci ildə Xankəndində kiçik emalatxana kimi fəaliyyətə başlayan mebel sexi sonralar böyük fabrikey çevrilmişdi. 1960-cı illərdə Xankəndinin müasir avadanlıqla təchiz olunmuş iri Mebel Fabriki işə düşmüşdü. 1970-ci illərdə isə həmin fabrikin bir neçə filialları yaradıldı. Xankəndi mebel fabriki keçmiş İttifaq miqyasında ixtisaslaşmış böyük müəssisə kimi tanınırdı. Bura istehsal olunan məhsullar – mebel, masa, kürsü, kreslo, çarpayı, dolab, bufet, altlıq, meşət əşyaları və başqa məmulatlar keçmiş ittifaq məkanında satılır və müəssisəyə yüksək gəlir gətirdi. Müəssisənin istehsal həcmi ilbəil yüksək tempə artırdı. 1960-cı ilə müqayisədə fabrikin istehsal həcmi 1985-ci ildə 5,9 dəfə artmışdır.

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin inkişaf edən sənaye sahələrinin biri də M.Əzizbəyovun adını daşıyan Xankəndi tikis fabriki idi. 1970-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına tikis fabrikində əlavə korpuslar inşa edildi. Keçmiş dəzgahlar yeniləri ilə əvəzləndi. Belə bir fabrikin DQMV də fəaliyyəti və onun lazım olan şəraitlə təmin edilməsi dövlətimizin bölgəyə göstərdiyi çox böyük qayğının nəticəsi idi. Çünki həmin müəssisədə yüzlərlə əhali işləyir və lazımı əmək haqqı ilə təmin olunurdular. Fabrikin istehsal etdiyi məhsullar nəinki respublikamızda, keçmiş SSRİ məkanında, hətta ittifaqın hüdudlarından kənar da olduqca məşhur idi. Fabrikdə istehsalın həcmi ildən-ilə artırdı. Belə ki, 1975-ci ildə fabrikdə ümumi məhsul istehsalı həcmi 91,6 faiz yerinə yetirilmişdirsə, 1985-ci ildə 121,8 faizə çatmışdı [18].

Xalçaçılıq, Qarabağ qadınlarının qədim və sevimli sənəti olmuşdu. Bu zərif sənətin sirləri qayğı ilə qorunaraq nəsildən-nəsilə verilmişdi [30, s.94]. 1970-ci illərdə DQMV-nin ermənilərin daha çox cəmləşdiyi ərazisində xalçaçılıq fabrikinin yeni filialları yaradılmışdı. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhəri ərazisindəki xalçaçılıq kombinatlarını yeni dəzgahlar və avadanlıqla təmin etdi. Burada istehsal olunan xalçalar orijinal və gözəl naxışları, əla yaradıcılıq üslubu, müstəsna dərəcədə davamlılığı ilə keçmiş SSRİ məkanında, İngiltərədə, İtali-

yada, İsveçdə, Danimarkada, MƏR-də və başqa xarici dövlətlərdə şöhrət qazanmışdı. Dünya bazarlarında Xankəndi şəhərində istehsal olunmuş xalçalar çox baha qiymətə satılır və vilayətin büdcəsinə xeyli qazanc gətirirdi. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi xalçaçılıq fabrikinə istehsal olunan xalçaların 90 faizi keyfiyyət nişanı ilə buraxılırdı [44]. Həmçinin bəhs etdiyimiz illərdə xalçanın istehsalında da böyük artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, Xankəndi Xalçaçılıq Fabrikinə 1970-ci ilə müqayisədə, 1985-ci ildə məhsul istehsalı 35% artmışdır [43].

1982–1983-cü illərdə DQMV-də inşa edilmiş sənaye sahələrindən biri də Xankəndi süd kombinatının yeni pendir sexi idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən süd kombinatının bütün sexləri Azərbaycan hökumətinin göndərdiyi yeni avtomat qurğularla təmin edildi və sexlər mexanikləşdirildi. 1960-cı ilə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndi Süd Kombinatında tikinti, yenidənqurma işlərinə ayrılan vəsaitin həcmi 52,4% artıq idi. Dövlətimizin göstərdiyi dərin qayğı nəticəsində Xankəndi şəhərində 1970–1985-ci illərdə süd və süd məhsulları, pendir, yağlı brınza və yağ istehsalında çox böyük artım müşahidə edilmişdi. Belə ki, Xankəndi Süd və Süd məhsulları Kombinatında 1968-ci ilə müqayisədə 1988-ci ildə məhsul istehsalının həcmi təxminən 3 dəfə artmışdı [28, s.61].

Xankəndi şəhərindəki süd kombinatında respublikada quru süd zərdabı hazırlayan yeganə sex işləyirdi. Dövlətimizin xaricdən aldığı avadanlıq həmin sexdə quraşdırılmışdı. Süd və süd məhsullarının adam başına düşən istehsal səviyyəsinə görə Xankəndi şəhəri Azərbaycan SSR-in şəhərləri arasında ilk yerlərdən birini tuturdu. Burada istehsal olunan məhsullar nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyir, hətta Ermənistan və İttifaqın digər regionlarına da göndərilirdi [644].

Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ ərazisi tikinti-xammal materialları ilə zəngindir. Ona görə də burada yerli xammala əsaslanan inşaat materialları sənayesinin müxtəlif sahələri yaranmış və inkişaf etmişdi. 1975–1980-ci illərdə Xankəndi ərazisində yeni əhəng, taxta-şalban, kərpic, kirəmit sexləri yaradılmışdı [38]. 1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən lazımı və müasir avadanlıqla təchiz edilən müəssisələrdə, sıçrayışlı inkişaf müşahidə edilmişdi. Belə ki, 1960-cı ilə müqayisədə 1985-ci ildə taxta-şalban istehsalı 4 dəfə, əhəng istehsalı 1,4 dəfə, kərpic istehsalı 6 dəfə artmışdır. Bütün bunlar isə Xankəndi şəhərində tikinti-abadlıq işlərinin genişlənməsinə güclü təkan vermişdi [14, s.22].

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində un və un məhsulları, şirniyyat sexləri, ət kombinatları, kolbasa sexi və başqa müəssisələr tikib əhalinin istifadəsinə vermişdir.

Enerji tutumlu sahələrin inkişafı Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının artmasını tələb edirdi. XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan hökuməti DQMV-nin elektrik enerjisi ilə tam təmin olunması üçün əhəmiyyətli işlər gördü. Ağdam–Xankəndi yüksək gərginlikli elektrik xətti vasitəsilə Mingəçevir SES-dən DQMV-nə verilən elektrik enerjisi artırıldı. 1970–1985-ci illərdə DQMV-də elektrik enerjisi istehsalı 46,3 dəfədən çox artmışdı. Belə ki, 1970-ci ildə DQMV-də elektrik enerjisi istehsalı 1,6 milyon kilovat saata çatdırsa, 1980-ci ildə bu rəqəm 45,9 milyon kilovat saata, 1985-ci ildə isə dinamik inkişaf edərək 74,1 milyon kilovat saata qalxmışdı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, DQMV-də adambaşına düşən elektrik enerjisinə görə ümumrespublika səviyyəsində öndə getmişdir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1985-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elektrik enerjisi istehsalı 69,1 milyon kilovat saata çatırdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, 1985-ci ildə Naxçıvan, Bərdə, Gəncə, Tərtər, Ağdam şəhərlərində adambaşına 237 kilovat saat elektrik enerjisi düşdüyü halda, bu rəqəm Xankəndi şəhərində 2 dəfə artıq idi. Bütün bunlar isə Xankəndi şəhərində enerji tutumlu sahələrin, xüsusilə sənayenin inkişafına və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına güclü təkan verdi [26, s. 49].

Azərbaycan hökuməti Vilayətdə energetika təsərrüfatının inkişafı üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirərək 1970–1985-ci illərdə 1300 kilometrlik yüksək voltlu elektrik xətti çəkmişdir. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanda üçtərəfli elektrik təchizatı olan yeganə regiondur. Belə təchizat vilayətin elektrik enerjisi ilə daha yüksək dərəcədə etibarlı olmasını təmin edir [30, s.80].

1970–1985-ci illərdə DQMV-də energetika obyektləri tikintisi böyük vüsət almışdır. Sərsəng SES-i nəinki lazımı qədər elektrik enerjisi istehsal edir, həm də bu mürekkəb hidrotexniki qurğu Qarabağ düzündə 120 min hektar sahədə yeni əkinləri və çoxillik bitkiləri suvarmaq imkanına malik idi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Sərsəng Su anbarının 130 metrlik tökmə bəndi dünyanın ən hündür bəndlərindən biridir. Sərsəng SES-nin hər il istehsal etdiyi 125 milyon kilovat saat elektrik enerjisi Zaqafqaziyanın vahid energetika sistemində daxil olmuşdur [36].

Beləliklə, 1970–1985-ci illərdə respublikamızın rəhbəri H.Ə.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü, inadlı fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan SSR-in Xankəndi şəhərində sənaye üstün, sürətlə və dinamik inkişaf etdi. Xankəndi sənayesi 1970-ci ilə müqayisədə 1980-ci ildə 249 faiz, 1985-ci ildə isə 300 faiz artıdı [28, s.58].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunur ki, bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi sənayesindəki göstəricilər Respublikamızın şəhərləri ilə müqayisədə

ysisədə üstün olmuşdur. 15 il ərzində Xankəndi sənayesi istehsal artım göstəricisinə görə ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə ötüb keçmişdir [35, s.103]. 1986-cı ilin sonlarında Xankəndi sənayesi istehsal fondlarının dəyəri 1980-ci illə müqayisədə 55,6 faiz artmışdır ki, bu da bütövlükdə respublika üzrə olan rəqəmdən 46,5 faiz çoxdur. 1985-ci ildə Xankəndi sənayesində 1923-cü illə müqayisədə 50 dəfədən çox adam çalışırdı ki, bundan 52 faizi qadın idi. Əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən sənaye işçilərinin sayına görə Xankəndi şəhəri Naxçıvan, Bərdə, Ağdam, Şamaxı, Füzuli və digər şəhərlərdən təxminən 2 dəfə artıqdı. Sənayedə məşğulluq göstəricilərinə görə Xankəndi şəhəri yalnız Bakı–Sumqayıt şəhərlərindən geri qalırdı. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində sənaye kompleksinin əsasını elektrotexnika, ipəkçilik, məşin-qayırma, elektroenergetika, tikinti materialları, toxuculuq, mebel, ayaqqabı, ət-süd sənayesi və başqaları müvəffəqiyyətlə inkişaf etmişdi [14, s.18].

Bəhs olunan illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin ictimai istehsalla məşğulluq səviyyəsi kifayət qədər yüksək idi. Əhalinin məşğulluq strukturu getdikcə yaxşılaşırdı. Xankəndi şəhərinin sürətli inkişafı, sənaye müəssisələri, onların filiallarının, sexlərinin yaradılması, evdə işləyənlərin sayının çoxalması və başqa sahələrdə Azərbaycan hökumətinin gördüyü tədbirlər şəhərdə əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunu daha səmərəli və tam təmin etmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, 1985-ci ildə Xankəndi şəhərində əhalinin adambaşına pul gəlirləri 1113,5 manatdan çox olmuşdur ki, bu da bütövlükdə ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən 97,8 manat, Naxçıvan MR-dəkindən 170,4 manat çoxdur. Xankəndi şəhərinin inkişafı haqqında yuxarıdakı qərəzsiz araşdırmalar və əsaslı faktlar minlərlədir. Yəqin ki, tariximizi saxtalaşdırmağa çalışan erməni lobbisi yuxarıdakı tarixi faktları ya bilmirlər, ya da bilərəkdən onu saxtalaşdırırlar.

Dünya siyasətçisi H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində 1970–1985-ci illərdə sənayenin inkişafına münasibətini belə ifadə etmişdi: «1970–1985-ci illərdə Azərbaycanda sənaye dinamik inkişaf etmişdi. Bu illər ərzində 213 yeni iri sənaye müəssisəsi istismara verilmiş, 250-dən çox iri zavod, fabrik və istehsalat sexləri tikilmiş, sənayedə əmək məhsuldarlığı 2,1 dəfə, məhsul istehsalı 3,3 dəfə, mənfəət 3,2 dəfə, sənaye-məhsuldar personalın fondlarla təchizatı 1,4 dəfə artmış, 451 adda məhsula dövlət keyfiyyət nişanı verilmişdir. Ölkəmizdə buraxılan sənaye məhsulları dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunmuş və xalqımızın maddi rifah halı xeyli yaxşılaşmışdır [26, s.128].

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ-nin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında böhran yarandı. Bu dövrdə sovet ölkəsində maddi ehtiyatlar azalmış, istehsalın artım sürəti, məhsuldarlığı, səmərəliliyi aşağı düşmüş,

ETT ləngiməklə, infrastruktur zəifləmiş, təbii ehtiyatlar azalmış və bahalaşmışdı. Bu dövrdə kommunist ideologiyasına inam azalmış, müttəfiq respublikalarda (o cümlədən Azərbaycanda) hüquqların tapdalanması, sərvətlərin talan olunmasına etiraz və xalqın milli özünüdərk prosesi güclənmişdi [34].

Sov. İKP MK ölkəni böhrandan çıxarmaq məqsədilə 1985-ci ilin aprelində «sürətləndirmə konsepsiyası»ni, 1987-ci ilin yanvarında «aşkarlıq və demokratiya» xəttini, 1988-ci ilin iyununda «Humanist, demokratik sosializm» şüarını irəli sürdü [29]. Lakin mərkəzin «yenidənqurma» xətti imperiyanın daha dərin böhrana saldı və onun süqutunu sürətləndirdi. Moskva SSRİ-nin dağılması prosesinin qarşısını almaq üçün həmişə istifadə etdiyi «Parçala və hökm et» siyasətindən yenə də istifadə etdi. Hakim dairələr münaqişələri, antitürk, antislam siyasətini genişləndirdilər. Azərbaycanı və deməli, həm də Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq, eyni zamanda türk xalqları ilə Türkiyə arasında körpü olan Azərbaycanı əldən verməmək üçün Azərbaycan dövləti SSRİ rəhbərliyinin əsas zərbə hədəfinə çevrildi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımını törətməklə Azərbaycanı parçalamağı, zəiflətməyi və özündən asılı vəziyyətə salmağı, bununla da regionda ağalığa gəlməyi qarşısına məqsəd qoyan rus şovinistləri erməni millətçilərindən yenə də bir qaba silah kimi istifadə etdilər. 1988-ci ildə bədnam yenidənqurmanın yaratdığı aşkarlıqdan sui-istifadə edən erməni millətçiləri, onların lobbisi Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi yalan və böhtan kampaniyasına başladılar. Onlar Dağlıq Qarabağda vəziyyəti gərginləşdirmək, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkmək üçün ənənəvi «əzabkeş» obrazı yaratdılar. Erməni millətçiləri əsas diqqəti ona yönəldilər ki, guya Azərbaycan rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bütün Azərbaycan üzrə olduğundan xeyli aşağıdır. Guya bu fakt erməni əhalisinin narazılığına səbəb olmuş, onların səbir kasasını daşdırıb hadisələrin detanatoru olmuşdur. SSRİ-də, xaricdə görkəmli iqtisadçılardan sayılan, M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri olan akademik Aqambekyanın irəli sürdüyü yalançı tezisləri, erməni millətçilərinin əl-qolunu daha da açdı və onlarda Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması inamını xeyli artırdı. Halbuki qərəzsiz elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, erməni millətçilərinin ortaya atdıqları sosial-iqtisadi gerilik konsepsiyası bəhanədən başqa bir şey deyildir.

DQMV respublikamızın inkişaf etmiş sənaye regionlarından biridir. 1987-ci ilin əvvəllərində bölgədə sənaye istehsal fondlarının dəyəri 140,2 milyon manat təşkil etmişdir. 1980-ci illə müqayisədə 1987-ci ildə sənaye istehsal fondunun dəyəri 55,6 faiz artmışdır ki, bu isə ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən 46,5 faiz çox demək idi [37, s.270]. 1987-ci ildə DQMV əha-

lisinin hər 10 min nəfərinə düşən sənaye məşğulluq göstəricisinə görə yalnız Bakı–Sumqayıt regionlarından geri qalırdı. 1940-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə Dağlıq Qarabağda sənaye istehsalının həcmi 25 dəfə artaraq 240 milyon manata çatmışdır. Yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi, müəssisələrin avadanlıq və xammalla təmin edilməsi nəticəsində sənaye istehsalının yüksək inkişaf sürəti təmin olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970–1987-ci illər ərzində DQMV sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə ötüb keçmişdir. 1987-ci ilin dekabr məlumatına görə DQMV-də adambaşına 1,4 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da Bakı–Sumqayıt regionu istisna olmaqla Azərbaycanın yerdə qalan bütün regionlarındakı göstəricilərdən yüksəkdir [36, s.376].

Xankəndi Azərbaycanın müasir sənayeyə malik şəhərlərindən biri idi. Şəhərin sənaye kompleksinin əsasını elektrotexnika, ipəkçilik, maşınqayırma, tikinti materialları sənayesi, toxuculuq, mebel, ayaqqabı, ət-süd sənayesi və digərləri təşkil edirdi. 1986–1988-ci illərdə Xankəndi şəhərində xalq istehlakı malları istehsalının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdi. 1987-ci ildə Xankəndi şəhəri ipək istehsalına görə respublikamızın ikinci mərkəzi idi. DQMV-də yüngül sənaye məhsulunun 67 faizi və respublikamızın ipəkçilik sənayesinin 25 faizi Dağlıq Qarabağ ipək emalı sənayesinin payına düşürdü [28, s.60]. 1986–1987-ci illərdə Xankəndi ipək emalı sənayesində inkişaf prosesi getsə də, 1988-ci ildə erməni millətçilərinin bölgədə törətdikləri fitnəkarlıq bu sahəyə güclü zərbə vurdu. İlk növbədə xammal ehtiyatları təxminən yarıba-yarı azaldı ki, bu da istehsalın aşağı düşməsinə çox böyük təsir etdi. Çoxşaxəli istehsalat malik Xankəndi ipək emalı sənayesində 1985–1988-ci illərdə inkişaf prosesi aşağı düşdü. Belə ki, bəhs olunan dövrdə xam ipək istehsalı 117 tondan 50 tona, ipək sap istehsalı 108 tondan 78 tona, ipək parça istehsalı 16,5 mln. m²-dən 9 mln. m²-ə endi [37, s.273].

1986–1988-ci illərdə Xankəndi sənayesində artma, azalma və hətta istehsalın tamamilə dayandırılması halları müşahidə edilmişdir. Məsələn, bəhs edilən illərdə «alkoqolizmə qarşı mübarizə» pərdəsi altında DQMV-də üzüm sahələri 40 faiz azaldı. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağda başlayan erməni separatizmi üzüm bağlarına baxımsızlıq yaratmış, ağır zəhmət və külli miqdarda vəsait hesabına yaradılmış məhsuldar bağlar ləğv edilmişdi. Xammal çatışmazlığı nəticəsində 1985–1988-ci illərdə Xankəndində şərab emalı təxminən 9 dəfə azalmışdı. Ayaqqabı istehsalı isə 1986, 1987-ci illərdə öz əvvəlki istehsal həcmi saxlasa da, 1988-ci ildə təxminən 2 dəfə azalaraq 2 milyon 279 min cüt ədədə düşmüşdü [37, s.271]. Məlum səbəblər ucbatından Xankəndində elə sənaye sahələri vardır ki, 1988-ci ildən istehsalı tamamilə dayandırmışdır.

Belə ki, lüminessent lampalar üçün armatur-beton dirək istehsalı 1985-ci ildə 1 milyon 19 min ədəd, 1987-ci ildə 1 milyon 136 min ədəd istehsal olunmuşdursa, 1988-ci ildə həmin zavodda da istehsal sıfıra enmişdir [37, s.172].

1986–1988-ci illərdə Xankəndi şəhərində ərzaq məhsulları istehsal edən sənaye müəssisələrinin istehsalında artım müşahidə edilmişdir. Məsələn, pendir və yağlı brınza istehsalı 1985-ci ildə 767 ton, 1986-cı ildə 909 ton istehsal olunmuşdursa, 1988-ci ildə artaraq 944 tona çatmışdır. Mal-qara yağı istehsalında isə cüzi azalma həl olmuşdur. Belə ki, 1985-ci ildə Xankəndi yağ zavodunda 946 ton yağ istehsal olunmuşdursa, 1988-ci ildə 929 tona enmişdir. Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndində artan sənaye sahələrdən biri də konyak istehsalı idi. Konyak istehsalı 1985-ci ildəki 44 min dekalitrə qarşı, 1986-cı ildə 58 min dekalitrə, 1988-ci ildə isə 75 min dekalitrə qalxmışdır [36, s.377]. 1986–1988-ci illərdə Xankəndində yeyinti sənayesində şəhər əhalisinin tələbatını ödəməli olan köməkçi sahələr – süd, ət, çörəkbişirmə, qənnadı və başqa sahələr üstünlük təşkil edirdi. 1988-ci ildə Xankəndi şəhərində süd kombinatında, respublikamızda quru süd zərdabı hazırlayan yeganə sex işləyirdi.

Dekabr 1987-ci il məlumatına görə DQMV-i üzrə sənaye məhsulu istehsalı respublikanın ümumi məhsul istehsalının 2,8 faizini, istehsal fondlarının 1,6 faizini, sənayedə çalışanların 2,8 faizini təşkil etmişdir. İqtisadi rayonun məhsul istehsalına kapital qoyuluşu artaraq hər adama düşən istehsal məhsullarının həcmi 1987-ci ildə ümumrespublika üzrə 21 manata qarşı, Vilayətdə 29,5 manat olmuşdu. Son 20 il ərzində DQMV-də 30-dan çox sənaye müəssisələri yaradılmış və il ərzində məhsul istehsalının həcmi 3 dəfə artaraq respublika səviyyəsini ötmüşdü [15, s.202].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağda tikinti sənayesi yerli xammallar hesabına inkişaf etdirilirdi. Respublikamızdakı üzlük daşın 15 faizini, tikinti daşlarının 30 faizini, mişar daşlarının 10 faizini, sənaye əhəmiyyətli gilini 10 faizini DQMV-i vermişdir [15, s.204].

DQMV-nin infrastrukturunda yüksək voltlu elektrik xətlərinin çəkilməsində və bununla elektrik təchizatı sahəsində şəbəkələr yaradılması böyük rol oynamışdır. 1986–1988-ci illərdə DQMV-də uzunluğu 110 kilometr olan yüksək voltlu elektrik xətti çəkildi. Artıq 1988-ci ildə DQMV-i ərazisində yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin uzunluğu 1410 kilometrə çatmışdır [2, s.30, i.6, v.27]. Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində DQMV-i üçtərəfli elektrik enerjisi ilə təchiz edilmişdi. Respublikamızda üçtərəfli elektrik təchizatı yalnız DQMV-ə nəisib olmuşdu. 1986–1988-ci illərdə Dağlıq Qarabağda elektrik enerjisi istehsalı 2,4 dəfə artaraq 140,8 milyon

kilovat saata çatmışdı [28, s.83]. Bəhs etdiyimiz dövrdə respublikamızda 23,2 milyard kilovat saat, Naxçıvan MR-da 124,1 milyon kilovat saat elektrik enerjisi istehsal olunurdu [36, s.377]. Adambaşına düşən elektrik enerjisinin həcminə gəldikdə isə DQMV-i ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdı. Vilayətdə adambaşına düşən elektrik enerjisi ümumrespublika səviyyəsindən 2,5 dəfə, Naxçıvan MR ilə müqayisədə isə təxminən 2 dəfə çox olmuşdur. Əlbəttə, bu faktın özü tariximizi saxtalaşdıran erməni millətçilərinə tutarlı cavabdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlumdur ki, Dağlıq Qarabağda sənaye müəssisələrinin əsas hissəsi Xankəndi şəhərində və ermənilərin daha çox cəmləşdiyi digər ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi «Sənaye müəssisələri və onların filiallarının yerləşdirilməsi səlahiyyətləri»ndən çox məharətlə istifadə edərək bölgənin qədim sakinləri olan azərbaycanlıların yaşadığı qədim kəndlərdə sənaye infrastrukturunu yaratmadı. Erməni rəhbərliyinin məqsədi süni surətdə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə işsizlik problemi yaratmaq və azərbaycanlıların bölgədən uzaqlaşdırılmasına nail olmaq idi.

1988-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan SSR-in DQMV-i ərazisində, o cümlədən Xankəndi şəhərində «antitürk mitinq», yürüş və nümayişlərin keçirilməsi, şəhərdə erməni fitnəkarlığının genişlənməsi, sənayedə çox ağır və böhranlı vəziyyət yaratdı [33]. Xankəndi şəhərinin erməni rəhbərləri tərəfindən buradakı sənaye müəssisələri əmlakının dağıdılması, rüşvətxorluq və korrupsiya əməllərinin getdikcə daha açıq şəkildə yer alması da iqtisadiyyatın geriləməsi prosesini gücləndirdi.

Xankəndi adı bu gün dünya gəmiçiliyində də tanınır. 2009-cu il dekabrın 24-də Türkiyənin məşhur «Palmalı» şirkətlər qrupunun sifarişi ilə «Xankəndi» tankeri hazırlanaraq suya buraxıldı. 142–98 metr uzunluğu 21–7 metr eni, yük tutumu 14 min ton olan gəmi dünya sularında kimya sənayesi məhsulları daşımaq üçün nəzərdə tutulub.

Xankəndi Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Nizami Məmmədovun, Milli Qəhrəman Şirin Mirzəyevin, Respublikanın Xalq artisti Fəxrəddin Manafovun vətənidir. Qonşu Ermənistanın keçmiş başçısı Robert Koçaryan, indiki Prezident Serj Sarkisyan və Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, atom energetikası üzrə alim Armen Abaqyan da Xankəndi şəhərində doğulmuşlar.

VI FƏSİL

XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNDƏ ƏHALİNİN SOSIAL STRUKTURU, RİFAH VƏ MƏİŞƏTİ (XX YÜZİLLİYİN 20–80-ci İLLƏRİ)

Azərbaycanın digər şəhərləri ilə müqayisədə Xankəndi şəhərinə böyük həcmdə maliyyə vəsaitinin ayrılması, şəhərdəki sosial-iqtisadi durumu digər şəhərlərdən yüksəkdə dayandığı mənbələrə əsasən təhlil etməklə, erməni ideoloqlarının «Xankəndi şəhərində yaşayan erməni əhalisinin rifah və məişətinin geriliyi» tezisinin ağ yalan olduğunu sübut etmək, «Xankəndi şəhərinin iqtisadi inkişafının Ermənistanla bağlılığı» konsepsiyasının saxta olduğunu arxiv sənədlərinə, erməni müəlliflərinin əsərlərinə əsasən araşdırmaq günün vacib, önəmli məsələlərindəndir.

Xankəndi, Qarabağ xanlarının istirahət mərkəzi kimi salınsa da, şəhər XX əsrdə Azərbaycanın yeni sənaye və mədəniyyət mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman, həmin iş daimi Azərbaycanın ümumrespublika resurslarından böyük dəstək verilir. Bu səbəbdən də Xankəndi şəhərinin iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafı Azərbaycanın digər şəhərlərindən daha sürətlə getməyə başlamışdır. Erməni müəllifləri Q.M.Babayan, M.A.Qaspariyan, B.S.Geverkovun və digər erməni müəlliflərinin əsərlərinə istinadən deyə bilərik ki, 1920–1980-ci illərdə Xankəndi şəhəri sürətlə böyümüş və əhali təxminən 20 dəfə artmışdır. Belə ki, Xankəndi şəhərində 1926-cı ildə 3,2 min, 1988-ci ildə isə 60 min əhali yaşayırdı [30, s.72]. Hansı ki, 1920–1970-ci illərdə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərində bu göstərici (5,1 mindən 7,3 minə) təxminən 1,4 dəfə, Xocalıda 1,3 dəfə artmışdı [48, s.69].

Bütün dünyada tanınan səyyah və yazıçılar Beris Lapin və Zaxar Xatsrev 1937-ci ildə Azərbaycana gəlmiş və Qarabağı gəzmişdilər. Onların Xankəndi şəhəri haqqında fikirləri daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, «Noviy mir» jurnalında Xankəndi şəhəri haqqında yazılmış oçerkdən oxuyuruq: «Xankəndinin siması təvazökar, sadə və igid Qarabağ dağlarının xarakterini xatırladır. Küçələr sanki ağacların dalında gizlədilmişdir.

Evlərin içi öz təmizliyi ilə fərqlənir. Xankəndi gözəl şəhərdir. Şəhərin həyatı şən və firavandır. Əhali təhsil alır, yoldan keçən hər 2–3 nəfərin biri ya məktəbli, ya tələbə, ya da kurs müdavimidir. Burada yaşayan əhali həmişə öz istəyinə nail olmağa çalışır...» [30, s.72]

Şəhərin «yaşı»nın az olmasına baxmayaraq, qısa bir müddətdə Azərbaycanın böyük şəhərləri ilə bir sırada durmuşdur. Orta hesabla dəniz səviyyəsindən 830 metr yüksəklikdə yerləşən Xankəndi şəhəri, Marietta Şaginyanın obrazlı ifadəsi ilə desək, «Oksigen fabriki»dir. Şəhər özünəməxsus iqlim şəraiti, təzyiq və temperatur arasında kəskin fərqlərin olması ilə fərqlənir. Xankəndi şəhəri bütövlükdə yaşıllıqla əhatələnmişdir. Burada əkilmiş sərv, qovaq, vələs, cökə, tut, şam və Qara dəniz sahillərindən gətirilmiş gözəl şam ağacları şəhərin libasını gözəlləşdirir və bütün görənlərə zövq verir. XX yüzilliyin 20–80-ci illərində, Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində kompleks şəkildə yaşayış evləri, məktəblər, uşaq bağçaları, körpə evləri, mədəniyyət və ticarət-məişət obyektləri, stadion, mədəniyyət parkları, üzgüçülük hovuzları, idman oyunları salonları, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, vağzallar, böyük mikrorayonlar tikmiş və əhalinin istifadəsinə vermişdir ki, aşağıda bu mövzudan geniş bəhs edəcəyik. Əvvəlcə, 1920–1923-cü illərdə ümumilikdə Yuxarı Qarabağda baş verən sosial-siyasi prosesləri təhlil etməyimiz yerinə düşərdi.

Keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək məqsədini güdən bolşeviklər Azərbaycanda da işğalçılıq siyasətini həyata keçirərək 1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan SSR-in yarandığını elan etdilər. Bütün hakimiyyət Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə verildi.

1920-ci il aprelin 28–30-da Azərbaycanın bir sıra ərazilərində, o cümlədən Qarabağda onun Xankəndi ərazisində hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsinə baxmayaraq, XI Ordu hissələri öz işğalçılıq missiyasını davam etdirərək mayın 1-dən «Zəfər yürüşü»nə başladı. Xalqın narazılığından qorxan və öz işğalçılıq siyasətini pərdələməyə çalışan tərkibi erməni və rusalardan ibarət olan bolşeviklər və XI Ordu «Müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası» şüarı altında hərəkət edirdilər [2].

1920-ci il mayın 3-də XI Ordunun 32-ci silahlı dəstələri Yevlaxdan birbaşa Qarabağ üzərinə yürüş etdi. Şuşa, Xankəndi və Qarabağın digər şəhər və kəndləri rus qoşunlarının, erməni quldur dəstələrinin nəzarəti altına alındı [13].

1920-ci il mayın 12-də XI Ordunun süvari dəstələrinin bir hissəsi Xankəndində, digər hissəsi isə Şuşada qərarlaşdı [11]. Həmin gün Şuşaya gələn Q.K.Orconikidze «Qarabağın müsəlman və erməni xalqına» müraciət etdi [13]. Müraciətdə hakimiyyətin Hərbi İnkilab Komitəsinin əlinə keçdiyi elan edildi. Lakin XI Ordu hissələrinin özbaşınalığı, kütləvi həbslər, qarət və qırğınlar Dağlıq Qarabağda xalq müqavimət hərəkətinin genişlənməsinə səbəb oldu. Müqavimət hərəkətinə general Nuru Paşa, polkovnik Zeynalov, Sultan bəy Sultanov başçılıq edirdilər [16]. İyunun əvvəllərində Şuşa XI Ordunun

silahlı dəstələrindən təmizləndi. Ancaq Dağlıq Qarabağa rus və erməni quldurlarına kömək məqsədilə 28-ci diviziya gətirildi ki, birləşmiş Ordu hissələri iyunun 15-də Xankəndi və Şuşada Sovet hakimiyyətini bərpa etdilər [38]. Hakimiyyət B.Vəlibəyov, S.A.Ambarsumyan, Q.İbrahimov, K.Şah-nəzərov, Q.Sarkisov, Q.Mkrtyoçovdan ibarət İnkilab Komitəsinin əlinə keçdi [28]. Moskvanın bilavasitə göstərişi ilə Dağlıq Qarabağda vəziyyəti «nizama» salmaq məqsədilə 1920-ci il iyulun 5-də AK(b)P MK tərəfindən M.Çalyan, M.Manuçaryan, L.Arustamyan, A.Mirzoyan və başqaları Şuşaya göndərildi [13].

Çar Rusiyası dövründə olduğu kimi, Sovet imperiyası dövründə də Dağlıq Qarabağda ermənilərin çoxluğunu yaratmaq və imperiyanın dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə 1920–1921-ci illərdə Ermənistandan Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü ki, bunlardan 765 ailə Dağlıq Qarabağda yerləşdirilərək, tezliklə evlə, işlə təmin edildilər [4]. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Qarabağa köçürülənlərin xeyli hissəsi Xankəndi şəhərində məskunlaşdırılmışdı. Dağlıq Qarabağa köçürülmüş əhaliyə 26226 desyatın torpaq sahəsi ayrıldı [5]. Bütün bu tədbirlər Dağlıq Qarabağda ictimai, siyasi vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi. Ərzaq ehtiyatı toplamaq, ordunu və şəhər əhalisini ərzaqla təmin etmək üçün Dağlıq Qarabağda 1920-ci il sentyabrın 24-də ərzaq sapalağı tətbiq olundu [6]. Artıq məhsul kəndlilin əlindən zorla alındı, məhsulu gizlədənlər məsuliyyətə cəlb olunurdular. Belə bir dövrdə Sovet dövlətinin həyata keçirdiyi tədbirlərə mane olan, onun pozulmasına çalışan qüvvələrə qarşı qəti mübarizə aparmaq məqsədilə Fövqəladə Komissiya (FK) yaradıldı. FK terrorçu bir orqan kimi təqib və kütləvi həbslərə başladı. Dağlıq Qarabağda ilk Fövqəladə Komissar vəzifəsinə A.Karagözov təyin olundu. 1920-ci ilin sonu, 1921-ci ilin əvvəllərində FK Şuşadan 76 nəfər, Xankəndindən 51 nəfər Xocavənd və Ağdərədən 112 nəfər, Hadrutdan 47 nəfər məsuliyyətə cəlb etdi [11]. Həbs olunanların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Həmçinin ərazidə yerləşən Qızıl Ordu hissələri əhali arasında iş apararkən azərbaycanlıların adət-ənənələrinə, dininə, dilinə hörmət etmir, onlarla vəhşicəsinə rəftar edirdilər. Ona görə də əhalinin bir hissəsi İran və Türkiyəyə qaçmağa məcbur oldular. 1921-ci ilin əvvəllərində Xankəndi, Hadrud və Xocavənddə xalq hərəkəti geniş vüsət aldı [14]. Qızıl Ordu hissələri 1921-ci ilin fevralında silah gücü ilə vəziyyəti «nizama» saldılar [11].

1921-ci il mayın 17-də Dağlıq Qarabağda, o cümlədən Xankəndində ərzaq sapalağı ərzaq vergisi ilə əvəz edildi. Ərzaq vergisinin tətbiqi Dağlıq Qarabağda birtərəfli qaydada aparılmışdı. Belə ki, aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, tədarük məntəqələrində çalışanların böyük əksəriyyəti

erməni olduğundan onlar verginin çoxunu azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin üzərinə qoyur, ermənilərdən isə vergilər alınmır və ya az tələb edilirdi [1]. Beləliklə, azərbaycanlıların qarət olunması yolu ilə 1922-ci ildə Xankəndində ərzaq vergisi 200 faiz yerinə yetirilmişdir [2]. Azad ticarət, möhtəkirlərin əhalini daha çox soyub talamasına səbəb oldu. Beləliklə, 1920-ci il aprel çevrilişindən sonrakı illərdə həyata keçirilən tədbirlərə aid tarixi sənədləri, faktları və materialları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Xankəndində həyata keçirilən tədbirlərin ən başlıca yekunları Sovet imperiyasının müstəmləkəçilik rejiminin iqtisadi, siyasi, ideoloji təməlinin yaradılması olmuşdur. Bu təməl xalq təsərrüfatının ən mühüm sahələrinin milliləşdirilməsinə, onun Sovet imperiyasının strategiyasına uyğun bir şəkildə vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsinə, siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına, iqtisadi cəhətdən sarsılmış sinfin məhv edilməsinə, onların böyük bir hissəsinin öz doğma yurdlarından didərgin salınmasına, sovet dövlətinin dayaqlarının möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Xankəndinin sovet qoşunları tərəfindən işğalından sonra yeni hakimiyyət orqanları yaratmaq vəzifəsi qarşıda dururdu. Xankəndində yaradılmış ilk dövlət orqanlarından biri İnkilab Komitəsi oldu. 1920-ci il mayın 26-da Xankəndində İnkilab Komitəsinin yaradılması elan edildi. Komitənin sədri vəzifəsinə qatı millətçi olan Sako Ambartsumyan seçildi [3]. Komitənin işinə kömək məqsədilə 1920-ci ilin sonlarında AK(b)P MK-nın tapşırığı ilə əraziyə 268 nəfər nümayəndə göndərildi [4]. Göndərilən nümayəndələrin əksəriyyəti milliyətcə rus və ermənilər idi. Göndərilən nümayəndələr ərazidə «təmizləmə» işləri apardılar.

1921-ci ilin əvvəllərində bölgədə yaranan nisbi sakitlik yoxsul komitələrindən Sovetlərə keçməyə imkan verdi. Bu, «zəhmətkeş kütlələri sovet quruculuğuna cəlb etmək və Sovet hakimiyyətinin möhkəmlənməsi üçün lazım idi». 1921-ci ilin aprelində Xankəndində sovetlərə seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə də əhalinin milli, etnik tərkibində ayrı-seçkiliyə yol verilmişdir. Xankəndi Sovetlərinə seçilən deputatların 68,5 faizini ermənilər təşkil edirdi [15]. Beləliklə, aparılan elmi araşdırmalardan, əldə olunmuş tarixi faktlardan tam aydın olur ki, aprel çevrilişindən sonra Xankəndində həyata keçirilən tədbirlərin ən başlıca yekunları Sovet imperiyasının müstəmləkəçilik rejiminin iqtisadi, siyasi və ideoloji təməlinin yaradılması olmuşdur. Həmin təməl isə sovet dövlətinin Xankəndində dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda sovet rejimi qurulduqdan sonra ermənilərin ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı. Dağlıq Qarabağın hər yerində erməni quldur dəstələrinin

fəaliyyəti genişləndi. Onlar yerli azərbaycanlıları qırıb talayır, ev-əşiklərini yandırır, mal-qaralarını, qoyun sürülərini qarət edirdilər. Təkcə 1920-ci ilin avqustunda daşnaklar 70 nəfər azərbaycanlıni qətlə yetirmişlər [15]. Erməni quldurlarının məqsədi Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv etmək və bu ərazini Ermənistanla birləşdirmək idi. Bu məsələyə 1921-ci il iyunun 4-də RK(b)P Qafqaz bürosunun plenumunda, 1921-ci il sentyabrın 26-da AK(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosunun iclasında, 1922-ci il dekabrın 24-də RK(b)P Qafqaz bürosunun Zaqafqaziya Komitəsinin xüsusi iclasında, 1923-cü ilin iyununda RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunda baxılmış [1] və son nəticədə 1923-cü il 7 iyulda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmışdır [9].

1924-cü ilin noyabrında Azərbaycan MİK-nın Rəyasət Heyəti «DQMV haqqında «Əsasnamə»ni təsdiq etdi. «Əsasnamə»də DQMV-nin Azərbaycanın tərkib hissəsi olması göstərilirdi. Eyni zamanda imperiyanın təhriki ilə Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagindən 30 kənd, Qubadlıdan isə Qaladərəsi DQMV-yə verildi [6]. Belə bir «səxavətçilik» isə xalqımıza qarşı cinayət olmaqla Vətənimizin gələcəyinə ciddi ziyan vurdu. Xankəndinin adı dəyişdirilərək Vilayət mərkəzinə çevrildi.

Beləliklə, mərkəz – Azərbaycanın daxilində öz hakimlik mövqeyini daim saxlamaq məqsədilə süni surətdə «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti»nin təşkilinə nail oldu. DQMV-nin yaradılması ilə o illərin Qarabağ problemi bir növ yekunlaşdı. Rusiyanın havadarlığı ilə Azərbaycan ərazilərinin hissə-hissə itirilməsi üçün yenidən bir zəmin yaradıldı. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması Azərbaycanın öz torpaqlarının qorunması uğrunda müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilsə də, vilayət statusunun yaranması gələcəkdə ermənilərin Azərbaycana qarşı məkrli ərazi iddiaları siyasətinin mənbəyi olmuşdur. DQMV-nin yaradılması uzun illər boyu erməni millətçilərinin planlı və vahid xətt əsasında apardığı siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycana qarşı «parçala və hökm et» imperiya siyasətinin davamı idi. XX əsrin əvvəllərində başlanan bu siyasət yüksələn xətt üzrə davam edərək, əsrin sonlarına yaxın ərazilərimizin 20 faizinin işğalı ilə nəticələndi.

1921–1925-ci illərdə Xankəndi şəhərində yeni sənaye sahələri yaradıldı. Şəhərin elektrik enerjisi ilə təminatı yaxşılaşdı. Xankəndi–Gəncə və Xankəndi–Yevlax yolları çəkilib istifadəyə verildi [70]. Bu dövrdə Xankəndində bir körpü tikildi. 1925-ci ildə 1923-cü illə müqayisədə Xankəndi müəssisələrində məhsul istehsalı 60% artdı. Əhalinin sosial vəziyyətində müəyyən irəliləyişlər baş verdi. 1928–1933-cü illərdə Xankəndi şəhərindən yüklərin dövriyyəsi həcmi 2 dəfə, ticarət-mal dövriyyəsi həcmi 5 dəfə artdı. Bəhs

edilən dövrdə Xankəndi şəhərində fəhlələrin sayı 2 dəfə, elektrik enerjisi sərfi 70% çoxaldı. Bir faktı xüsusi qeyd edək ki, 1926-cı il ilə müqayisədə 1933-cü ildə Xankəndi şəhərində əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün ayrılan vəsaitin həcmi 8 dəfə artmışdır [12].

1933–1938-ci illərdə Xankəndi şəhərinin iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyəti olan nəqliyyatda da əsaslı irəliləyiş baş vermişdi. Təkcə Xankəndində yolların çəkilişinə 100 min manat vəsait xərclənmişdir. Bu vaxt Azərbaycanın heç bir şəhərində yol çəkilişinə bu qədər vəsait ayrılmamışdı. Bəhs olunan dövrdə Ağdərə–Törtər, Şuşa–Şırlan, Xankəndi–Şuşa şosse yolları çəkilib istifadəyə verildi. DQMV-də 5 il ərzində yük daşınması 54 milyon tön, sərnişin daşınması 500 min nəfər olmuşdu [57].

1930-cu illərdə Xankəndi şəhərində yeni poçt və teleqraf müəssisələri açıldı. 1935-ci ildə Xankəndində hər birinin gücü 150 vatt olan 2 qısaladqalı radioverici aparatı quraşdırılaraq işə düşdü. DQMV-nin kəndlərində poçt, teleqraf, telefon, rabitə şəbəkəsinin təkmilləşməsi və inkişafına böyük diqqət yetirilmişdi. Xankəndi şəhərində poçt, telefon və rabitənin inkişafı Naxçıvan MSSR və Azərbaycanın digər regionlarından üstün olmuşdur. Təkcə ikinci beşillikdə, Xankəndində rabitənin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi respublikamızda birinci yerdə dayanmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mövcud olan bütün kredit müəssisələri yenidən qurularaq sosialist istehsal üsulunun xarakterinə uyğunlaşdırıldı. Xalq təsərrüfatı, ticarət və nəqliyyatın inkişafı üçün Azərbaycan Dövlət Bankı təsis edildi. ÜİK(b)P-nin XV konfransının 15 iyun 1927-ci il tarixli «Kredit şəbəkəsinin quruluş prinsipləri haqqında» qərarının Azərbaycanla həyata keçirilməsinə uyğun olaraq, 1928-ci ildə Xankəndində «Azərbaycan Dövlət Bankının kredit agentliyi» yaradıldı. 1935-ci ildə isə *Azərbaycan Dövlət Bankının Xankəndi filialı* açıldı [47]. İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində maliyyə və kredit müəssisələrinin təşkilinə başlanmış, onların əhatə dairəsi genişlənmiş, müəssisələr təsərrüfat hesabına keçmiş və büdcənin tərtibi təkmilləşmişdir. Eyni zamanda yeni yaradılan banklar əhalidən alınan vergiləri təkmilləşdirmiş, mədaxil və məxaric əməliyyatlarında mütərəqqi irəliləmələr aparmış, sənaye, nəqliyyat və rabitənin inkişafı, xarici ticarət əlaqələrinin nizama salınmasında mühüm işlər görmüşdür. İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində 12 yeni ticarət mərkəzi açılmış, satış məhsullarının həcmi 2 milyon manata çatmışdır [11, i.18, v.81]. Xankəndi şəhərində 1939-cu ildə xalq gəliri 1933-cü il ilə müqayisədə 85 faiz artdı. 1939-cu ildə bütövlükdə Dağlıq Qarabağda dövlət büdcəsi üzrə gəlir 1.404.687 manat, məxaric isə 1.422.563 manat olmuşdur [71].

İkinci beşillik dövründə Xankəndi şəhərində fəhlə və qulluqçuların kəmiyyətcə artması halı müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə onların sayı 2 dəfə artmışdı. Fəhlə və qulluqçuların milli tərkibinə gəldikdə isə 1933-cü il ilə müqayisədə 1938-ci ildə azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 28 faiz azalmışdır [24]. Xankəndində sənaye sahəsində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin sayının aşağı düşməsinin ən başlıca səbəbi əraziyə məqsədli şəkildə ittifaqın ayrı-ayrı regionlarından ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı regionlardan Dağlıq Qarabağa köçürülən qeyri-azərbaycanlılar şəhər əhalisi idi. Onlar isə əraziyə köçərəkən şəhərdə məskunlaşır və müəssisələrdə işə götürülürdülər. Torpağa çox bağlı olan Dağlıq Qarabağ müsəlmanlarının müəssisələrdə işə cəlb edilməsi zəif idi. Kənddə çətin iş olan pambıqçılığın və üzümçülüğün inkişaf etdirilməsi məqsədilə, Dağlıq Qarabağ idarə aparatına rəhbərlik edən şovinist mövqeyi erməni məmurları kənddə yaşayan azərbaycanlıların şəhərə gəlməsini və müəssisələrdə işə düzəlməsinin qarşısını süni vasitələrlə alırdılar. Bütün bunlarla yanaşı, kənddə yaşayan azərbaycanlıların özlərinin miqrasiya fəallığı aşağı idi. Onların təhsil səviyyəsi, məişət xüsusiyyətləri məhdud olmaqla yanaşı, çoxuşaqlılıq, erkəkəbinlilik və sair amillər kənddə yaşayan azərbaycanlıların şəhərə axınının qarşısını alırdı. Azərbaycanlı qadınların da ictimai istehsal əməyinə cəlb olunması çox aşağı səviyyədə idi. Ümumi respublika miqyasında 1939-cu ildə fəhlə və qulluqçular arasında azərbaycanlı qadınlar 5 faiz təşkil edirdilər [72, s.43].

1941–1945-ci illərdə yüz minlərlə Azərbaycan döyüşçüsünün öz dünyasını dəyişməsi və müharibədən sonrakı ilk ağır illərdəki iqtisadi, sosial və mədəni çətinliklər respublikamızda əhali artımının ləng getməsinə səbəb olmuşdu.

Azərbaycan SSR DQMV 1945–1960-cı illərdə bəzi özünəməxsus demografik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik idi. 1950-ci illərdə DQMV-də 128 min nəfər əhali yaşayırdı. Lakin 1970-ci ilədək Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı artaraq 1940-cı il səviyyəsinə çatmışdır. Bəhs etdiyimiz 20 il ərzində DQMV-də əhalinin sayı 15 faiz artaraq 150,3 min nəfər olmuşdur [61]. Bu artımın ən başlıca amili 1945–1960-cı illərdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, DQMV-də də əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərində müsbət dəyişikliklərin əldə edilməsi ilə bağlı idi. 1946–1960-cı illər ərzində DQMV-də şəhər əhalisinin sayı artmış, kənd əhalisinin xüsusi çəkisində azalma halı müşahidə edilmişdir. Belə ki, 15 yanvar 1950-ci il siyahıyaalınmasına görə Dağlıq Qarabağda əhalinin 79 faizi kənddə, 21 faizi şəhərdə yaşayırdısa, 1970-ci ildə isə əhalinin 62 faizi kənddə, 38 faizi şəhərdə məskunlaşmışdı [64, s.7]. Naxçıvan MSSR-də isə 1970-ci ildə əhalinin 75,2 faizi (154,7 min

nəfəri) kənd yerlərində, 24,8 faizi şəhərdə yaşamışdır [50, s.69]. Statistik məlumatlara əsaslanaraq əhalinin tərkibindəki sosial dəyişikliklərlə bağlı şəhər əhalisinin artması faktını araşdırarkən belə bir maraqlı müqayisə aşkarlanır. Araşdırmalardan məlum olur ki, 1939-cu ildə Xankəndi şəhərində 10,5 min, 1959-cu ildə 19,7 min, 1965-ci ildə 26,2 min, 1970-ci ildə 30 min əhali yaşayırdı. Bəhs olunan (1939–1970) illərdə Bakı şəhərində əhalinin sayı 50%, Gəncə şəhərində 65%, Şəki şəhərində 20% artdığı halda, Xankəndi şəhərində bu göstərici 3 dəfəyə (başqa sözlə, 300%-ə) bərabər idi [50, s.78]. 1946–1960-cı illərdə Ümumrespublika üzrə şəhər əhalisinin sayının artması 6 faiz, Naxçıvan MSSR-də 7 faiz təşkil etmişdirsə, Xankəndi şəhərində bu göstərici təxminən 50 faizə çatmışdır [63, s.37]. Xankəndinin şəhər əhalisinin Azərbaycanın başqa əraziləri ilə müqayisədə çox artması səbəblərini araşdırarkən ilk öncə Azərbaycan hökumətinin bu bölgəni daim diqqət mərkəzində saxlaması və bütün sahələrə ayrılan vəsaitin dəfələrlə üstün olmasında axtarmaq lazımdır. Həmçinin bir acı həqiqəti də qeyd etməliyik ki, Xankəndində əhalinin bu cür dinamik artımı yalnız milliyyətçə ermənilərə xas olmuşdur. Bu, erməni siyasətbazlarının və lobbisinin növbəti hücum dalğası idi.

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin sosial strukturunda olan dəyişikliklərdən biri də fəhlə sinfinin kəmiyyət və keyfiyyətə artması idi. Ümumiyyətlə, 1940-cı illə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində xalq təsərrüfatında işləyən fəhlə və qulluqçuların sayı 157 faiz artdı [59, s.95].

1970-ci il statistik məlumatına görə, DQMV-də çalışan mütəxəssislərdən 47 faizini qadınlar, 53 faizini kişilər təşkil edirdi. 1950–1960-cı illərdə Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların sayı 18 mindən 27,2 minə, ermənilərin sayı 110 mindən 121,1 minə, rusların sayı 1,8 mindən 1,3 minə, ukraynalıların sayı 0,2 mindən 0,3 minə çatdı [64, s.12]. Yeri gəlmişkən maraqlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, 1959–1970-ci illərdə Yerevan şəhərində azərbaycanlıların sayı 3,2 mindən 2,7 minə endiyi halda, Bakı şəhərində ermənilərin sayı 170 mindən 207,4 minə qalxmışdır. Ermənilərin sayının və xüsusi çəkisinin Azərbaycanda, Bakı şəhərində, Dağlıq Qarabağ bölgəsində, Ermənistan və onun paytaxtı Yerevan şəhərində artması, əksinə Ermənistanda (0,2 faiz) və Yerevanda (0,3 faiz) azərbaycanlıların sayının azalması halları müşahidə edilmişdir [50, s.78].

1939-cu ildə respublikamızda hər kvadrat kilometrə 37,1 nəfər, onun ayrılmaz hissəsi olan DQMV-də 34,3 nəfər, Xankəndi şəhərində 42,5 nəfər, 1965-ci ildə isə Azərbaycanda 50,6 nəfər, DQMV-də 32,7 nəfər Xankəndi şəhərində 52,2 nəfər adam düşmüşdür [390, s.78].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində istehsalın ardıcıl olaraq artması əhalinin gəlirlərinin çoxalmasına səbəb olmuşdu. 1945–1947-ci illərdə fəhlə

və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 32,5 faiz artmış, 1950-ci ildə isə müharibədən əvvəlki səviyyəni 80,7 faiz ötüb keçmişdir. 1965-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan fəhlə və qulluqçuların ümumi orta aylıq əmək haqqı artaraq 77 manatdan 99 manata çatmışdır.

Xankəndi şəhərində əhalinin maddi təminatında Azərbaycan hökumətinin ayırdığı təqaüdlərin əhəmiyyəti böyük idi. Şəhərdə təqaüdcülərin sayında ilbəlil xeyli artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1965-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində təqaüdcülərin sayı 30% artmışdı. Bu ümumrespublika səviyyəsində birinci yer demək idi [59, s.118].

1945–1960-cı illər ərzində Xankəndi şəhərində uşaq bağçalarının sayı 2,3 dəfə, oradakı uşaqların sayı 4 dəfə artdı. Bəhs edilən illərdə körpələr evi və oradakı uşaqların sayında azalma halı müşahidə edilmişdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, həmin azalan körpələr evi və oradakı azyaşlı uşaqlar yeni tikilmiş uşaq bağçalarına birləşdirilmişdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, ümumilikdə DQMV-də fəaliyyət göstərən 64 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrindən yalnız 3-ü Şuşa rayonunun payına düşürdü, qalan 61 uşaq müəssisəsi isə ermənilərin daha yığcam cəmləşdikləri rayonlarda, xüsusilə Xankəndi şəhərində və kəndlərdə tikilmişdi [71, s.185].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasını bölgədə əmanət kassalarının, əmanətçilərin və kassalarda saxlanılan əmanətlərin sayının xeyli artmasından görmək olar. Belə ki, 1945-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə DQMV-də əmanət kassalarının sayı 2,5 dəfə, əmanətçilərin sayı 4,2 dəfə, kassalarda saxlanılan əmanətlərin miqdarı isə 64 dəfə artmışdı [61, s.209]. Halbuki Azərbaycanın digər şəhərlərində, o cümlədən Şuşada, Bərdədə, Naxçıvanda bu göstərici 2 dəfə aşağı idi.

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində sənaye və kənd təsərrüfatının istehsalının, həmçinin əhalinin real gəlirinin artması dövlət və kooperativ ticarətdə pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmiminin artmasına səbəb oldu.

1970-ci ildə Azərbaycanda ticarət müəssisəsinin sayı 15607-yə çatdı ki, bundan 618-i Dağlıq Qarabağın payına düşürdü [61, s.176].

Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi şəhərində əhaliyə ərzaq mallarının satışı durmadan artırdı. 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində adambaşına ərzaq satışı 1940-cı illə müqayisədə 2 dəfə artmışdır. 1950–1960-cı illərdə isə bu göstərici 1,9 dəfəyə bərabər idi. Təkcə 1961–1971-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində dövlət satış müəssisələrində ərzaq məhsullarının illik mal dövriyyəsi 3 dəfə artmışdı [59, s.125].

1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində məişət xidmətinin hər nəfərə düşən həcmi ümumrespublika göstəricilərindən 1,4 dəfə artıq olmuşdur. Belə ki, respublikamız üzrə bu göstərici 30,2 manat idisə, Xankəndi şəhərində 41,9 manata, Naxçıvan MSSR-də 31,4 manata çatmışdır [12, i.95, v.4]. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində, demək olar ki, ictimai iaşət xidməti müəssisəsi yox dərəcəsində idi. 1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində əhaliyə sənaye mallarının satışı 2 dəfə artmışdır [8].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində bütün istehlak malları işçisində sənaye məhsulları istehlak həcmi nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, 1950-ci ildə həmin göstərici 64,8 faiz, 1960-cı ildə 74,8 faiz, 1970-ci ildə isə 59,5 faiz təşkil etmişdir. Ümumrespublika üzrə olan göstəricilər nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, müvafiq illərdə respublikamızda 59,7; 64,4; 50,4 arasında, Naxçıvan MSSR-də isə 51,2; 57,7; 46,9 arasında tərəddüd etmişdir [49, s.3]. Ümumiyyətlə, 1945–1960-cı illərdə sənaye məhsullarının istehlak həcminə görə Xankəndi şəhəri Azərbaycan SSR üzrə birinci yerdə dayanmışdır ki, bu da Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərinə göstərdiyi qayğının təzahürü demək idi.

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində dövlət və kooperativ ticarət müəssisələrinin pərakəndə mal dövriyyəsinə həcmi nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, 1945-ci ildən 1970-ci ilədək kooperativ müəssisələr birinciliyi ələ almışdır. Dövlət ticarət müəssisələrinin illik mal dövriyyəsinə payı 1940-cı ildə 28,8 faiz təşkil etmişdirsə, 1960-cı ildə 36,7 faizə, 1970-ci ildə isə 1,7 dəfə artaraq 50,5 faizə qalxmışdır [71].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində fəhlə və qulluqçuların, həmçinin onların ailələrinin ərzaq məhsulları ilə təminatı xeyli yaxşılaşdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Xankəndi şəhərindəki fəhlə və qulluqçuların ərzaq məhsulları ilə təchizatı ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən təxminən 10–15 faiz, Naxçıvan MSSR ilə müqayisədə isə 17 faiz yüksək olmuşdur. 1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində çoxuşaqlı anaların sayının sürətlə artması prosesi baş vermişdir ki, bu da təsadüfi hadisə olmayıb dövlətimizin bölgəyə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsi idi. Təkcə 1968-ci ilə müqayisədə 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində çoxuşaqlı anaların sayı 2,7 dəfə artmışdı [71].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin məişətinin yaxşılaşmasında tikinti sənayesinin sürətlə artması mühüm rol oynamışdır. Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1957-ci il 31 iyul tarixli «SSRİ-də mənzil tikintisinin inkişafı haqqında» qərarından sonra Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində mənzil və digər obyektlərin tikintisinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu sahəyə qoyulan vəsaitin həcmi ildən-ilə artmışdır. Dövlətimiz ümumilikdə

DQMV-də yalnız tikinti işləri üçün 1951–1971-ci illərdə 25 milyon 413 min manat vəsait ayırmışdı. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Vilayət XDS və Vilayət Partiya Komitəsi həmin vəsaitin 70%-ni Xankəndiyə istiqamətləndirmişdi [60].

Azərbaycanın başqa şəhərləri ilə müqayisədə Xankəndi şəhərində tikinti quraşdırma işlərinə ayrılan vəsaitin həcmi xeyli çox idi. Belə ki, 1946–1960-cı illərdə təkcə Xankəndi rayonuna ayrılan vəsait qonşu 3 rayona Ağdam, Füzuli və Tərtər rayonlarına ayrılan vəsaitə bərabər idi. 1966–1968-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də tikinti quraşdırma işlərinə 58 milyon manat vəsait ayrılmışdırsa, bu göstərici Dağlıq Qarabağda 68 milyon manata çatmışdır [50, s.32].

Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində tikinti-abadlıq işləri aparmaq üçün təkcə vəsait ayırmaqla kifayətlənməyib, buraya ixtisaslı mühəndis kadrlar, tikinti materialları, işçi qüvvəsi və texnika göndərdi. Dövlətimizin bölgəyə göstərdiyi dərin qayğı nəticəsində xeyli miqdarda çoxmərtəbəli yaşayış binaları, məktəblər, uşaq bağçaları, klublar, kitabxanalar, ictimai-iaşə müəssisələri, sənaye müəssisələri və başqa obyektlər tikilib istifadəyə verildi. 1955-ci ildən 1970-ci ilədək olan dövrdə DQMV-də ümumi sahəsi 863,4 min kvadrat metr olan mənzil tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bunun 496,5 min kvadrat metri Xankəndi şəhərinin payına düşmüşdü [59, s.111]. 1956–1970-cı illərdə ümumi respublika üzrə bu göstərici 23435 min kvadrat metrə çatmışdır [66, s.184].

1955-ci ilə müqayisədə 1970-ci ildə mənzil tikintisi 11,3 dəfə artmışdı. 1946-cı ildən 1970-ci ilədək olan dövrdə DQMV şəhər və qəsəbələrində 16344 yerlik 10 yeni tipli məktəb, 1780 yerlik 49 uşaq bağçası və körpələr evi, 19 kütləvi kitabxana, 18 klub, 16 irihəcmli sənaye müəssisəsi, 606,9 min yerlik ictimai ferma tikilib istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı, 1954–1968-ci illər ərzində DQMV-nin kəndlərində 10476 yerlik 54 ibtidai, natamam orta və orta məktəb, 16325 yerlik 69 klub və mədəniyyət sarayları, 8345 kvadrat metrlik ziyalılar və kolxozçular üçün yaşayış evləri tikilmişdir [71, s.131].

Dövlətimizin Xankəndi şəhərində apardığı tikinti-abadlıq işləri şəhər sakinlərinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malik oldu. 1969-cu ilin məlumatına görə, Xankəndi şəhərində hər adama orta hesabla 7,8 kvadratmetr mənzil sahəsi düşürdü ki, bu ümumrespublika göstəricilərindən 2,5 dəfə çox demək idi [74]. Bununla belə, DQMV XDS «tikinti, şəhərsalma və arxitektura sahəsində səlahiyyət»lərindən – şəhərsalma, arxitektura, kompleks tikinti işləri, şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin, muxtar vilayət ərazisində yeni tikintinin yerləşdirilməsi, habelə sənaye, nəqliyyat, mədəni məişət və digər obyektlərin genişləndirilməsi, yenidən qurulması işlərinə rəhbərlik etməklə məqsədlə şəkildə DQMV ərazisində ermənilər

yaşayan kəndlər, xüsusi olaraq Xankəndi şəhəri abadlaşdırılır, milliyətçə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin heç birində sosial obyekt tikilmirdi. Nəticədə Azərbaycanlı kəndləri boşalıb dağılır və xarabazara çevrilirdi.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1959–1967-ci illərdə DQMV-də yaşayış məskənlərinin sayı 242-dən 235-ə enmişdir. Vilayətdə azalan həmin 7 kənd azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər idi. Həmin kəndlər ya tamam dağılmış və ya yaxınlıqda yerləşən ermənilər yaşayan kəndlərə birləşdirilmişdir [71, s.28]. Ermənilər yaşayan kənd, qəsəbə və sovetliklər mədəni-məişət obyektləri, işıq, istiliklə təmin olunduğu halda, Vilayətdə rəhbərlik edən daşnaklar antitürk-antiazərbaycan siyasətini davam etdirərək azərbaycanlı kəndlərinə həmişə biganəlik göstərmiş və burada yaşayan azərbaycanlı gənclərin iş, yaxşı yaşayış dalınca gedərək qədim ata-baba yurdlarını tərk etməsinə, nəticədə azərbaycanlıların sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq, DQMV-nin şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərində irihəcmli kompleks tikinti işləri həyata keçirilmişdir.

1945–1960-cı illərdə Azərbaycan hökuməti hər il ardıcıl olaraq Xankəndi şəhərinin abadlaşması, küçə və parkların salınması, yenidən qurulması və kommunal xidməti müəssisələrinin təmiri və yenidən qurulması üçün dövlət büdcəsindən böyük məbləğdə vəsait ayırırdı. Təkcə 1959–1965-ci illərdə Xankəndi şəhərində hamam, kanalizasiya, yaşayış evlərinin istilik, işıq və başqa kommunal xidmətləri üçün 22,6 milyon manat vəsait ayrılmışdır [54]. 1960-cı ildə dövlətimiz tərəfindən ayrılan vəsait hesabına 460 hektar sahə, küçə və meydan yaşıllaşdırılmış, 7,2 hektar sahədə park və bulvarlar salınmış, küçələrin kənarına 10 mindən çox ağac əkilmiş və 263,8 hektar sahədə meşə zolağı salınmışdır [77, s.43].

Xankəndi şəhərinin abadlaşdırılması, kommunal məişət xidmətinin genişlənməsi də əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına çox kömək edirdi. 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində ümumi ictimai mənzil fondunun 93 faizi su kəmərləri, 89 faizi kanalizasiya, 93 faizi mərkəzi isitmə və buxardan istifadə sistemi ilə təchiz edilmişdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə ümumrespublika üzrə bu göstəricilər, su kəmərləri 81 faiz, kanalizasiya 79 faiz, mərkəzi isitmə və buxardan istifadə sistemi 54 faizə çatmışdır [66, s.194]. Faktlardan görüldüyü kimi, Xankəndi şəhərində kommunal-məişət xidməti sahəsində olan göstəricilər ümumrespublika səviyyəsindən yüksəkdə dayanmışdır.

1946–1960-cı illərdə DQMV-də qəsəbələrin sayı sürətlə artmışdı. Belə ki, 1959-cu ildə Dağlıq Qarabağda qəsəbələrin sayı 2-yə çatırdısa, 1970-ci ildə artaraq 7-yə qalxmışdır [71, s.30].

1945–1960-cı illərdə DQMV-də Xankəndi şəhərinin siması tamamilə dəyişmişdir. Vaxtilə 40–50 evdən ibarət Xankəndi sürətlə böyüyərək 32 min əhalinin yaşadığı böyük şəhərlərdən birinə çevrilmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni Şuşa şəhərində də 1950–1960-cı illərdə tikinti və abadlıq sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. 60-cı illərdə Şuşa şəhərində aparılan tikinti-abadlıq işlərinə 8 milyon 740 min manat vəsait sərf edilmişdir. Lakin çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şuşada aparılan yenidənqurma, tikinti-abadlıq işləri qədim tarixi abidələrin dağıdılması üzərində qurulmuşdur. Hər bir daşında, qayasında türkcülük duyulan respublika səviyyəsində qeydə alınan 198 qədim tarixi abidəyə, 549 qədim binaya, 16 şərq hamamına, sütunlu, tağlı hər birinin uzunluğu 1203 metr olan daş döşənən küçələrə, 18 məhəllə bulağına, 15 məscidə, 6 karvansaraya, 3 türbəyə, 2 mədrəsəyə və başqa sənət əsərinə malik ata-babalarımızın yadigarı olan Şuşamız «yenidənqurma», «abadlaşdırma» adı altında erməni vandalları tərəfindən dağıdıldı [46]. 30-cu illərdə bəylərə, varlılara, sahibkarlara, din adamlarına qarşı mübarizə adı altında onların əmlakı, dəyirmanlar, hamamlar, dükanlar, fabriklər, evlər, məscidlər ermənilər tərəfindən dağıdılmağa başlanmış, salamat qalanlardan isə anbar, emalatxana, kinoteatr kimi istifadə edilmişdir. Müharibə dövründə nəzarətsizlikdən istifadə edən Dağlıq Qarabağ rəhbərləri qədim evlərin memarlıq abidələrini, pəncərələrini, qapıları, döşəməni dağıdıb yanacaq kimi istifadə edirlər. Həmin vaxt İbrahim xanın «xəzinə qayası»nda inşa etdirdiyi saray, hərəmxana, tövlə, hamam, qoşun sığmacağı üçün kompleks, binalar tamamilə dağıdıldı. 50–60-cı illərdə Şuşa şəhərinin bərpa edilməsi baş plana salındı. Erməni vandalları bu «Plan»dan da məharətlə istifadə etdilər. 1960-cı ildə Şuşa şəhərində kiçik bir yeməxanaya tikmək üçün bir neçə qədim yaşayış evi, gözəl üslubda inşa edilmiş yarışlıq dükanlar və emalatxanalar dağıdıldı [21]. 1965-ci ildə isə Şuşanın Lenin küçəsində dördbloklı, dördmərtəbəli bina inşa etmək üçün 2 və 3 mərtəbəli qədimdən tikilmiş 7 böyük sarayı, 2 kommunal təsərrüfat binasını, 3 şəxsi yaşayış evini, bir qədim hamamı, 1 karvansara binasını, onlarla mağazanı, emalatxanayı, böyük su ehtiyatına malik 11 qədim su quyusunu, yüzlərlə meyvə verən bar ağaclarını, sütunlu-tağlı və yeri daşla örtülü küçələri dağıtmaq lazım gəlmişdi [46]. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Şuşada məqsədli şəkildə dağıdılmış qədim mədəniyyət abidələrinin yerində nəinki bir bina, hətta 10 belə bina tikmək olardı. 1960-cı illərdə Şuşanı öz möhtəşəmliyi və memarlıq incəlikləri ilə bəzəyən 16 Şərq hamamının heç birindən əsər-ələmət qalmadı. Hansı ki, bu hamamlar ən yaxşı Avropa hamamları ilə rəqabət apara bilərdi. Şəhərə xüsusi gözəllik verən «Alaqaçı» və «Çanaqqala»nın

da dağıdılması bu dövrə təsadüf etmişdir. Beləliklə, DQMV XDS-in layihə müəllifləri məqsədli şəkildə tikinti-abadlıq işləri adı altında Şuşanı, qədim və yaraşlıq yaşayış binalarının xeyli hissəsini dağıtmağa müvəffəq oldular.

Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 1969-cu ildə dövlət başçısı vəzifəsinə gəlişi ilə Şuşa şəhərinə qayğı artdı və şəhər bərpa olunmağa başlandı. H.Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir ki, «Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarm zəngin tarixi ilə bağlı qədim tikililəri bərpa etmək, hər şeyi qayğı ilə qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim ən ümdə və müqəddəs vəzifələrimizdir» [46, s.73].

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində avtomobil yollarının yenidən qurulması və yenilərinin salınması sahəsində böyük işlər görüldü. Xankəndi şəhərindən keçən ümumdövlət və respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının, vilayət əhəmiyyətli avtomobil yollarının və Dağlıq Qarabağ təsərrüfat daxilindəki avtomobil yollarının salınması və təmirinə 1965-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən 562 min manat, 1970-ci ildə isə 1 milyon 174 min manat vəsait ayrılmışdı.

Bəhs etdiyimiz illərdə Hadrud Güzdək yolu tamamlandı. Eyni zamanda Ağdərənin mərkəzindən keçməklə ümumittifaq əhəmiyyətli Bərdə–Tərtər–Ağdərə–İstisu yolu istifadəyə verilmişdi. Təkcə 1965–1970-ci illərdə Dağlıq Qarabağ ərazisində 229,5 kilometr uzunluğunda yol çəkildi. Həmin vaxt DQMV-də əsas yolların uzunluğu 712 km-dən, 941,5 km-ə çatdı. Ümumiyyətlə, 1950–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində yolların çəkilişi 2 dəfə artdı. Ümumrespublika üzrə bu göstərici 1,9 dəfəyə bərabər idi.

Ümumilikdə DQMV-də yük dövriyyəsi sürətlə inkişaf edirdi. Belə ki, Dağlıq Qarabağda yük dövriyyəsi 1953-cü ildəki 2464,2 min ton kilometr müqabilində, 1970-ci ildə 12,2 dəfə artaraq 30025 min ton km, sərnişin daşınması 1953-cü ildəki 70,8 min nəfərdən 1970-ci ildə 5776 min nəfərə qədər artmışdır. Sərnişin daşınması ümumrespublika üzrə 34 dəfə artmışdırsa, DQMV-də 82,5 dəfə artım müşahidə edilmişdir [59].

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, DQMV XDS-in nümayəndələri «DQMV haqqında Qanun»un II fəslinin 23-cü maddəsini əldə rəhbər tutaraq vilayət daxilindəki bütün yolların planım özləri tərtib və təsdiq etmiş və öz «məharətlərini» bir daha yol çəkilişində də göstərmişlər [22, s.23]. Bölgənin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə yol çəkmək tamamilə «unudulmuşdu». Həmin kəndlərdə yenə də, keçmişdə olduğu kimi minik və qoşqu kimi atlardan, öküzlərdən, kəllərdən, furqonlardan, arabalardan istifadə edilirdi.

1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində yaşayan insanların məişətinə paltaryuyan maşınlar, soyuducular, tozsoranlar, tikiş maşınları, elektrik

çaynikləri, radiopryomnik, televizor, pianino, elektrik ütüləri geniş daxil olunmağa başladı.

1946–1960-cı illərdə Azərbaycanda poçt rabitəsi sürətlə inkişaf edirdi. 1960-cı illərin əvvəllərində bütün rabitə agentlikləri rabitə şöbələrinə çevrildi. Bakıda rabitə kontoru əvəzinə poçtamt, Xankəndində isə rabitə qovşağı yaradıldı. Azərbaycan hökuməti başqa sahələrdə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağda da rabitə müəssisələrinin – poçt, telefon teleqraf, radiolaşdırma və televiziyanın inkişafı üçün 1961–1965-ci illərdə 621 min manat, 1966–1970-ci illərdə isə 146 min manat vəsait ayırdı [58]. Bununla belə bölgəyə ixtisaslı mütəxəssislər və avadanlıqlar göndərildi. Ayrılmış vəsait hesabına DQMV-də 1962–1970-ci illər ərzində 42 yeni poçt, teleqraf və telefon müəssisəsi açıldı. Bununla da, 1962-ci ildə Dağlıq Qarabağda 56 poçt, teleqraf və telefon stansiyası var idisə, 1970-ci ildə onların sayı 98-ə çatdı. 1970-ci ildə ümumrespublika üzrə bu göstərici 1555-ə çatırdı [64, s.152]. 1960-cı illərin sonlarında DQMV-də şəhər telefon stansiyalarının sayı 9-ə çatırdı. 1970-ci ildə ümumrespublika üzrə şəhər telefonlarının sayı 132 ədəd idi. 1946-cı ildən 1970-ci ilədək olan dövrdə Azərbaycanda ATS-lərin sayı 6-dan 84-dək çoxalmışdı. Müvafiq illərdə DQMV-də ATS-lərin sayı 1-dən 3-dək artmışdı [64, s.153]. 1970-ci ilədək ermənilərin kompakt şəkildə yaşadığı bütün kəndlər, sovetliklər və kolxozlar tamam telefonlaşdırıldı. Şuşa rayonunda bir neçə kənd, Xankəndinə bitişik bir-iki kənd müstəsna olmaqla azərbaycanlılar yaşayan kəndlər yenə də «yaddan çıxdı» və heç bir rabitə xidməti ilə təmin olunmadı.

1962-ci ildən 1970-ci ilədək olan dövrdə Xankəndi şəhərində ATS-lər də daxil olmaqla telefon nömrələrinin sayı 2 dəfə, telefon aparatlarının sayı 2,5 dəfə, göndərilən məktublارın sayı 5 dəfə, göndərilən bağlamaların sayı 3 dəfə, alınan qəzet və jurnalların sayı 9 dəfə, şəhərlərarası telefon danışıqlarının sayı 4 dəfə, evə göndərilən təqaüdlər 2 dəfə artdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Xankəndi şəhərində əhalinin rabitə xidməti ilə təminatı ümumrespublika səviyyəsindən 30–40 faiz artıq olmuşdur [36, s.128].

1946–1960-cı illərdə Azərbaycanda radiorabitə vasitələri böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına 1966-cı ildə Bakı–Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa–Naxçıvan radiorele xətti istifadəyə verildi [17, s.133]. Bu hadisə Xankəndi şəhərində radiorabitənin və televiziya verilişlərinin inkişafına daha da təkan verdi. 60-cı illərə qədər DQMV-də təkcə Xankəndi şəhərində yerli radio verilişləri redaksiyası fəaliyyət göstərirdi. Bu vaxt DQMV üzrə 19242 radio qəbuledici nöqtə var idi [18].

1956-cı ildən Bakıda Azərbaycan televiziya mərkəzi öz fəaliyyətinə başladı. Artıq 60-cı illərdən bütün Xankəndi ərazisində televiziya vasitələri yayımlanmağa başlamışdır [12].

Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində əhalinin sağlamlığının qorunmasını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Xankəndi şəhərində həkimlərin və tibb işçilərinin sayını artırmaq, müalicə-profilaktika müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmək, tibb müəssisələrinin dərman pəreparatları və ləvazimatlarla təmin etmək əhalinin sağlamlığı mühavizəsi üçün sanatoriya, kurort müalicə və istirahət evlərinin sayını artırmaq, ümumiyyətlə, Xankəndi əhalisinə tibbi xidməti ilbəil yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1950-ci ildən 1970-ci ilədək Azərbaycan hökuməti şəhərdə səhiyyənin inkişafına 15 milyon 262 min manat vəsait ayırmış, 991 min manat uzunmüddətli kredit vermişdi [71, s.197]. Bəhs etdiyimiz dövrdə ümumilikdə DQMV-də səhiyyə işlərinə ayrılan vəsait Naxçıvan MSSR-ə ayrılan vəsaitdən 2,7 dəfə çox idi [59].

Azərbaycan hökumətinin köməyi nəticəsində 1950–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində yeni səhiyyə müəssisələri, müalicə-profilaktika idarələri, dispanserlər, sanitariya-maarif evləri, sanitariya-epidemioloji stansiya, qanqöçürmə stansiyası, uşaq xəstəxanaları, doğum evləri, poliklinika və ambulatoriya tikilib istifadəyə verilmişdir. 1946-cı ildən 1970-ci ilədək DQMV ərazisində 988 çarpayılıq 22 hər cür avadanlıqlarla təchiz olunmuş xəstəxana tikilib istifadəyə verildi. Ümumiyyətlə, bəhs edilən illərdə DQMV-də səhiyyə müəssisələrinin sayı 88-dən 174-ə qalxdı.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, 1946–1960-cı illərdə DQMV-də yaradılmış 22 böyük həcmli xəstəxanaların yerləşdirilməsində DQMV XDS ikili mövqə tutmuşdur. 1946–1960-cı illərdə yeni tikilmiş 22 xəstəxananın yalnız 1-i Şuşa rayonunun payına düşmüşdü. Yerdə qalan 21 xəstəxananın hamısı ermənilərin daha çox cəmləşdiyi ərazilərdə, xüsusilə Dağlıq Qarabağ rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olan Xankəndi şəhərində yerləşmişdir [71, s.186]. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin, demək olar ki, heç birində nəinki xəstəxana, heç ambulator mərkəz belə yox idi.

1950–1960-cı illərdə DQMV-də xəstəxanaların sayında artım olduğu kimi, ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin də sayında xeyli artım müşahidə edilmişdir. 1950-ci ildə Dağlıq Qarabağda 86 həkim var idisə, 1970-ci ildə onların sayı 240 nəfərə çatmışdır. Həmin illərdə orta tibb işçilərinin sayı 621 nəfərdən 1502 nəfərə qədər qalxmışdır.

İstər əhalinin həkimlərlə təminatı səviyyəsini, istərsə də çarpayıların hər 10 min nəfərə düşmə səviyyəsini tədqiq etsək görərik ki, Xankəndi şəhərindəki göstəricilər istər ümumrespublika üzrə, istərsə də Naxçıvan MSSR ilə

müqayisədə daha üstün mövqeyə malik olmuşdur. Məsələn, 1965-ci ildə hər 10 min nəfərə düşən xəstəxana çarpayılarının sayına görə ümumrespublika üzrə 85,7-i, Naxçıvan MSSR üzrə 83,5 ədəd düşürdüsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Xankəndi şəhərində 94,7 ədəd çarpayı düşmüşdür. Bundan əlavə, hər 10 min nəfərə düşən orta tibb işçilərinin sayı ümumrespublika üzrə 67,4 nəfər, Naxçıvan MSSR üzrə 57,7 nəfər, Xankəndi şəhərində isə 88,6 nəfər düşmüşdür. Bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminat (hər 10 min nəfərə) Naxçıvan MSSR-də 12,3 nəfər, Xankəndi şəhərində 14,9 nəfər idi [36, s.170].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1945–1960-cı illərdə də Azərbaycan hökuməti Xankəndinin xəstəxana və müalicə müəssisələrini hər cür avadanlıqlar və inventarlarla təmin etmişdir. Xəstəxanalar müasir tipli cihazlarla təchiz edilmiş, rentgen, fizioterapiya kabinləri və laboratoriyalar yaradılmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, Xankəndi şəhərində yoluxucu xəstəliklərin – xüsusilə qızdırma, tif, traxoma və digər infeksiya xəstəliklərinin kökü kəsilmiş, dizenteriya və brusellyoz xəstəlikləri xeyli azalmışdır. 1950–1960-cı illərdə əhalinin sanitariya-gigiyena bilikləri artmışdı. Şəhərdə uşaq sağlamlıq mərkəzi, uşaq sanatoriyası, uşaq bağçaları və körpələr evi, qadın və uşaq məsləhətxanaları işləyirdi. 1945–1960-cı illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin sağlamlığının mühafizəsində sanatoriya kurort müalicə və istirahət evləri mühüm rol oynayırdı [71].

Azərbaycan hökumətinin 1946–1960-cı illərdə Xankəndi əhalisinin kütləvi istirahət zonalarından düzgün istifadə etməsi üçün şərait yaratması, vaxtında yoluxucu xəstəliklərin qarşısını alması, şəhər əhalisini lazım olan səviyyədə müalicəvi əhəmiyyəti dərman və tibb məmulatları ilə təmin etməsi, səhiyyə idarələri şəbəkələrini genişləndirmək üçün ilbəil vəsaitin miqdarını artırması və sair tədbirlər həyata keçirməsi ölüm hallarının azalmasına, uzunömürlülüyə səbəb olmuşdur. 1960-cı il məlumatına görə, DQMV-də 85–89 yaşında olanlar 996 nəfər, 90–99 yaşında olanlar 708 nəfər, 100 yaşa yaxın və yüzü keçənlər isə 188 nəfər olmuşdu [77]. 1970-ci il məlumatında isə yuxarıdakı göstəricilər təxminən 20–30 faiz artmışdır. Məsələn, 1970-ci il məlumatına görə, təkcə yaşı 100-ü keçənlərin sayı 239 nəfəri keçmişdir. Uzunömürlülərin 70 faizindən çoxu qadınların üzərinə düşmüşdür [56].

1970-ci il məlumatına görə, Azərbaycanda orta ömür 72 il olmuşdursa, bu göstərici respublikamızın ən səfəli güşələrindən biri olan DQMV-də 75 ilə çatmışdır [38, s.84]. Uzunömürlülüyn sayma görə Dağlıq Qarabağ nəinki Azərbaycanda, hətta Şərqi ölkələrində və dünyada məşhurdur. Məsələn, 1950–1970-ci illər statistik məlumatlarına istinadən deyə bilərik ki, keçmiş SSRİ-də yaşı 100 və 100-dən yuxarı olanların sayı hər 100 min nəfərə 10–12 nəfər, o cümlədən Ukraynada 6 nəfər, Belarusiyada 13, Özbəkistanda 10, RSFSR-də 8,

Qazaxıstanda 10, Gürcüstanda 51, Azərbaycanda 84, Azərbaycanın DQMV-də isə 144 nəfər təşkil etmişdir. İnkişaf etmiş dünya dövlətlərindən ABŞ-da bu göstərici 1,5 nəfər, Fransada 0,7 nəfər, İngiltərədə 0,6 nəfər təşkil etmişdir [62]. Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi yer üzərində uzunömürlülüyünə görə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi öndə dayanmışdır. Keçmiş SSRİ məkanında isə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti birinci yerdə idi. Bütün bunlar xain qonşularımız diqqətindən yayınmamışdır. Vaxtilə dünyanın müxtəlif dövlətlərindən Azərbaycana köçürülən ermənilərin Dağlıq Qarabağı yaşayış yeri kimi seçməsi təsadüfi hadisə deyildi. Əlbəttə, bölgənin yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri, saf suyu, təmiz havası, çıxılmaz meşəlikləri, min bir dərindən dərmanı olan meyvə bağları, sərin bulaqları – zəngin flora və faunası bütün tarixi dövrlərdə məkrli bir qrup gəlmə ermənilərin ərazi iddialarına səbəb olmuşdur. Açıq və bədnəsiyyət qonşularımız müvəqqəti də olsa XX əsrin 80-ci illərinin axırı, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni, gözəl səfalı güşəsini işğal etdilər. İşğal edilmiş ərazilərimizdəki təbii sərvətlərimiz qəddarlıqla xarici dövlətlərə və Ermənistanı daşınır.

Xankəndi şəhərində insanların sağlamlığının möhkəmlənməsində, onların əmək qabiliyyətinin saxlanılmasında bədən tərbiyəsi hərəkəti mühüm rol oynayır. Azərbaycan hökuməti başqa sahələrdə olduğu kimi, Xankəndi şəhərində də bədən tərbiyəsi və idmanı inkişaf etdirmək məqsədilə 1950–1960-cı illərdə 33050 manat vəsait ayırdı Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına Xankəndində 30 idman zalı və meydança, 15 min nəfərlik stadion, «dynamo» idman kompleksi və digər idman qurğuları tikilib şəhər sakinlərinin istifadəsinə verildi. Dekabr, 1970-ci il məlumatına görə, ümumilikdə DQMV ərazisində 43 futbol meydançası, 277-i voleybol, tennis, basketbol meydançaları fəaliyyət göstərirdi [50, s.119]. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində yaradılmış idman mərkəzini idman qurğuları, lazımı avadanlıqlarla təmin edirdi.

1950–1960-cı illərdə Xankəndində bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üçün bədən tərbiyəsi və idman kollektivləri yaradılması işi ildən-ilə genişləndirilmişdi. Bu dövrdə Xankəndi şəhərində əhəlinin 18 faizindən çoxu bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmuşdur [64, s.272].

Beləliklə, 1945–1960-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində Xankəndi şəhərində milliyətçə erməni əhəlisinin maddi rifah halının yüksəlməsi təmin olunmuş və onların əmək, məişət şəraiti yaxşılaşmışdır. Azərbaycan SSR-in Xankəndi şəhər ərazisində məskunlaşan ermənilərin maddi rifah halı və məişət şəraiti, istər ümumrespublika səviyyəsindən, istərsə də Naxçıvan MSSR və digər şəhərlərdən dəfələrlə yüksəkdə dayanmışdır. Aparılan hesablamalara görə 1960-cı ildən

1970-ci ilin əvvəllərində olan dövrdə adambaşına düşən məhsul istehsalının həcmi ümumrespublika üzrə 140,5 faiz, Xankəndi şəhərində 250 faiz artmışdır. Həmçinin sənaye məhsulları istehlakının həcmi ümumrespublika üzrə 229 faiz, Xankəndi şəhərində 281 faiz, kapital xərcinin artım həcmi ümumrespublika üzrə 219 faiz, Xankəndi şəhərində 417 faiz, ticarət mal dövriyyəsinin həcmi ümumrespublika üzrə 240 faiz, Xankəndi şəhərində 279 faiz, məişət xidməti işi ümumrespublika üzrə 540 faiz, Xankəndi şəhərində 550 faiz artım olmuşdur [55].

Bunanla yanaşı, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni rəhbərliyi tərəfindən ögey münasibət göstərilmiş, demək olar ki, heç bir kənddə sosial obyekt tikilməmiş, nəticədə onlarla azərbaycanlı kəndləri boşalıb, dağılmışdı. 1945–1960-cı illərdə Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların maddi həyat tərzini aşağı səviyyədə qalmaqda davam edirdi. Onların əldə etdiyi məvacib dolanışığın minimum həddindən aşağı idi.

1970–1985-ci illərdə Azərbaycanın DQMV-nin iqtisadi yüksəlişi, əhəlinin rifahının və məişətinin daha da yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmışdır. 1965–1985-ci illərdə DQMV-nin kolxoz, sovxoz və şəxsi təsərrüfatlarında ümumi istehsal təqribən iki dəfədən çox, əhəlisinin hər nəfərinə düşən real gəlir 81 faizdən çox artmışdır [76]. Fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1970-ci illərdə 1,4, 1980-ci illərdə isə 1,3 dəfə çoxalmışdır. Dağlıq Qarabağda əhəlinin real gəlirinin yüksəldilməsində əsas mənbələrdən biri əmək haqqının ardıcıl olaraq yüksəldilməsidir. Azərbaycan dövlətinin başçısı H.Ə.Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP qurultaylarında, MK plenumlarında vaxtaşırı çağırılan müşavirələrdə respublikamızın, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan DQMV-nin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün konkret vəzifələr irəli sürülmüş və əhəlinin rifah və məişətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün təşkilati tədbirlər müəyyən edilmişdir.

1970–1985-ci illərdə DQMV-də istər kolxozçuların, istərsə də fəhlə və qulluqçuların şəxsi təsərrüfatlarından gələn gəlirləri xeyli artmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bəhs olunan illərdə DQMV-də şəxsi həyatı təsərrüfatlardan əldə edilən gəlir istər ümumittifaq səviyyəsində, istərsə də ümumrespublika səviyyəsində yüksəkdə dayanmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, 1970-ci ildə keçmiş SSRİ məkanında kolxozçular ümumi gəlirlərinin 31,9 faizini şəxsi təsərrüfatlarından əldə etmişdilər. 1975-ci ildə bu göstərici 26,3 faiz, 1980-ci ildə 30 faiz təşkil etmişdir. Ümumrespublika üzrə bu göstərici 1970-ci ildə 32 faiz, 1975-ci ildə 43,9 faiz, 1980-ci ildə 45 faiz təşkil etmişdirsə, Azərbaycan DQMV-də bu göstərici 1970-ci ildə 34 faiz, 1975-ci ildə 44,7 faiz, 1980-ci ildə isə 46,4 faiz təşkil etmişdir [23].

Bu faktın özü Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağ əhalisinə göstərdiyi dərin qaygını bir daha subut edir. Bəhs etdiyimiz dövrdə ümumrespublika səviyyəsində DQMV-də başqa sahələrdə də yüksək göstəricilər əldə edilmişdir.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində ictimai istehlak fondlarında əhaliyə verilən ödənc və güzəştlərin məbləği üç dəfə çoxalmışdır [23]. Həmin illərdə qocalara, əlillərə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirənlərə, əmək və müharibə veteranlarına, başçısını itirmiş uşaqlı ailələrə, tək analara maddi yardım ilə artırılmışdır. 70–80-ci illərdə dövlətimizin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlər nəticəsində əhaliyə verilən pensiyaların həcmi 4,4 dəfə, müavinətlərin həcmi isə 3,3 dəfə çoxaldı [22, s.32].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1980-ci ildə əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən təqaüdüçülərin sayına görə Xankəndi şəhəri istər ümumrespublika səviyyəsindən (14 faiz), istərsə də Naxçıvan MR ilə müqayisədə (12 faiz) üstün olmuşdur. Ayrılan təqaüdlərin həcmində də bu fərqlər müşahidə edilmişdir. Lakin DQMV XDS «sosial təminat sahəsində səlahiyyətləri»ndən çox məharətlə istifadə etmişdir [59, s.123]. Yerli və ittifaq əhəmiyyətli pensiyalar təyin edilərkən Vilayət Sosial Təminat Şöbəsi ikili mövqə tutmuş, faktiki xəstə olan azərbaycanlılar haqqında Tibbi Əmək Ekspertizasının rəyi həmişə mənfə olmuşdür. Pensiya dərəcəsinə gəldikdə isə ən ağır xəstə azərbaycanlı III dərəcəyə, milliyətçə erməni olanlar isə yüngül xəstə olsa belə I dərəcəyə aid müəyyən edilirdi. Yaşa görə təinatlarda isə, eyni müəssisədə erməni ilə azərbaycanlının arasında böyük fərqlər müşahidə edilmişdir. Ümumiyyətlə, Xankəndi şəhərində milliyətçə azərbaycanlı olanlar sosial təminat sahəsində də, erməni millətçiləri tərəfindən həmişə sıxışdırılmışlar.

Bəhs etdiyimiz illərdə DQMV-də əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasını vilayət sakinlərinin əmanət kassalarında saxlanılan pul əmanətçilərinin məbləğindən, əmanətlərin və əmanət kassalarının sayının artmasından da görmək olar [36, s.140].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1966–1980-ci illərdə DQMV-nin Xankəndi, Ağdərə, Xocavənd və Hadrud rayonunda əmanət kassalarında saxlanılan əmanətin dəfələrlə artırılmasına baxmayaraq, azərbaycanlıların daha çox cəmləşdiyi Şuşa rayonunda bu göstərici aşağı düşmüşdü. Məsələn, həmin illərdə Xankəndi rayonunda kənd əməkçilərinin saxladığı əmanətlər 9 milyondan 14 milyona qalxmışdırsa, Şuşa rayonunda 9 milyon manatdan 2,5 milyon manata enmişdir. Bu faktın özü Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibət göstərilməsini və onların sosial vəziyyətinin aşağı olmasını göstərir [51, s.28].

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də, burada yaşayan əhalinin istehlak tələbatı ilə təklif arasında uyğunluq yaratmaq, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına olan tələbatını tam ödəməkdən ibarət olmuşdur. Xankəndi şəhərində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması istehlak malları istehsalının, ticarət və ictimai işə xidmətlərinin nisbətən inkişaf etməsi şəhərdə mal dövriyyəsinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. 1971–1981-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına Xankəndi ərazisində 166 yeni ticarət və ictimai işə müəssisəsi tikilib əhalinin istifadəsinə verildi [9].

1971–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində dövlət və kooperativ ticarətində, ictimai işə daxil olmaqla, pərakəndə mal dövriyyəsi 2 dəfə qalxmışdır. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində də əhaliyə hərtərəfli mədəni xidmət göstərən yaxşı təşkil edilmiş ticarət müəssisələri olmasına baxmayaraq, hələ də bu sahədə nöqsanlar özünü göstərirdi. Belə ki, Vilayət ticarət təşkilatları tərəfindən malların rayonlar üzrə düzgün bölüşdürülməməsi, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə ticarət mallarının çatışmaması, həmin kəndlərdə ticarət və işə xidmət səviyyəsinin xeyli aşağı olması faktları aşkar edilmişdir. Şuşaya və azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə Vilayətin mərkəzi ticarət müəssisələri tərəfindən göndərilən malların əksəriyyəti keyfiyyətsiz olduğundan əhalinin tələbatını ödəmirdi. Vilayət tabeli ticarət və işə müəssisə və təşkilatların mal dövriyyəsinin nomenklaturasında ikili mövqə aşkarlanmışdır. DQMV-dəki azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki mövcud mağazalar soyuducu və digər texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilmirdi. Xankəndi ticarət idarəsi, Vilayət partiya və sovet təşkilatları göstərilən nöqsanları aradan qaldırmağa cəhd etməmiş və təsirli tədbir görməmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970–1980-ci illərdə istər adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcminə, istər ticarət müəssisələrinin miqdarına, istərsə də adambaşına düşən ticarət mağazalarının sahəsinə görə Xankəndi şəhərindəki ümumi göstəricilər həm ümumrespublika səviyyəsində, həm də şəhərlərlə müqayisədə üstün olmuşdur. Məsələn, təkcə 1981-ci ildə 10 min nəfər hesabı ilə pərakəndə ticarət müəssisələrinin miqdarı ümumrespublika üzrə 28, Naxçıvan MR-də 24, Xankəndi şəhərində 42 idi. 10 min nəfər hesabı ilə mağazaların ticarət sahəsi (kvadrat kilometrə), ümumrespublika üzrə 1127, Naxçıvan MR üzrə 1319, Xankəndi şəhərində 1743 kvadrat kilometr olmuşdur. Adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi ümumrespublika üzrə 617 manat, Naxçıvan MR üzrə 420 manat, Xankəndi şəhərində 642 manat məbləğində idi [586, s.126]. Başqa dövrlərdə də bu cür fərqlər müşahidə edilmişdir.

Xankəndi əhalisinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşmasında ictimai-iaşə müəssisələri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1970–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində yeni yeməxana, restoran, mətbəx-fabrik, qəlyanaltı və bufetlər yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir [36, s.143]. Bu dövrdə mövcud obyektlər yenidən qurulmuş və əsaslı təmir edilmişdir. İctimai-iaşə müəssisələrinin yerləşdirilməsi prosesi nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, burada da, erməni rəhbərliyi qərəzli mövqe tutmuşdur. Məsələn, 1970–1985-ci illərdə Xankəndi, Xocavənd, Hadrud, Ağdərə rayonlarında ictimai-iaşə xidməti müəssisələrinin yerləşdirilməsi və xidmət həcmi 2,5 dəfədən çox artmış, Şuşa rayonunda bu artım 1,9 dəfəyə çatmışdır [59, s.127]. Ən böyük ictimai-iaşə müəssisələri Xankəndi şəhərində yaradılmışdır. 1975-ci il məlumatına görə, DQMV-də ticarət mal dövriyyəsinin 69 milyon 394 min manatından 27 milyon 767 min manatı Xankəndi ticarət müəssisələrinin üzərinə düşmüşdür [53, s.96].

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində əhəliyə ictimai iaşə və mədəni məişət xidməti dinamik inkişaf etmişdir. Aparılan tədqiqatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, Xankəndi şəhərində hər sakinə düşən məişət xidmətlərinin həcmi 1966–1970-ci illərdə 13 manat olmuşdursa, 1971–1975-ci illərdə bu göstərici artaraq 18 manata, 1976–1980-ci illərdə 25 manata çatmışdır. Bu göstəricilər ümumrespublika səviyyəsindən xeyli üstündür. Belə ki, hər bir sakinə düşən məişət xidmətinin həcmi 1981–1986-cı illərdə ümumrespublika üzrə 20–30 manat olmuşdursa, Naxçıvan MR-də 15–21 manat, Xankəndi şəhərində isə 31–41 manata çatmışdır. 10 min nəfərə düşən məişət xidməti emalatxanalarının miqdarına gəldikdə isə ümumrespublika üzrə bu göstərici 1981–1986-cı illərdə 15–17 emalatxana, Naxçıvan MR-də 21 emalatxana, Xankəndi şəhərində isə 29–32 emalatxana düşürdü [54].

Xankəndi ticarət müəssisələrində çalışanların təxminən 60 faizini qadınlar təşkil edirdi. İctimai iaşə və ticarət müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 1965-ci ildəki 67 manata qarşı, 1975-ci ildə 87 manata qalxmışdır [29, s.204]. Vilayət rəhbərliyinin ayrı-seçkilik siyasəti burada da özünü göstərmişdir. Aparılan araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, Xankəndi şəhərində ticarət müəssisələrində çalışanların, demək olar ki, 95 faizini ermənilər təşkil etmişlər.

Dövlətimiz Xankəndi şəhər əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün, onların artan tələbatını ödəmək baxımından bazarları müxtəlif məhsullarla doldururdu. Hətta 1986-cı ildə Xankəndində mal dövriyyəsinin həcmi 1966-cı illə müqayisədə 5,1 dəfə artmışdır. Halbuki bu rəqəm ümumrespublika üzrə 4,6 dəfəyə bərabər idi. Göstərilən dövr ərzində adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf sürəti ümumrespublika üzrə 2,7 dəfə, Azərbaycanın

Xankəndi şəhərində 3,7 dəfə təşkil etmişdir. Həmin illərdə mağazalarda hər 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi Azərbaycan üzrə 1,9 dəfə, onun tərkib hissəsi olan Xankəndi şəhəri üzrə 2,6 dəfə artmışdır. Həmçinin 1986-cı ildə ictimai iaşə müəssisələrində hər 10 min nəfərə düşən yerlərin sayı respublikamızda 731-ə düşdüyü halda, Xankəndində 805-ə çatmışdır.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində mənzil tikintisi sürətlə artmışdır. İlk növbədə, Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində mənzil tikintisi kommunal təsərrüfatların inkişafı və abadlıq işləri, mənzil kommunal təsərrüfatının kompleks inkişafı üçün kapital qoyuluşunun həcmi artırıldı. 1971–1985-ci illərdə 185 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Mənzil tikintisinin sahəsi yüksələn xətlə xarakterizə olunmuşdur. 1970–1985-ci illərdə bütün maliyyə mənbələri hesabına Xankəndi şəhərində ümumi sahəsi 328,5 min kvadrat metr olan yeni abad mənzillər istifadəyə verilmişdir [51, s.31].

Xankəndi şəhərində aparılan tikinti işlərində yerli xammal materiallarından da istifadə olunurdu. Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına Vilayətdə tikinti sənayesi sürətlə inkişaf etmişdir. Aparılan hesablamalar nəticəsində məlum olur ki, respublikamız üzrə üzlük daşın 15 faizi, tikinti daşının 30 faizi, mişar daşının 10 faizi, sənaye əhəmiyyətli gilini 10 faizi, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun payma düşürdü. Bu sahədə Xankəndi tikinti materialları kombinatı, qum-çınqıl, daş, mərmər karxanaları, kərpic zavodu böyük rol oynamışdır. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində yeni mikrorayonlar, qəsəbələr salınmış, çoxmərtəbəli yaşayış binaları tikilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində mənzil tikintisi sahəsində əldə edilən nailiyyətlər respublikamızın bütün şəhərlərindən yüksəkdə dayanmışdır. Məsələn, Xankəndi şəhərində bir sakinin mənzillə təminatı 14,6 kvadrat metrə çatdığı halda, respublikamız üzrə bu göstərici 10,0 kv.metr, Naxçıvan MR-də isə 9,5 kv.metr olmuşdur. Bunlardan əlavə, şəhər yerində şəxsi mülkiyyətdə olan mənzil fondunun abadlıq dərəcəsi ümumrespublika üzrə 137,8 faiz, Azərbaycan Naxçıvan MR-də 107,4 faiz, Xankəndi şəhərində isə 167,5 faiz yerinə yetirilmişdir [74].

Ümumiyyətlə, 1961–1986-cı illərdə DQMV-də bütün mənbələr hesabına 1400 min kvadrat metr mənzil sahəsi tikilmişdir. Nəticədə 12 min nəfərdən çox adam öz mənzil şəraitini yaxşılaşdırmışdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, bəhs etdiyimiz dövrdə bir sakinə düşən mənzil sahəsi keçmiş SSRİ məkanında 14,9 kvadrat metr, Ermənistan SSR-də 13,7 kvadrat metr, Azərbaycan SSR-də 10,9 kvadrat metr, Bakı şəhərində 11,7 kvadrat metr, Naxçıvan MR-də 9,5 kvadrat metr olmuşdursa, Azərbaycanın DQMV-də bu göstərici 14,6 kvadrat metrə çatmışdır [51, s.27]. Fərdi mənzil tikintisi

üzərində qoyulan məhdudlaşmalar aradan götürülmüş, kreditləşmə üçün əlverişli şərait yaradılmış və tikinti işi sürətlənmişdir.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşmasını burada qazlaşdırma işinin həyata keçirilməsində görmək olar. 1978-ci il dekabrın 30-da Yevlax–Xankəndi qaz kəmərinin açılışı keçirildi. 107 km uzunluğunda olan bu kəmərin bir hissəsi dağlarda, çətin şəraitdə çəkilmişdi. 1970-ci illərin sonlarında isə Yevlax, Xankəndi–Gorus–Naxçıvan qaz kəməri çəkilib istifadəyə verildi. Bu qaz kəmərlərinin çəkilişi Xankəndi əhalisi üçün böyük əhəmiyyətə malik hadisə hesab olunur. Çünki bu çəkilişdən sonra şəhər ərazisinin qazlaşdırılması işi sürətləndirilmişdir. Ümumilikdə, 1980-ci ildə Xankəndi şəhərində 2100 mənzilə, Şuşa şəhərində isə 300 mənzilə qaz çəkilmişdir. 1981-ci ildə DQMV-nin şəhər və kəndlərində 35 min mənzil qazla təmin edilmişdir. 80-ci illərdə Xankəndi şəhərində qaz çəkilişi 70-ci illərlə müqayisədə 2 dəfə artmışdı. Xankəndi şəhərində mənzillərin qazlaşdırılması tapşırıqları yerinə yetirilmişdir. Burada qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 1970–1985-ci illər ərzində 4,3 dəfə artmışdır [52, s.80]. Artıq 1986-cı ildə Xankəndi şəhəri 100 faiz qazla təmin edilmişdi. Halbuki ümumrespublikamız üzrə bu göstərici 96,2 faizə bərabər idi. Xankəndi şəhərinin içməli su ilə təchizatı məsələsi 1970-ci illərdə tamamilə həyata keçirilmişdir [51].

Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhər əhalisinin mənzillərinin su kəməri ilə təchizi ümumrespublika səviyyəsindən 2 dəfə yüksəkdə dayanmışdır. 1986-cı il məlumatına görə su kəmərinin abadlaşdırma faizi ümumrespublika üzrə 30,5 faiz, Naxçıvan MR-də 7,4 faiz idisə, Xankəndi şəhərində 45,5 faizə çatmışdı [37]. Şəhərlərin kanalizasiya ilə təminatı işində də Xankəndi şəhəri ümumrespublika səviyyəsini 2 dəfə üstələmişdir. 1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin hər il ardıcıl olaraq Xankəndi şəhərinin abadlaşması, küçə və parkların salınması, yenidən qurulması, kommunal xidmət müəssisələrinin təmiri və yeniləşməsi üçün bütün lazımı tədbirləri həyata keçirirdi. 70-ci illərdə şəhərdə təkə yaşllaşdırma işləri, parkların salınması, işıq və istilik xətlərinin çəkilişi üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən 2 milyon 611 min manat vəsait sərf edilmişdir [75]. Bütün yuxarıda göstərilən mənzil tikintisi ilə bağlı müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, bəhs edilən illərdə bölgədə bəzi nöqsanlı cəhətlər də aşkar edilmişdir. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə hələ də mənzil problemi kəskin olaraq qalırdı. Mərkəzə isə erməni rəhbərliyi məlumat vermişdir ki, mənzil problemi tam həll edilmişdir. Az-çox azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə aparılan tikinti işlərinin keyfiyyəti çox aşağı səviyyədə idi. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin çoxunda heç bir məişət xidməti obyektı yox idi. Mövcud obyektlərdə isə xidmət keyfiyyəti

aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərirdi. Ermənilər yaşayan bütün kəndlər qazlaşdırıldığı halda, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə qaz hələ də yox idi. Mərkəzə verilən məlumatda isə həmin kəndlər «qazlaşdırılmışdı».

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində yol təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, təsərrüfat daxili, vilayət əhəmiyyətli, ümumdövlət və respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının şəbəkəsinin inkişafı, yeni yolların salınması, təmiri və saxlanılması üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən qoyulan vəsaitin miqdarı ilbəil artırıldı. Ayrılan vəsait hesabına Xankəndi şəhərinə yeni asfalt yollar çəkildi.

XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan dövlətinin başçısı H.Ə.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Bakını Xankəndi ilə birləşdirən Ağdam–Xankəndi dəmiryolunun çəkilişinə başlanmışdı. 12 yanvar 1979-cu ildə 26 kilometrlik həmin dəmiryolu istifadəyə verildi [36]. Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi şəhərində avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə yük daşınmasının həcmi ilbəil artmışdı.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, 1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində yük avtomobilləri parkı iki dəfə artmışdır. Ümumrespublika səviyyəsində isə bu göstərici 1,7 dəfəyə bərabər idi [51]. Xalq təsərrüfatının ardıcıl inkişafı, boşdayanma hallarına yol verilməməsi ilə ardıcıl mədəni xidmət nəticəsində şəhərdə avtomobil nəqliyyatı daha da inkişaf edirdi. Xankəndi şəhərində avtomobil nəqliyyatının inkişaf etməsini onda görmək olar ki, Azərbaycanın hər 1000 sakininə 17,5 avtomobil düşdüyü halda, Xankəndi şəhərində 26,5 avtomobil, Naxçıvan MR-də isə 17 avtomobil düşürdü [59, s.102]. 1970–1985-ci illərdə avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması həcmi ümumrespublika üzrə 3,6 dəfə artdığı halda, Xankəndi şəhərində 4,8 dəfə artmışdır [59, s.145]. Bundan əlavə, sərnişinlərin avtomobildə daşınması həcmi respublikamızda 2,2 dəfə, Xankəndi şəhərində 2,6 dəfə, taksilərlə daşınma respublikamızda 2,4 dəfə, Azərbaycanın Xankəndi şəhərində 4,2 dəfə artmışdır [429, s.24]. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Xankəndi şəhərində avtobus marşrutları sıxlığı orta respublika səviyyəsindən 2,6 dəfə çox olmuşdur. Xankəndi şəhərində avtobus marşrutlarının uzunluğu 1970–1985-ci illərdə 8,2 faiz artdığı halda, Naxçıvan MR-də bu göstərici 4,5 faiz, ümumrespublika səviyyəsində isə 4,8 faiz artmışdır [51, s.25].

1980-ci illərdə DQMV-də hava nəqliyyatında da, irəlləmələr diqqəti cəlb etmişdir. 1980–1986-cı illərdə hava nəqliyyatı ilə sərnişin daşınmasının həcmi xeyli artmışdı. 1980-ci ildə DQMV-də hava nəqliyyatı ilə 8 min nəfər sərnişin daşınmışdırsa, 1985-ci ildə 9 min nəfərə çatmışdır. 1970–1985-ci illər ərzində Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində DQMV-də nəqliyyat

vasitələri dinamik inkişaf etdi. Xankəndi şəhərində istismar üçün hər cür təsərrüfatı olan dəmiryol xətti istifadəyə verildi. Eyni zamanda hava nəqliyyatında da nəzərəcarpacaq inkişaf olmuşdur. Bu illərdə Vilayətin rayon mərkəzləri ilə respublikamızın magistrallarını birləşdirən təkmilləşdirilmiş bərk örtüklü yollar çəkilmişdir.

Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində rabitənin inkişafı üçün 1961–1975-ci illər ərzində 329 min manat uzunmüddətli kredit ayırdı [36, s.124]. 1970–1982-ci illərdə Dağlıq Qarabağa 4519 telefon aparatı verildi. 1970–1986-cı illərdə Xankəndinin rabitə sahəsi üzrə əsas fondların və vəsait qoyuluşunun inkişaf sürəti respublikamız üzrə olduğundan iki dəfə çox artmışdır. 1980-ci illərin ortalarında adambaşına düşən rabitə məhsullarının həcmi *ümumrespublika üzrə 21 manat*, Azərbaycanın Xankəndi şəhərində 29,5 manat təşkil etmişdir [59, s.143]. Telefon aparatlarının sayı təxminən iki dəfə artdı. Aparılan hesablamalara görə 1985-ci ildə Xankəndi şəhərində əhalinin hər 100 nəfərinə 12,4 telefon düşürdü. Ümumrespublika səviyyəsində bu göstərici 7,9-a bərabər idi. Həmçinin Xankəndi şəhərində ailələrin mənzil telefonları ilə təminatı 42,4 faizə çatmışdı. Naxçıvan MR-də bu göstərici 30,1 faizə, ümumrespublika səviyyəsində isə 31,1 faizə bərabər idi. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində şəhərlərarası telefon danışqlarının sayı 2 dəfə artmışdı. Şəhərlərarası telefon rabitələrinin inkişafı nəticəsində adambaşına düşən şəhərlərarası telefon danışqlarının sayı respublikamız üzrə 4,15 faiz, Azərbaycanın Xankəndi şəhəri üzrə 7,69 faiz təşkil etmişdir [66, s.282].

Radio-rele xəttinin çəkilişi ilbəl genişləndirilmişdi. Bakı–Şuşa və Şuşa–Naxçıvan radio-tele xəttinin çəkilişi Xankəndi şəhərində radiolaşmanın inkişafına güclü təkan verdi. 1980-ci illərdə Xankəndində televiziya studiyasının istifadəyə verilməsi Dağlıq Qarabağ əhalisinin Moskva və Respublika televiziya verilişlərinə baxmağa imkan yaradı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi şəhərində poçt, teleqraf, radio və başqa rabitə vasitələri yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin çoxu müstəsna olmaqla Dağlıq Qarabağın şəhər, rayon, qəsəbə və kəndləri başdan-başa radiolaşmış, rabitə vasitələri getdikcə məişətə daha çox nüfuz etmişdir.

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi əhalisinin sağlamlığının qorunması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Xankəndi şəhərində səhiyyənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, səhiyyə idarəsi şəbəkəsini inkişaf etdirmək və əhalinin cansağlığını qorumaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti vəsait qoyuluşunu ilbəl artırdı. 1970–1975-ci illərdə DQMV-də səhiyyə işinə büdcədən ayrılan vəsaitin həcmi 8 milyon 111 min,

1976–1980-ci illərdə 9 milyon 818 min, 1981–1985-ci illərdə isə 11 milyon 760 min manata çatdı [64].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1970–1985-ci illərdə Xankəndində səhiyyə işlərinə ayrılan vəsait, istər ümumrespublika səviyyəsindən, istərsə də Naxçıvan MR-ə ayrılan vəsaitdən iki dəfə çox olmuşdur. Ayrılan vəsait hesabına Xankəndi şəhərində müalicə-profilaktika müəssisələri xeyli genişləndi. Əhalinin sağlamlığı naminə tibbi yardım gücləndirildi, tibb müəssisələrində həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayı xeyli artdı. Belə ki, bəhs etdiyimiz illərdə Azərbaycan dövləti Xankəndi şəhərinə ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis göndərdi. Əhaliyə ambulatoriya – poliklinika yardımı göstərən yeni müəssisələr tikilib istifadəyə verildi. 1970–1985-ci illərdə şəhərdə hər cür tibb avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, yeni qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaları tikildi. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xankəndi səhiyyə idarələri dərman, tibbi məmulatlar və avadanlıqlarla təmin edildi [70, s.19].

1984-cü il yanvar ayının məlumatına görə Xankəndi şəhərində 900 çarpayılıq 9 xəstəxana, 2 dispanser (dəri zöhrəvi vərəm), sanitariya-epidemioloji stansiya, 250 həkim, 600 orta ixtisaslı tibb işçisi var idi. Tədqiqatlardan məlum olur ki, bütün Dağlıq Qarabağdakı xəstəxanaların təxminən üçdə biri, çarpayılardan ikidə biri, həkimlərin ikidə biri, orta ixtisaslı tibb işçilərinin üçdə biri Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərirdi. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində yüksək və müasirtipli cihazlarla təchiz edilmiş rentgen kabinetləri, fizioterapiya kabinetləri və laboratoriyaları yaradılmışdır. Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində şəhərdə müalicə-profilaktika idarələrinin sayı 2 dəfə artdı. Burada dəri-zöhrəvi xəstəlikləri dispanseri, vərəm və onkoloji dispanserlər, sanitariya maarif evi, vilayət sanitariya-epidemioloji stansiyası, qanköçürmə stansiyası digər poliklinika və ambulatoriyalar açılmışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, Xankəndi şəhərində yoluxucu-infeksiyon xəstəliklərinin kökü kəsilmiş, dizinteriya və brusellyoz xəstəlikləri xeyli azalmışdır. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin xəstəxana çarpayılıqları ilə təminatı, bütün ixtisaslardan olan tibb işçiləri ilə təminat və başqa sahələrdə də istər ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də Naxçıvan MR ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Məsələn, 1985-ci ildə hər 10 min nəfərə düşən çarpayılardan sayı Azərbaycan Respublikası üzrə 97,8 ədəd, Naxçıvan MR-də 94,6 ədəd, Xankəndi şəhərində 104,6 ədəd olmuşdur. On min nəfər hesabı ilə orta tibb işçiləri ilə təminat ümumrespublika üzrə 93,8 Naxçıvan MR-də 80,1, Xankəndi şəhərində 126,3 nəfər düşürdü. On min nəfərə düşən ali təhsilli tibb işçiləri Naxçıvan MR-də 26,2 nəfər, Xankəndi şəhərində 28,9

nəfər düşmüşdü. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Xankəndi şəhərində xalq təsərrüfatının bütün sahələrindən fərqli olaraq, səhiyyə işçiləri arasında, qadınlar 81 faiz təşkil edirdi [75, s.8].

Səhiyyə sahəsində Xankəndi şəhərində həyata keçirilən tədbirlər yaxşı hal kimi qiymətləndirilsə də, burada bəzi qüsurlar da özünü göstərirdi. Belə ki, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində səhiyyə işi çox yarıtmaz vəziyyətdə idi. Həmin kəndlərdə nəinki poliklinika, xəstəxana, heç ilk tibbi yardım xidməti ambulatoriyası belə yox idi. Keçmişdən qalan bir neçə tibbi yardım mərkəzləri baxımsızlıq ucbatından dağılmış, heç bir tibb avadanlığı və dərmanla təmin edilmirdi.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Vilayəti zəngin təbiət gözəlliklərinə məlikdir. Dağlıq Qarabağ özünün sağlamlıq ocaqları, istirahət evləri, çoxmərtəbəli binaları, şəfali yerləri ilə şöhrət qazanmışdı. Burada 6 sanatoriya və istirahət müəssisəsi, iki min yerlik turbaza fəaliyyət göstərirdi. Bu baxımdan diyarın ən gözəl sağlamlıq ocağından olan Şuşa şəhəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şuşa istirahət-sağlamlıq mərkəzində hər növbədə 650–700 adam istirahət edirdi. Şuşa kurortu İsveçin «Davos» krortu ilə müqayisə edilirdi. 1975-ci ildə Şuşa istirahət mərkəzi Ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Şuşada dünyanın hər yerindən minlərlə adam gəlib istirahət etmiş və müalicə olunmuşlar. Təkcə 1980-ci ildə Şuşa sanatoriyasında 8 min nəfər adam istirahət etmiş və müalicə olunmuşdu. Müalicə olunanlar arasında xroniki bronxit, yuxarı tənəffüs yollarının katarı, ağciyər emfizemasının başlanğıc forması, bronxit asmanın başlanğıc forması, pilevrit, qanazlığı, əsəb xəstəlikləri, çox yorğunluq, kəskin infeksiya xəstəlikləri, mədə-bağırsağ, ürək-əmələ xəstəlikləri, bronxların iltihabı və başqa xəstəliklər var idi. Xankəndi şəhər əhalisinin sağlamlığının qorunmasında Turşsu bulağı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Dağlıq Qarabağın təmiz havası, saf suyu, çıxılmaz meşələri, sərinclik və tərəvət gətirən dağ çayları və bulaqları burada yaşayan insanların uzun ömür sürməsinə səbəb olmuşdur. 1970-ci ildə DQMV-də 100 ildən yuxarı ömür sürənlərin sayı 239, 1979-cu ildə isə 280 nəfər olmuşdur ki, bunun da 70 faizindən çoxunu qadınlar təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, DQMV-də orta ömür 75 ildir [59, s.119].

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində bədən tərbiyəsi və idmanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün böyük həcmdə vəsait ayırdı. Şəhərdə idman müəssisələrinin sayı 1970-ci ilə müqayisədə 1985-ci ildə 5,5 dəfə artdı [59, s.99].

Bəhs etdiyimiz illərdə Xankəndi şəhərində yeni stadion, idman meydançaları, voleybol-basketbol, tennis meydançaları, iki üzgüçülük hovuzu tikilib idmançıların ixtiyarına verildi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur

ki, adambaşına düşən stadionların və meydançaların sayma görə Xankəndi şəhəri istər ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də Naxçıvan MR ilə müqayisədə yüksəkdə dayanmışdır [65].

Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərindəki bədən tərbiyəsi və idman kollektivlərini lazımi avadanlıq və ləvazimatlarla təmin etmiş, bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri üçün maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmişdir. Nəticədə 1971–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində dərəcə alan idmançıların sayı 3 dəfədən çox artmışdır [73].

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-də əhalinin sayı 150,3 min nəfərdən, 182,4 min nəfərə çatmışdır. Hər min nəfərə təbii artım 22,5 faizdən 20 faizə, doğulanların sayı 29 faizdən 26,1 faizə, ölənlərin sayı 6,7 faizdən 6,1 faizə enmişdir [51, s.42]. 1926–1988-ci illərdə DQMV-də əhalinin sayı 57,1 min nəfər və ya 45,6 faiz artmışdır. DQMV-də 1941–1945-ci illər müharibəsindəki itkilərlə və əhalinin başqa regionlara köçməsi ilə əlaqədar 1939–1959-cu illərdə əhalinin sayında (20,4 min nəfər) azalma halı müşahidə edilmiş, 1970-ci ildə isə Vilayətdə əhalinin sayı əvvəlki həddə çatmış, sonrakı dövrlərdə onu keçmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də əhalinin ümumi sayında şəhər əhalisinin miqdarı 50 faizdən 53,8 faizə qalxmışdır. 1979-cu il məlumatına görə DQMV-də yaşı 100-ü keçənlərin sayı 280 nəfər olmuşdur. 1980-ci illərin sonlarında respublikamızda 2500 nəfər 100 yaşlı olan Azərbaycan vətəndaşı qeydə alınmışdır.

1979-cu il yanvarın 17–24-də aparılan siyahıyaalınmaya görə məlum olur ki, DQMV-də əhalinin milli tərkibində xeyli dəyişikliklər baş verib. Müqayisələr göstərdi ki, 1970–1979-cu illərdə DQMV-də ermənilərin sayı 4,6 faiz azalmış, azərbaycanlıların sayı isə 4,9 faiz artmışdır [59].

1979-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatına görə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin ümumi sayının 25,9 faizi DQMV-nin payına düşmüşdür. DQMV-də ermənilərin sayı tədricən azalmağa doğru getmişdir. Erməni millətçiləri bütün dünyada öz haqsız niyyətlərinə haqq qazandırmaq və dünya ictimaiyyətində özlərinə qarşı müsbət fikir yaratmaq üçün belə bir əsassız iddia irəli sürdülər ki, guya, DQMV-də ermənilərin sayının azalması onların ərəzidə sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin pisləşməsi, ərəzidə onların sıxışdırılması və sair cəfəng iddialarla əlaqədar idi. Halbuki qərəzsiz elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, DQMV-də ermənilərin sayının azalması, azərbaycanlıların sayının artması aşağıdakı amillərlə bağlı olmuşdur: ilk növbədə, sosial demoqrafik tədqiqatların məlumatlarına görə Azərbaycandakı erməni qadınlarının uşaqlarının orta sayı 2,3, azərbaycanlı qadınlarınkı isə 3,1, rus qadınlarınınkı isə 1,6-dır. Erməni qadınlarının repruduktiv məqsədi,

daha doğrusu, onların malik olmaq istədikləri uşaqların sayı 3-ü keçmir, azərbaycanlı qadınlarda bu rəqəm 3,8, rus qadınlarda 2,5 təşkil edir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, DQMV-də erməni əhalisi arasında 1000 nəfər hesabı ilə doğulan uşaqların sayı 34,4 təşkil etmişdir ki, bu da azərbaycanlı ailələrində doğulanlardan xeyli aşağıdır. Erməni «mütəxəssis»lərinin, guya, DQMV-də əhalinin yaş strukturlarının kəskin pisləşməsi barədəki «tezisləri»də tamamilə yanlış bir fikirdir. Faktlar göstərir ki, 1979-cu ildə DQMV-də bütün erməni əhalisindən 16 yaşa qədər olanları 25,4 faiz, 20–39 yaşında olanlar isə 21,9 faiz təşkil etmişdir. Demografiya ilə məşğul olanların fikrincə, bu rəqəmlər respublikamızda ən yüksək göstəricilərdən biridir. Bütün dünyada olduğu kimi, DQMV-də də demografik inkişafın qanunauyğun təmayülü olan əhalinin qocalması prosesi gedir, lakin bu proses DQMV-də xeyli yavaş gedir. Obyektivliyini itirmiş erməni politoloqlarının «azərbaycanlı əhalisinin kənardan süni yolla getirilərək artırılması» fikrinə gəldikdə isə bu fikir tamamilə əsassızdır. Çünki nəinki kənardan gətirilmə, əgər azərbaycanlıları müxtəlif yollarla DQMV-dən çıxarmasaydılar, 1959–1979-cu illər ərzində azərbaycanlıların sayı, yəqin ki, erməniləri tamamilə üstələyərdi [67].

Bütün bunlarla yanaşı, ermənilərin sayının azalması onların miqrasiya (varlı dövlətlərə köçüb getmə) meyindən də irəli gəlir. Aparılan tədqiqatlara görə, keçmiş SSRİ məkanından, daha çox varlanmaq, öz əhatə dairələrini genişləndirmək üçün xarici dövlətlərə gedənlərin 34,4 faizini ermənilər təşkil etmişlər və bu göstərici keçmiş İttifaq məkanında birincidir [36, s.170].

DQMV-də ermənilərin sayının azalması azərbaycanlıların sayının artması erməni lobbisini, daşnakları narahat etməyə başladı. İlk növbədə, DQMV-də yeni doğulan azərbaycanlıları qeydiyyatdan almədılar. Onlara doğum haqqında şəhadətnamə verilsə də, bu, qeyri-rəsmi yolla həyata keçirilirdi. Yaşlı azərbaycanlıları «köçdü» və ya «vəfat etdi» adı altında qeydiyyatdan çıxarırdılar. Süni maneələr yaratmaqla onların Vilayət ərazisindən köçməsinə şərait yaratdılar. Eyni zamanda Vilayət Statistika İdarəsi yuxarı təşkilatlara ermənilərin sayı ilə bağlı şişirdilmiş rəsmi məlumatlar verir, köçüb gedən və ölən ermənilər qeydiyyatdan çıxarılmırdı. Hətta 1980-ci illərdə Ermənistan SSR vətəndaşlarının, eyni zamanda DQMV-də pasport qeydiyyatına götürülməsi faktları aşkar edilmişdir. Ermənilər DQMV-də əhalinin say dinamikasında 1980-ci ildən sonra etdikləri saxta əməllərin üzə çıxacağından ehtiyat edərək 1989-cu ildə SSRİ üzrə əhalinin siyahıya alınması aparılarkən Dağlıq Qarabağ erməniləri Moskva nümayəndələrini Vilayətə buraxmamışlar. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ əhalisi haqda 1979-cu ildən sonrakı statistik məlumatları nəzərdən keçirərkən, ilk öncə, onun müəllifini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Çünki erməni müəllifləri öz mənafelərinə uyğun həmin dövrün materiallarını saxtalaşdırmışlar.

DQMV-nin rayonları arasında da əhalinin bölgüsündə böyük fərqlər müşahidə edilmişdir. 1979-cu il məlumatına görə, DQMV-də yaşayan ümumi əhalinin təxminən 30 faizi Ağdərə rayonunun, 10 faizi Şuşa rayonunun payına düşürdü. Vaxtilə bir neçə evdən ibarət olan Xankəndində əhalinin 25 faizindən çoxu yaşayırdı. Ermənilər isə daha çox Xankəndi şəhərində cəmləmişdirlər. Azərbaycan SSR DQMV-nin rayonlarında 1979-cu ildə əhalinin ümumi sayı və milli tərkibi haqqında aşağıdakı cədvəldən ətraflı məlumat əldə etmək olar [40].

Rayonların adları	Cəmi əhali (nəfərlə)	O cümlədən					
		Azərbaycanlılar		Ermənilər		Rus və digərləri	
		Nəfərlə	Faizlə	Nəfərlə	Faizlə	Nəfərlə	Faizlə
Xankəndi	38948	4303	11,0	33898	87,0	747	1,9
Əsgəran	20094	5231	26,0	14772	73,5	91	0,5
Hadrut	14792	2239	15,1	12489	84,4	64	0,5
Ağdərə	44586	7050	15,8	37050	83,0	486	1,1
Xocavənd	27742	5486	19,7	21986	79,2	270	0,7
Şuşa	16019	12955	80,8	28881	17,9	183	1,1
Cəmi: DQMV üzrə	162181	37264	23	123076	75,9	1841	1,1

1970–1985-ci illərdə DQMV-də əhalinin sosial-sinfi strukturu da yeniləşmişdi. 1980-ci illərin sonlarında fəhlə və qulluqçular əhalinin 86 faizini, kolxozçular isə 13 faizini təşkil edirdi. 1970-ci ildə DQMV-də əhalinin 62 faizi kənddə, 38 faizi şəhərdə yaşayırdısa, 1985-ci ildə şəhərdə yaşayanlar ümumi əhalinin 28,3 faizini, kənddə yaşayanlar isə 71,7 faizini təşkil etmişdir.

Beləliklə, 1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin, dövlətimizin başçısı H.Ə.Əliyevin dərin qayğısı nəticəsində Azərbaycanın Xankəndi şəhərində əhalinin sosial-iqtisadi həyatında, məişətində, rifahında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, gəlirlər, alıcılıq qabiliyyəti, ticarət, ictimai-iaşə, tibb, rabitə, məişət xidmətlərinin səviyyəsi yüksəlmiş, yaşayış məntəqələrinin su, qaz, kanalizasiya sistemləri ilə təchizatı yaxşılaşmışdı. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi bir strateji xətt kimi bölgədə yaşayan azərbaycanlıların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, onların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə bütün çirkin vasitələrdən istifadə etməklə mane olmaq siyasəti yeritmışlər.

Yanvar, 1988-ci il məlumatına görə, Xankəndi şəhər əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatı ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, həmin ildə adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi ümumrespublika üzrə 588 manat, Naxçıvan MSSR-də 501 manat təşkil etmişdirsə, respublikamızın Xankəndi şəhərində 692 manata çatmışdır [7, s.30, i.6, v.40].

Azərbaycan hökumətinin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhəri inkişaf etmiş nəqliyyat təsərrüfatına malik olmuşdur. 1980-ci illərin ikinci yarısında şəhərdə əhalinin avtomobilə olan tələbatı dövlətimiz tərəfindən tam ödənilmiş və hətta ümumrespublika səviyyəsində, regionlar arasında birinci yerdə dayanmışdır. Məsələn, şəhərdə yüklərin daşınması həcmi 1,2 dəfə ümumrespublika səviyyəsindən yüksək olmuşdur. Bəhs etdiyimiz dövrdə avtobus marşrutlarının uzunluğuna görə Xankəndi şəhərindəki göstəricilər ümumrespublika səviyyəsini 3,4 dəfə üstələmişdir [69, s.381]. Aparılan hesablamalara görə 1988-ci ildə Xankəndi şəhərində avtomobil parklarının ümumi sayı respublikamızdakı ümumi göstəricilərdən 1,9 dəfə artıq olmuşdur. Ümumiyyətlə, Xankəndi şəhərində ümumrespublika səviyyəsində avtomobil nəqliyyatının inkişafı birinci yerdə dayanmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Azərbaycanda orta hesabla hər min nəfər sakinə 17,5 avtomobil düşdüyü halda, Xankəndi şəhərində bu göstərici 26,5-ə bərabər idi [51, s.28].

Əsası ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulan Ağdam–Xankəndi dəmiryol nəqliyyatı güclü bazaya malik idi. 1988-ci il məlumatına görə, Ağdam–Xankəndi dəmiryol nəqliyyatı vasitəsilə 181 min ton yük daşınmışdır. Eyni zamanda həmin yol vasitəsilə vilayətin 68 min sərnişini yola salınmışdır [51, s.24].

Dağlıq Qarabağda inkişaf etmiş nəqliyyat vasitələrindən biri də, hava nəqliyyatı idi. Regionda təyyarələr vasitəsilə sərnişin daşımalarının həcmi ardıcıl olaraq artmışdır. Belə ki, 1985-ci ildə Vilayətdə hava nəqliyyatı vasitəsilə 9 min nəfər sərnişin daşınmışdırsa, 1987-ci ildə bu göstərici 10,2 min nəfərə çatmışdır [51, s.65].

1986–1988-ci illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində poçt, telefon, teleqraf, radionun rolu böyük olmuşdur. Dağlıq Qarabağda ermənilərin cəmləşdiyi bütün yaşayış məntəqələri, o cümlədən Xankəndi şəhəri rabitə vasitələri ilə təmin edilmişdir. Bu sahəyə ayrılan vəsaitin həcmi ümumrespublika səviyyəsindən 2 dəfə yüksəkdə dayanmışdır. 1987-ci ilin məlumatına görə, Xankəndi şəhərində adambaşına düşən rabitə məhsulunun həcmi 29,5 manata çatmışdır, hansı ki, bu göstərici ümumrespublika üzrə 21 manat idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi şəhərində əhalinin hər 100 nəfərinə 12,4 telefon düşürdü ki, respublikamız üzrə bu göstərici orta hesabla 7,9-a çatmışdı. Şəhərdə yaşayan ailələrin mənzil telefonları ilə təminatı 50 faiz olmuşdur. Bu rəqəm Azərbaycan üzrə 31,1 faiz təşkil etmişdir. Dağlıq Qarabağın kəndlərinin 35 faizi telefonlaşdırıldığı halda, ümumrespublika üzrə bu rəqəm 17,8 faiz idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə adambaşına düşən şəhərlərarası telefon danışqlarının sayı respublika üzrə 4,15 faiz, Azərbaycanın

Xankəndi şəhəri üzrə 7,69 faiz təşkil etmişdir [36, s.126]. Yuxarıdakı bütün yüksək göstəricilər dövlətimizin bütövlükdə Dağlıq Qarabağa, o cümlədən Xankəndi şəhərinə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsində əldə edilmişdir.

1986–1987-ci illərdə Xankəndi şəhərinin iqtisadi inkişafı burada yaşayan əhalinin rifahına yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır. 1986–1990-cı illəri əhatə edən 12-ci beşillik üçün sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət planına Xankəndinin inkişafının sürətləndirilməsi ilə əlaqədar kompleks məqsədli proqramlarla əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə uyğun olaraq, məhsuldar qüvvələrin və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi üçün konkret tədbirlər görülmüşdü. Həmin tədbirlərdən biri «Xankəndi şəhərində məhsuldar qüvvələrin daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar layihəsinin hazırlanması idi. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə lazımı səviyyədə vəsait ayırmış və ildən-ildə onu artırmışdır. Məsələn, 1985-ci ildə Vilayətdə həmin büdcə vəsaitinin həcmi 8 milyon manat təşkil etmişdirsə, 1988-ci ildə artaraq 15 milyon manata çatmışdır. Aparılan hesablamalara görə artan vəsaitin həcmi qonşu Ağdam, Bərdə, Tərtər, Şuşa və digər şəhərlərə ayrılan vəsaitin həcmindən 2 dəfə çox olmuşdur. Azərbaycan hökumətinin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhər əhalisinin rifahı xeyli yaxşılaşmışdır. 1986–1987-ci illərdə şəhərdə əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri 1100 manatı keçmişdir ki, bu da ümumrespublika səviyyəsindən təxminən 100 manat, Naxçıvan MSSR-dən isə 170 manat çox idi [51].

Xankəndi şəhərində əhalinin bazara olan tələbatı tam ödənilirdi. Aparılan tədqiqatlara görə müəyyən olunur ki, istər ticarət müəssisələrinin sayına, istər ticarət dövriyyəsinin həcminə, istərsə də əhaliyə düşən mağazaların sayına görə Xankəndi şəhəri ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Məsələn, 1987-ci ildə Xankəndində pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi 1960-cı illə müqayisədə 5,1 dəfə artmışdır. Ümumrespublika səviyyəsində bu artım 4,6 dəfəyə bərabər idi. 1987-ci ildə adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi Xankəndi şəhərində 683 manat idisə, Naxçıvan MSSR-də 516 manata çatırdı. 1960-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf sürəti Xankəndi şəhərində 3,7 dəfə, ümumrespublika üzrə 2,7 dəfə artmışdır. Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi şəhərində pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayı xeyli artmışdır. 1987-ci ildə respublikamızda hər 10 min nəfərə 28 ticarət müəssisəsi düşürdü, Naxçıvan bölgəsində bu göstərici 25-ə, Xankəndi şəhərində isə 40-a çatırdı. Bundan əlavə, tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1987-ci ildə 10 min nəfərə düşən mağazaların ticarət sahəsinin həcminə görə Xankəndi şəhəri Azərbaycanda 1-ci yeri tutmuşdur. Belə ki, bəhs edilən ildə həmin göstərici respublika üzrə

1293 kv.km, Naxçıvan MSSR-də 1409 kv.km, Xankəndi şəhərində 1932 kv.km idi [51, s.24]. Bütün bunlar isə tariximizi saxtalaşdıran, Xankəndində ermənilərin «çətin iqtisadi vəziyyətdə» yaşamasını bütün dünyaya bəyan edən erməni millətçilərinə tutarlı cavabdır.

1986–1987-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində əhalinin məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1960-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə bölgədə məişət xidməti emalatxanalarının sayı 17 dəfə artdı. Əhalinin sayına görə emalatxanaların miqdarı Xankəndi şəhərində Azərbaycanda birinci yerdə dayanırdı. Belə ki, 1987-ci ildə Azərbaycanda hər 10 min nəfərə 17 məişət xidməti emalatxanası düşürdü, bu göstərici Naxçıvan MSSR-də 19-a, Xankəndi şəhərində 25-ə çatırdı. Aparılan hesablamalara görə 1987-ci ildə respublikamızda hər bir sakinə düşən məişət xidmətinin həcmi 30 manat təşkil edirdisə, Naxçıvan MSSR-də 22 manat, Xankəndi şəhərində isə 41 manat idi [51, s.35].

DQMV Azərbaycanın tikinti materialları ilə zəngin regionlardan biridir. Burada ağac emalı müəssisələri, daş karxanaları, dəmir-beton zavodları, əhəng, kərpic, kirəmid müəssisələri, mərmər sexi və başqa tikinti materialları müəssisələri yaradılmışdı. Azərbaycan hökumətinin bölgəni lazımi avadanlıq və materiallarla təmin etməsi burada tikinti-abadlıq işlərinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Xankəndində əhalinin mənzilə olan tələbatı, demək olar ki, tam ödənilmiş və adambaşına düşən mənzil sahəsinə görə şəhər ümumrespublika səviyyəsini üstələmişdir. 1986–1987-ci illərdə Xankəndi şəhərində mənzil tikintisi yüksələn xətlə xarakterizə olunmuşdur. 1987-ci il məlumatına görə, Azərbaycanda hər bir sakinə 10,9 kv.metr mənzil sahəsi düşüyü halda, respublikamızın Naxçıvan bölgəsində bu göstərici 9,5 kv. metrə, Xankəndi şəhərində isə 14,6 kv. metrə çatırdı [19].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1986–1987-ci illərdə də Xankəndi şəhərinin abadlaşdırılması işi müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir. Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində şəhərdə mənzillərin su, qaz, kanalizasiya xətləri ilə təminatı işi tam həyata keçirilmiş və hətta bu sahələrdə olan göstəricilər ümumrespublika səviyyəsini üstələmişdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, əgər respublikamızın şəhər yerlərində şəxsi mülkiyyətdə olan mənzil fondlarının su kəməri ilə təchizatı 30,5 faiz təşkil edirdisə, Naxçıvan regionunda bu göstərici 7,4 faiz, Xankəndində isə 45,5 faiz idi [47, s.90]. Şəhərin mənzil fondu ilbəil abadlaşdırılırdı. Burada qazlaşdırma işi çox sürətlə davam etdirilirdi. 1970–1987-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 4,3 dəfə artmışdır. 1987-ci ildə şəhərdəki şəxsi mülkiyyətdə olan mənzillərin qazla təminatı 100 faiz yerinə yetirilmişdir. Halbuki bu göstərici

ümumrespublika səviyyəsində 96,2 faizə çatırdı. Faktlardan göründüyü kimi, Xankəndi şəhərinin mənzil tikintisi, abadlıq-quraşdırma sahəsindəki göstəricilərə görə Azərbaycanın regionları arasında birinci yerdə dayanmışdır.

Azərbaycan hökuməti əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, 1986–1988-ci illərdə də Xankəndi əhalisinin sağlamlığına dərin qayğı göstərmişdir. Azərbaycan hökuməti şəhərdə tibbi xidmət işini ilbəil yaxşılaşdırmış, əhalinin sağlamlığının mühavizəsinə sərf edilən vəsaiti çoxaltmış, müalicə-profilaktika müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmiş, həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayını artırmış, xəstəxanaları hər cür avadanlıqlar və müasir cihazlarla təchiz etmişdir. 1988-ci ildə ümumrespublika üzrə Dağlıq Qarabağda 1865 çarpayısı olan 32 xəstəxana, 60 ambulator-poliklinika müəssisələri, 182-i qadın məsləhətxanası fəaliyyət göstərirdi [36, s.176]. Tədqiq edilən dövrdə əhalinin 10 min nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı Azərbaycanda 97,7, Ermənistanda 86,2, Xankəndində 101,7-yə çatırdı [9, i.772, v.8]. 1986–1988-ci illərdə Xankəndi şəhərində həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayında da artım müşahidə edilmişdir. Xankəndi şəhərində əhalinin tibb işçiləri və həkimlərlə təminatı istər ittifaq miqyasında, istərsə də ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, əhalinin 10 min nəfərinin orta tibb heyəti ilə təminatı SSRİ-də 114,7, Azərbaycanda 93,5, Ermənistanda 93,5 nəfər olmuşdursa, Xankəndi şəhərində 122,7 nəfərə çatmışdır [31, s.106]. Bundan əlavə, əhalinin 10 min nəfər hesabı ilə bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminatı Naxçıvan MSSR-də 25,9 nəfər, Xankəndində 29,1 nəfər idi [36, s.205].

Dağlıq Qarabağda yaşayan əhalinin sağlamlığına qayğı, onların maddi rifah halının yaxşılaşması, ölüm hallarının azalmasına, əhalinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. 1989-cu il əhalinin siyahıyaalınma yekunlarına görə DQMV-də 187,8 min nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun 145,4 min nəfərini (77 faizini) ermənilər, 40,3 minini (21,5 faizi) azərbaycanlılar, qalanını isə qeyri-millətlər təşkil etmişdir [41, s.35]. Həmin ildə Dağlıq Qarabağda əhalinin 52 faizi şəhərdə 48 faizi kənddə yaşayırdı [69, s.275]. 1979–1989-cu illərdə Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı 37 min nəfər artmışdı. 1979-cu illə müqayisədə 1989-cu ildə azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1,5 faiz azalmış, ermənilərin sayı 1,1 faiz artmışdır. Bəs necə olmuşdur ki, 1970–1979-cu illərdə DQMV-də azərbaycanlılar 4,9 faiz artmış, ermənilər isə 4,7 faiz azaldığı halda, 1980-ci illərin əvvəllərindən əksinə olmuşdur? Bölgədə azərbaycanlıların xüsusi çəkisinin azalması səbəbləri araşdırılarkən məlum olur ki, 1980–1989-cu illərdə DQMV-yə gələn azərbaycanlılar (xüsusilə çoban və maldar ailələr) pasport qeydiyyatına alınmamış, alınanlar isə statistik uçotda göstərilməmişlər. Eyni zamanda Vilayət Sta-

tistika İdarəsi məqsədli şəkildə yuxarı təşkilatlara ermənilərin sayma dair şişirdilmiş məlumatlar verirdilər. Dağlıq Qarabağdan köçüb gedən və ölənlər ermənilər qeydiyyatdan çıxarılmırdılar. Ermənistanda yaşayan ermənilər həm Ermənistan vətəndaşı, həm də DQMV-nin vətəndaşı kimi pasport qeydiyyatına götürülürdülər. Bütün bunlarla yanaşı, «Kurort şəhərini böyütmək» adı altında Şuşada yeni yaşayış zonasının yaradılması Vilayət XDS-in qərarı ilə qadağan edilmişdi. DQMV ali hakimiyyət orqanları yuxarıda göstərdiyimiz halların aşkar olunacağından ehtiyat edərək 1989-cu il siyahıyaalınması zamanı Moskvanın siyahıyaalınma üzrə nümayəndəsini Vilayət ərazisinə buraxmamışlar [69, s.387].

Bütün yuxarıdakı faktlarla yanaşı, Dağlıq Qarabağın millətçi rəhbərliyi məqsədli şəkildə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibət göstərir, sənaye obyektləri fəaliyyətlərini və mədəni məişət obyektləri tikilərkən erməni yaşayış məskənləri əsas obyektə çevrilirdi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki bu və ya digər süni maneələr yaşayışı çətinləşdirir və onların öz dədə-baba yurdlarını tərk etməsinə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, 1970-ci illə müqayisədə 1989-cu ildə DQMV əhalisi içərisində azərbaycanlıların sayı müəyyən dərəcədə artmışdır. Bu azərbaycanlıların öz torpaqlarına bağlılığı və onların içərisində təbii artımın üstün olması ilə bağlı idi. Eyni zamanda yuxarıdakı qərəzsiz elmi araşdırmalar, erməni millətçilərinin «Azərbaycanda ermənilərin sıxışdırılması» tezisinin tamamilə ağ yalan olduğunu və «sıxışdırılma» tezisinin Vilayətdə yaşayan azərbaycanlılara aid edildiyini sübuta yetirir.

1979-cu il məlumatına görə, Xankəndi şəhərində 38948 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun 4303 nəfərini azərbaycanlılar, 33898 nəfərini ermənilər, 787 nəfərini ruslar və digər millətlər təşkil edirdi. Son 10 il ərzində şəhərdə əhalinin sayı təxminən 2 dəfə artmışdır. Belə ki, 1988-ci ildə Xankəndi şəhərində 60 mindən çox əhali yaşayırdı ki bunun yalnız 17 min nəfərini milliyətçə azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bu rəqəmlər Xankəndinin sosial inkişafından geri qalması barədə erməni millətçilərinin 1988-ci ildə ortaya atdıqları saxta «sosial-iqtisadi gerilik» iddiasını tamamilə rədd edir.

Çünki hər 10–15 il ərzində əhalinin sayının 2 dəfə artması istənilən əyalət şəhəri üçün böyük inkişaf göstəricisi idi. Artan əhali üçün nəinki mənzillər tikilir və müvafiq sosial və kommunal infrastruktur yaradılırdı, eyni zamanda onlar üçün iş yeri olacaq müasir müəssisələr tikirdilər. Bu hal isə təkcə Xankəndi şəhəri üçün deyil, bütün DQMV üçün xarakterik idi. Xatırladaq ki, Xankəndində analoqu olmayan, böyük miqyaslı infrastrukturun yaradılması dövlətimizin maliyyə-texniki resursları hesabına yaradılmışdır. Xatırladaq ki, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1 yanvar 2008-ci il məlumatına görə, Xankəndi şəhərində 53,1 nəfər əhali yaşayır. Təəssüflər

olsun ki, azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Beləliklə, 1986–1987-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərində həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində, özünü 1970–1985-ci illərdə qurulan iqtisadi-sosial və mədəni həyat sahələri öz əvvəlki tempini qoruyub saxladı. Şəhərdə yaşayan əhalinin maddi rifahı yüksəlmiş və onların əmək və məişət şəraiti yaxşılaşmışdı. Lakin 1988-ci ilin qışından başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları qızışdırıldı. Erməni millətçilərinin təhriki ilə Xankəndi şəhərində ermənilərin mitinq, nümayiş və küçə yürüşləri başlandı. Bütün bunlar isə iqtisadi və mədəni həyatda böhran yaranmasına gətirib çıxardı. Uzun illər ərzində Azərbaycanın böyük vəsaiti hesabına yaradılmış sənaye obyektləri, mədəni-məişət müəssisələri erməni vandalları tərəfindən dağıdıldı, qarət olundu, özünüküleşdirildi. Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti, guya, DQMV-də iqtisadi və sosial vəziyyəti nizama salmaq üçün «1988–1995-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» 24 mart 1988-ci il tarixli qərar qəbul etdi [41, s.40]. Əslində, bu qərar ermənilərin separatçılıq əməllərini pərdələməyə yönəldilmişdi və həmin qərar mərkəzin, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq istiqamətində atdığı ilk əməli addım oldu. Bir tərəfdən mərkəz özünü elə göstərməyə çalışırdı ki, guya, regionlarda baş verən hadisələr onları daha çox narahat edir və onun aradan qaldırılması üçün əlindən gələni əsirgəmir. İkinci bir tərəfdən isə mərkəzdə əyləşən erməni millətçiləri bu qərarı qəbul etdirməklə bütün dünyaya sübut etmək istəyirdilər ki, Qarabağ ermənilərinin vəziyyəti o qədər ağırdır ki, sovet hökuməti belə bir xüsusi qərar qəbul edir. Lakin yuxarıdakı göstərdiyimiz faktlar, statistik rəqəmlər Xankəndi şəhərində, bütövlükdə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisə olunmuş və faktlarla göstərilmişdir. Erməni millətçilərinin ortaya atdıqları «sosial-iqtisadi gerilik» konsepsiyası bəhanədən başqa bir şey deyildi.

Bu gün fəxr yerimiz Xankəndi şəhəri Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. Erməni millətçilərinin əvvəlcədən ciddi hazırladığı və Moskva tərəfinin hərtərəfli dəstəyi nəticəsində şəhər Ermənistanın nəzarəti altına keçdi. Axırıncı azərbaycanlılar 1991-ci ilin dekabrında şəhəri tərk etməli oldular. Bu gün xankəndilər respublikamızın bütün bölgələrində qaçqın həyatını yaşayırlar. Bununla belə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda xalqımızın əzmi qırılmazdır. Xankəndi şəhərinin və bütün işğal edilmiş ərazilərimizin işğaldan azad olacağı gün isə heç də uzaqda deyil. Bunu bizdən, xalqımızın dəyərli tarixi və onun görkəmli oğullarının ruhu tələb edir.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN XANKƏNDİ ŞƏHƏRİNDƏ
MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI
(XX YÜZİLLİYİN 20–80-ci İLLƏRİ)

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev 1979-cu il yanvarın 12-də Ağdam–Xankəndi dəmiryolunun açılışındakı nitqində göstərmişdir ki, «Xankəndi Azərbaycanın dinamik inkişaf edən şəhərlərindən biridir... Qısa bir müddətdə şəhərin görkəmi tamamilə dəyişmişdi. Burada müasir memarlıq üslubunda inşa edilmiş çoxsaylı binalar, mədəniyyət abidələri ucaldılmışdır... Xankəndi şəhərinin iqtisadiyyatı ilə yanaşı, təhsili, elmi və mədəniyyəti də böyük inkişaf yolu keçmiş, dünyəvi teatr, müasir məktəb və demokratik mətbuat yaranmış, savadsızlıq ləğv olunmuş, tam orta icbari təhsil tətbiq edilmiş, təhsil müəssisələrinin inkişaf etmiş şəbəkəsi yaradılmışdır... Tam əminliklə deyə bilərəm ki, Ağdam–Xankəndi dəmiryolunun istifadəyə verilməsi, bölgədə məhsuldar qüvvələrin daha da inkişaf etdirilməsinə, burada yaşayan sakinlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir» [57].

XX yüzilliyin 20–80-ci illəri Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin mədəniyyətinin inkişafında mühüm dövr olmuşdur. Dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində şəhərdə təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənət tərəqqi etmiş, kadr potensialı artmış, ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişlənmiş, uşaq müəssisələrinin, məktəblərin maddi-texniki təhsil bazası möhkəmlənmişdir. Tarixi faktlara, materiallara əsaslanaraq müqayisələr, təhlillər aparmaqla bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində mədəniyyətin inkişafını təhlil etmək günün vacib məsələlərindəndir. Bu gün, «mədəni inqilab» adı altında, şəhərdə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə vurulan zərbəni təhlil etmək, elmin inkişaf etdirilməsində mərkəzin məqsədlərini faktlarla açmaq, burada yaşayan azərbaycanlıların sıxışdırılması məqsədlərinə aydınlıq gətirmək, şəhərin mədəni inkişaf amillərini obyektiv tədqiq etmək vacibdir, mühümdür, əhəmiyyətlidir. Bütün bu və ya digər məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində təhsilin, elmin, mədəni-maarif və mətbuatın necə inkişaf etdiyini izləmək yerinə düşərdi:

Şimali Azərbaycanda sovet rejimi yarandıqdan sonra mərkəz, Sovet Azərbaycanında öz mövqeyini möhkəmləndirmək, təbii və tükənməz, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərimizdən, böyük iqtisadi və mənəvi potensialımızdan daha səmərəli istifadə etmək üçün bilikli, savadlı, özünəsadiq kadrlara ehtiyac

duyurdu. Buna görə də Sovet hakimiyyəti 1920–1930-cu illərdə Azərbaycanda təhsilin inkişafına xüsusi qayğı göstərməyə başladı.

1915-ci il məlumatına görə, Dağlıq Qarabağ ərazisində 3 min şagirdi, 79 müəllimi olan 49 ibtidai, 1 orta məktəb qeydə alınmışdı. Məlum hadisələrlə bağlı bu məktəblər də öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağda təhsilin inkişafı üçün atdığı ilk addım 1920-ci ilin mayından qəza və dairə maarif şöbələri, fəvqəladə komissiyalar yaratması olmuşdur. Həmçinin 1920-ci il mayın 12-də «Köhnə orta məktəb tiplərini politexnik məktəblə əvəz etmək haqqında» dekret verildi. Din dövlətdən, məktəb məsciddən və kilsədən ayrıldı. Bütün məktəb binaları, mədəni-maarif müəssisələri milliləşdirildi. Lakin bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq və bölgədə təhsili inkişaf etdirmək məqsədilə 1920-ci ilin oktyabrında N.Nərimanov bir qrup partiya və dövlət xadimləri ilə birgə Şuşaya gəldi. N.Nərimanov Dağlıq Qarabağda Xalq Maarifinin təşkil olunması sahəsində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsi yollarını göstərmişdir. Dağlıq Qarabağda maarif işini qurmaq üçün Bakı Şəhər Baş Siyasi Maarif İdarəsi S.S.Axundovu həmin bölgəyə ezam etdi, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı xətti ilə Dağlıq Qarabağa 96 nəfər nümayəndə, kitab, dəftər, dərs vəsaitləri, paltar, ayaqqabı göndərildi. Bu nümayəndələrin köməyi ilə təşviqatçı qruplar yaradıldı və savadsızlığı ləğv etmək üçün yeni məktəblərin yaradılması işinə başlandı. 1921–1922-ci illərdə təşviqatçı qruplar tərəfindən Dağlıq Qarabağda 22 yığıncaq keçirilmişdir ki, buraya 715 dinləyici cəlb edilmişdir [5, v.7–8].

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində təhsilin inkişafına maneə olan bir sıra çətinliklər üzə çıxdı. İlk növbədə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları davam edir, günahsız insanların qanı axıdılırdı. Müxtəlif peşə sahibli kadrlara böyük ehtiyac var idi. Məktəb binaları çatışmırdı, vəsait isə yox dərəcəsində idi.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağda sakinlər özləri yeni məktəb yaratmaq və savadsızlığı ləğv etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Bu məqsədlə ərizələrlə Bakıya müraciətlər daxil olurdu. 1921-ci ildə mərkəzə daxil olan həmin ərizələrin birindən oxuyuruq: «Kəndlilər məktəblərin və başqa mədəni müəssisələrin açılmasını səbirsizliklə gözləyirlər. Hər bir kənd məktəblər üçün bina düzəltməyə, partalar hazırlamağa, müəllimləri taxıl və başqa ərzaq məhsulları ilə təmin etməyə hazır olduqlarını bildirirlər [9, s.1, i.157, v.46].

Dağlıq Qarabağda məktəblərin ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacını ödəmək üçün 1921–1922-ci illərdə Şuşada pedaqoji məktəb, Hadrudda pedaqoji

texnikum, Şuşada pedaqoji fəhlə fakültəsi açıldı. 1923-cü ildə Xankəndində sovet-partiya işçiləri hazırlayan xüsusi məktəb fəaliyyətə başladı. Məktəblərin şəbəkəsi xeyli genişləndi. Artıq 1922/23-cü tədris ilində Dağlıq Qarabağda 6404 şagirdi, 222 müəllimi özündə birləşdirən 104 məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1923-cü il iyulun 21-də Dağlıq Qarabağda Karagözovun sədrliyi altında məktəb quruculuğunu genişləndirmək, savadsızlıqla mübarizə üçün Xüsusi Komitə yaradıldı. 1923–1925-ci illərdə Xankəndində savadsızlığı ləğv etmək üçün kurslar təşkil edildi. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində təhsilin inkişafı üçün 1923-cü ildə 40.000 manat vəsait ayırdı. Bu rəqəm qonşu Ağdam rayonuna ayrılan vəsaitdən təxminən 2 dəfə artıq idi. Ayrılan vəsait hesabına Xankəndi şəhərində yeni məktəb açıldı. Bundan əlavə, 1923-cü ildə Xankəndində savad kursu təşkil olunmuşdur ki, onun 38 nəfər üzvü var idi [6, s.3, i.11, v.25].

1924-cü ilin aprelində Xankəndində maarif işçilərinin konfransı keçirildi. Konfransda qəbul edilmiş qərarla Xankəndində «Savadsızlığı ləğv etmək mərkəzi» yaradıldı. Onu da qeyd edək ki, Xankəndi şəhərində tədris Azərbaycan, erməni və rus dillərində aparılırdı. Lakin azərbaycandilli məktəblərin şəbəkəsi çox məhdud idi.

1925-ci il mayın 25-də Bakıda Ümumazərbaycan Müəllimlərinin qurultayı oldu. Qurultayda xalq maarifinin inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərə bir növ yekun vuruldu. Qurultayda Xankəndində məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, onun tədris bazasının yaradılması və getdikcə möhkəmləndirilməsi, ixtisaslı müəllim kadrları ilə təchiz olunması barədə qərar qəbul olundu [54, s. 77].

Azərbaycan hökuməti Xankəndi maarifinə 1925-ci ildə 64185 manat, 1926-cı ildə 86479 manat, 1927-ci ildə 28678 manat vəsait ayırdı. Bu vəsait Naxçıvan şəhərinə ayrılan vəsaitdən 2,5 dəfə çox demək idi. 1921–1926-cı illər ərzində şəhərdə sahibkarlardan, varlılardan müsadirə edilmiş binalar məktəblərin istifadəsinə verildi. Keçmiş ziyalı kadrlar məktəb quruculuğu işlərinə cəlb edildilər.

Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərində ümumtəhsil məktəblərinin inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət nəticəsində burada məktəblərin şəbəkəsi genişləndi və təhsil alan şagirdlərin sayı artdı. Belə ki, 1923-cü ildən 1928-ci ilə qədər Xankəndi şəhərində şagirdlərin sayı 2,5 dəfə, müəllimlərin sayı 60 faiz artmışdı.

Xankəndi şəhərində mədəni-maarif, quruculuq işləri çox çətin bir şəraitdə davam etməkdə idi. Ziyalıların, xüsusilə müəllimlərin müəyyən bir hissəsi öz milli baxışlarından, adət-ənənələrindən uzaqlaşa bilmirdilər. Bir çox

müəllimlər yeni cəmiyyətin sinfi mahiyyətini, onun gələcəyini kifayət dərəcədə başa düşmürdülər. Bütün bunlarla yanaşı, beynəlmilətçilik şüarı altında Azərbaycan məktəblərinə, digər tədris ocaqlarına laqeyd münasibətlər müəllimlərin fəaliyyətinə ciddi təsir edirdi. Azərbaycanda baş verən inzibati amirlik sistemi, milli zəmindən uzaqlaşa bilməyən, elmin siyasətə çevrilməsinə uyşmayan müəllimlərə qarşı aparılan axtarışlar, təqiblər, həbslər, sürgünlər respublikanın hər yerində olduğu kimi, Xankəndi şəhərində də məktəb quruculuğu işlərinə mane olurdu. Bütün bunlarla yanaşı, Xankəndi şəhərində erməni, rus millətçiliyi, yerli idarə orqanlarında çalışan erməni mütəxəssislərinin şovinist siyasətləri, sovet rejiminə «sədaqətlə qulluq edən adamların» böhtançı tədbirləri məktəb quruculuğu işlərinə, mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi maneə olurdu. DQMV-nin partiya, sovet orqanlarında, mədəni-maarif müəssisələrində çalışan erməni, rus mütəxəssisləri proletar beynəlmilətçilik şüarı altında azərbaycanlı mütəxəssislərə qarşı gizli mübarizə aparırdılar. Bu «nəzəriyyə» ayrı-ayrı sovet orqanlarında çalışan bir qrup adamlarda, o cümlədən Dağlıq Qarabağda təhsil işlərinə bilavasitə rəhbərlik edən Ter Karapetov, Zaropyan, Baqdatiyan, Babayan, Arustamova, Baqdasarova və başqalarının «Azərbaycan dilində təhsilin gələcəyinin olmayacağı» iddiası ilə gördükləri tədbirlər Xankəndində tədris işlərinə böyük zərbə vururdu [7, s.1, i. 175, v.80].

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, DQMV ərazisində ayrılan vəsaitin böyük hissəsi erməni icmasının daha çox cəmləşdiyi kəndlərə istiqamətlənirdi. Bu məqsədlə müxtəlif vaxtlarda Xankəndinə ayrılan vəsaitin Şuşa şəhərinə ayrılan vəsaitdən 2–3 dəfə artıq olması təsdiq edilmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, 1928-ci ilin sonlarında Xankəndi şəhərində yaşayan azərbaycanlıların 14 faizi təhsilə cəlb edilmişdir. Xankəndi şəhərində azərbaycanlılara qarşı bu cür ögey münasibət sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir.

Birinci və ikinci beşilliklər dövründə DQMV-də məktəb tikintisinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. 1927/28-ci tədris ilindən 1940/41-ci tədris ilinədək DQMV-də 56 nümunəvi məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi. 1940/41-ci tədris ilində Azərbaycanda 654902 şagirdi, 22016 müəllimi birləşdirən 3575 məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, bundan 196 məktəb 40766 şagird, 1696 müəllim DQMV-nin, 196 məktəb, 30453 şagird, 1039 müəllim Naxçıvan MSSR-in payına düşürdü [12]. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Xankəndi şəhəri əhalinin sayı ilə müqayisədə məktəblərin və müəllimlərin sayına görə Azərbaycanda birinci yerdə dayanmışdı. Məsələn, ümumrespublika səviyyəsində hər məktəbə 6,1 müəllim

düşürdüsə, bu göstərici Naxçıvan MSSR-də 5,3-ə, Xankəndi şəhərində isə 8,6-ya bərabər idi. Eyni zamanda respublikamızda hər müəllimə 29 şagird düşürdüsə, Azərbaycanın Xankəndi şəhərində hər müəllimə 24 şagird düşürdü. Axırncı göstərici Naxçıvan MSSR-də ümumrespublika səviyyəsi ilə eyni idi (29 şagird). Bütün bunlar Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərinə göstərdiyi dərin qaygının nəticəsi idi və sözsüz ki, bütün bunlar əhalinin savadlanmasına öz müsbət təsirini göstərirdi.

1935-ci ildə məktəblərin strukturu dəyişdirildi. İbtidai, natamam orta və orta məktəblər açıldı. Aparılan hesablamalara görə, 1926-cı ildə Xankəndində əhalinin 25 faizi, 1933-cü ildə 51 faizi oxuyub yazmağı bacarırdı. 1939-cu ildə isə 10 yaşdan yuxarı olan hər 1000 nəfərdən 113-nün tam və natamam orta təhsili vardı. 1939-cu ildə aparılan siyahıyaalınmaya görə, Xankəndində 9 yaşından 49 yaşınadək olan adamlar arasında savadlıların sayı 84 faizə çatmışdır. 1940-cı ildən başlayaraq məktəblərdə xarici dil tədris edilməyə başlandı.

1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağda xalq maarifi işini daha da yaxşılaşdırmaq, kütlələrlə aparılan ideya-siyasi tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək, mədəni-maarif ocaqlarının təşkili və onların şəkəsinin genişləndirilməsi kimi çox mühüm vəzifələri müəyyənləşdirdi. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün xalqın şüurunun yüksəldilməsi lazım idi. Bu işdə mədəni-maarif ocaqları – kitabxanalar, klublar, qiraət komaları, siyasi savad kursları savadsızlığı və azsavadlılığı ləğv etmək üçün məktəblər qarşısında vəzifələr qoydu. Həmin vəzifələr Azərbaycan KP-nin 24 may 1920-ci il tarixli «Azərbaycan KP rayon komitəsinin mədəni-maarif işi üzrə təlimatı»nda öz əksini tapmışdı.

1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağda kitabxana və qiraətxanaların açılması üçün xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əgər 1920-ci ildə Dağlıq Qarabağda 2 kitabxana var idisə, artıq 1924-cü ildə burada 4 kitabxana və 5 qiraət koması, 1 qırmızı guşə təşkil edilmişdir [29, s.65]. Çətin şəraitə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti DQMV-də kitabxana və qiraətxanaların açılmasına xüsusi diqqət vermiş, artıq 1926-cı ildə ərazidə 13 kitabxana və qiraət koması fəaliyyət göstərirdi. Onların fondunda 9848 ədəbiyyat var idi ki, bunlardan 1595 nüsxə Azərbaycan dilində, 2053 nüsxə ermənicə, 6200 nüsxə isə rus dilində olmuşdur [29]. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kitabxanaların rəhbərlərinin hamısı milliyətcə erməni olduqlarından, onlar Respublika nəşriyyatlarından və Baş Siyasi Maarif İdarəsindən erməni dilində ədəbiyyat istəyir, Azərbaycan dilində ədəbiyyata isə etinasız yanaşırdılar.

Azərbaycan hökumətinin gördüyü tədbirlər nəticəsində, artıq 1941-ci ilin əvvəllərində vilayətdə 66 müstəqil kitabxana fəaliyyət göstərirdi ki, bu

kitabxanaların fondunun ümumi həcmi 54000 nüsxəyə çatmışdır [63, s.106]. Bu zəngin mədəni irsdən isə əhalinin savadlı hissəsinin əksəriyyəti səmərəli istifadə edirdi. Mədəni-maarif müəssisələrinin geniş və etibarlı şəkildə yaradılaraq inkişaf etdirilməsi DQMV-də yaşayanlar üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. Bu, Vilayətdə savadsızlığın ləğvi üçün xeyli iş gördü.

Keçən əsrin 30-cu illərində Xankəndi şəhərində yaradılmış mədəni-maarif müəssisələrindən biri də klublar olmuşdur. 1933-cü ildə Talış, Ksabet, Levanarx, Umudlu kəndlərində klublar fəaliyyət göstərməyə başladı. 1933-cü ilin sonlarında isə Xankəndi rayonunda erməni icması üçün fəaliyyət göstərən 2 yeni klub istifadəyə verildi [9, s.1, i.16, v.18]. 1940-cı ildə DQMV-də klubların sayı artaraq 151-ə çatdı. Bu zaman Naxçıvan MSSR-də 105 klub fəaliyyət göstərirdi. Bəhs olunan dövrdə yaradılmış mədəni-maarif müəssisələri ermənilər tərəfindən əhalinin milli və sosial tərkibi nəzərə alınmaqla təşkil edilirdi.

1920–1930-cu illərdə DQMV-də hüquqsuz və avamlıq simvolu hesab olunan çadraya qarşı mübarizə kəskin xarakter aldı. Xüsusilə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılardan ibarət olan yaşayış məskənlərində çadraya qarşı mübarizə böyük kompaniyaya çevrildi.

1929-cu ildə bütövlükdə Vilayətdə 5000 nəfərdən çox qadın öz çadrasını atdığı elan etmişdi. Çadraya qarşı mübarizə ilə yanaşı, qadınların ictimai işlərə cəlb olunması üçün də tədbirlər görüldü. 1937-ci ildə Dağlıq Qarabağda 200 nəfərdən çox qadın kənd sovetlərinə, rayon, şəhər icraiyyə komitələrinə, komsomol və həmkarlar təşkilatlarına işə cəlb olunmuşlar. Xankəndində fəaliyyət göstərən uşaq bağçaları, körpələr evinin əksəriyyətinə gənc qadınlar başçılıq edirdilər. Xankəndində 1915-ci illə müqayisədə, 1937-ci ildə oxuyan qızların sayı 3 dəfə artmışdı. 1940-cı ildə olan məlumata görə, Xankəndində fəaliyyət göstərən ziyahların 14,7 faizini qadınlar təşkil edirdi. Bunların bir hissəsi müəllim, tibb işçisi, partiya və sovet orqanlarında çalışan qadınlardan ibarət idi [28, 1961, №5]. Sənayedə çalışan işçilərin 6,3 faizini, toxuculuq müəssisələrində çalışan işçilərin üçdə iki hissəsini qadınlar təşkil edirdi.

Bolşeviklər öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün, birinci növbədə, insanların şüurlarını kommunist ideologiyasına uyğun olaraq, formalaşdırmağa çalışırdılar. Lakin yüz illər boyu insanların qəlbinə hopmuş dini dəyərlər bolşeviklərin məqsədlərini həyata keçirməsinə mane olurdu. Ona görə də bolşeviklər «mədəni inqilab» pərdəsi altında dinə qarşı mübarizəyə başladılar. 1920-ci ilin mayında məktəblərdə dini etiqadların təlimi və ayinlərin icrası qadağan edildi. Dövlətin elan etdiyi «vicdan

azadlığı» isə kağız üzərində qaldı. 1924-cü ildə din əleyhinə komissiya yaradıldı. 1924-cü ildə Xankəndi şəhərində «Allahsızlar cəmiyyətinin xüsusi şöbəsi» fəaliyyətə başladı. Cəmiyyətin üzvləri xüsusi təlim keçmiş adamlar idi.

Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən muzeylərdə «ateizm» bölmələri yaradıldı. Bu bölmələr xüsusi ədəbiyyatla, əyani vasitələrlə təchiz olundu. Dinə qarşı mübarizə mərkəzi, yerli partiya orqanlarının, təhsil ocaqlarının, habelə gənclər təşkilatının əsas vəzifələrindən birinə çevrildi.

1929-cu il aprelin 9-da Azərbaycan K(b)P MK-nın plenumu kənddə «Allahsızlar cəmiyyəti»nin işini gücləndirmək, dinə qarşı mübarizə, çadranın və papağın atılması ilə bağlı məsələləri müzakirə etdi [54, s.14]. Plenumun qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, türk kəndlilərinin «Allahsızlar cəmiyyəti»ndə iştirak etməməsi ən böyük nöqsandır, təxirə salınmadan qabaqcıl ictimaiyyətçilərdən, kolxozçu və komsomolçulardan ibarət cəmiyyətin kənddə özəyini yaratmaq lazımdır» [54, s.81].

Kənddə yaranan bu cəmiyyətlər sonralar «mübariz Allahsızlar ittifaqına çevrildi» [54, s.79]. Hər yerdə belə təbliğ olundu ki, guya, din sinfi düşmənin son və həm də ən güclü dayağıdır.

1929-cu ilin yazında elliklə kolektivləşdirmə ərəfəsində dinə, milli adət-ənənələrə, milli mərasimlərə və hətta milli musiqiyə qarşı mübarizə geniş xarakter aldı. Qadınlar arasında çadranın atılmasının planı müəyyən olunmuşdu.

Azərbaycan K(b)P MK-nın 1929-cu il aprelin 9-da keçirilən plenumu kənddə «Allahsızlar cəmiyyəti»nin fəaliyyətinin genişləndirilməsinə səbəb oldu. Həmin ilin may ayının 4-də Xankəndində keçirilən Vilayət Partiya Komitəsinin iclasında qəbul olunan qərarlar şəhərdə dinə qarşı mübarizənin geniş vüsət almasına səbəb oldu. Şəhərdə «xüsusi fəallar qrupu» təşkil edildi. Xankəndi Maarif şöbəsi şəhərin bütün ümumtəhsil məktəblərində ateizm təbliğatını gücləndirmək üçün xüsusi guşələr yaratdı. Eyni tədbir şəhərin kütləvi kitabxanalarında, qiraət komalarında da yaradıldı. Məscidlər kluba, kitabxanaya, anbarlara çevrildi. 1929–1931-ci illərə aid olan məlumatlara görə, Vilayətdə 24 məscid, dini mərasimlər keçirilən evlər klublara və ya anbarlara çevrilmiş, bir çox dini abidələr, pirlər dağıdılmışdı. Vilayətdə məscidlərin zor ilə bağlanması azərbaycanlı əhalinin güclü narazılığına səbəb oldu. Ərazidə məscidlərin bağlanmasına, dindarların təqib olunmasına qarşı güclü etirazlar baş verdi [53, s.28].

Xankəndi şəhərində aparılan bolşevik təbliğatında dini ayinlər, milli bayramlara qarşı aparılan mübarizə xüsusi yer tuturdu. Xüsusilə məhərrəmliyə, orucu günlərə, Novruz bayramına qarşı mübarizə geniş xarakter almışdı. Novruz bayramı keçirmək xalqa qadağan olunmuşdur. Halbuki Azərbaycanda

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanovun göstərişi ilə Əmək Komissarlığının, Respublika Həmkarlar şurasının «Kommunist» qəzetinin 21 mart 1921-ci il tarixli sayında çap edilən qərarına əsasən martın 21-də və 22-də bütün müsəlman fəhlə və qulluqçuları bayram münasibətilə işdən azad edilmişdir. Lakin sonra Novruz bayramı da «əksinqilab» damğası ilə damğalandı. 1939-cu ildə respublikanın mərkəzi və yerli qəzetləri yazırdılar ki, «Novruz bayramı əksinqilab mahiyyəti daşıyır və ona qarşı geniş mübarizə aparılmalıdır» [18].

1920–1930-cu illərdə sovet hökuməti xalqı öz soy kökündən uzaqlaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Bu illərdə «Rədd olsun tar», «Rədd olsun kamança», «Rədd olsun saz» şüarları altında keçirilən «mədəni yürüş» və hücumlar milli-mənəvi dəyərlərimizə qarşı çevrilmişdi.

Bütün bu təzyiqlərə, zorakı tədbirlərə baxmayaraq, əhalinin əksəriyyəti öz dini əqidəsindən, milli adət-ənənələrindən dönmədi. Xalq çox çətin və olduqca mürəkkəb şəraitdə öz milli, dini psixologiyasını qoruyub saxlaya bildi.

Beləliklə, görülən tədbirlər nəticəsində Xankəndi şəhərində xalqımızın uzun əsrlər ərzində yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər – ilk növbədə, mənəvi həyatda güclü təsirə malik İslam dini ardıcıl surətdə sıxışdırılmaqla, məscid və başqa müqəddəs ocaqlarımız dağıdıldı. Qədim kitablarımız, musiqi alətlərimiz, əlifbamız fanatizmin mənbəyi kimi damğalanaraq məhv edildi. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini öldürmək məqsədilə qədim adətlərimizin – məhərrəmlik, oruc, Qurban bayramı, Novruz bayramı və s. keçirilməsi qadağan edildi. Bütün bu tədbirlər isə Sovet imperiyasının Xankəndi şəhərində dayaqlarının daha da möhkəmləndirilməsinə ciddi təsir göstərdi. Eyni zamanda bölgədə mədəni-maarif müəssisələrinin yaradılması əhalinin savadlanması, onların ümumtəhsil mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu.

Rus imperiyası Azərbaycanın elmi potensialını artırmaqla respublikanın sərvətlərindən daha çox bəhrələnmək və buna münasib ideoloji şərait yaratmaq üçün səmərəli istifadə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1923-cü ildə Azərbaycan Geologiya Komitəsi yarandı ki, həmin ilin noyabrında Xankəndində «Azərbaycanın tədqiqi cəmiyyəti»nin şöbəsi təsis edildi. Mərkəzin ciddi nəzarəti altında Azərbaycanın təbii sərvətlərinin, enerji ehtiyatlarının öyrənilməsi və istifadə olunması üzrə elmi-tədqiqat işləri sürətlə genişlənirdi. 1920–1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağda təbii sərvət və ehtiyatların öyrənilməsi məqsədilə 8 istiqamətdə ekspedisiya təşkil edilmişdir. Bu dövrdə Hadrudun Dziyur kəndində İslandiya şpadı, Böyük Tağlarda mis,

Arpakənddə pirit, Tsorda qalenit, Domıda qızıl, Banazurda molibden, Tnaşəndə barit, Mehmanada qurğuşun, sink və mis yataqları aşkar edilmişdir.

1928-ci ildə aqronom alim Kuznitsovun başçılığı altında Xankəndində Elmi-tədqiqat mərkəzi yaradıldı. Mərkəz yeni ağac növlərinin yetişdirilməsi, süni yolla meşəsalma, ağaclara qulluq qaydaları və ən əsası isə dəmyə üsulu ilə bitkiçiliyin inkişafı sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdi. Həmin ildə Ağdərənin Marquşavan kəndində Elmi-tədqiqat stansiyası yaradıldı ki, həmin stansiyada yeni bir bitki – qvaula bitkisinin toxumu əldə edildi və yayıldı [41, s.25]. Elmi-tədqiqat mərkəzinin səmərəli işi nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində yeni bir bitki – skosener bitkisinin əhəmiyyəti aşkar edildi. Həmin bitkinin kökündən saqqız düzəldilirdi. Bu bitkidən kauçuk əldə etmək planlaşdırılmışdı. Alimlərimizin birgə səyi və əməyi nəticəsində *Dağlıq Qarabağda 1937-ci ildə evkalipd bitkisinin əkilməsi və yayılması qaydalarının tətbiqinə* [19, s.14], 1938-ci ildə yeni üsulla, «*Dadan üsulu*» ilə arıçılığın təkmilləşdirilməsinə başlandı. Bu məqsədlə «*Dadan üsulu*» ilə düzəldilmiş çərçivələri pətəklərdə arılara necə qulluq etməli» kitabı çap olundu və arıçılıq rayonlarında yayıldı. Həmin il Xankəndi şəhərində Arı Damazlıq Mərkəzi yarandı. Həmin mərkəz qonşu dağ rayonlarını bal arısı ilə təmin edirdi [50].

1938–1939-cu illərdə Xankəndi şəhəri yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində Eneolit və Tunc dövrlərinə aid abidə, e.ə. V–III minilliyə aid diametri 4,5 metr olan kurqanaltı dəfn kameraları, daş güzgülər, mis xəncərlər, daş həvəng, ox ucları, sümük alətlər, qızıl muncuq və asmalar, müxtəlif keramika nümunələri, heyvan sümükləri və s. aşkar edilmişdir [62]. Sonrakı dövrlərdə də tədqiqat işləri davam etdirilmiş və Şuşada, Tuğda, Tağlar kəndində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızda qədim insanın meydana çıxması və formalaşması tarixini tədqiq etmək üçün zəngin elmi məlumatlar və maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.Ələkbərov Xocalı abidələri kompleksini Azərbaycanın başqa abidələrinin öyrənilməsi üçün açar adlandırmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Qarabağ musiqi məktəbi bütün Şərqdə məşhur idi. Görkəmli musiqişünas V.Vinaqradov yazırdı ki, «*Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər. Şuşa Zaqafqaziyanın Konservatoriyası hesab olunurdu.*

1920–1930-cu illərdə elmin inkişafı sahəsində bir sıra çətinliklər mövcud idi. Belə ki, tədqiqatlar aparmaq üçün müasir avadanlıq, hesablama texnikası, cihazlar çatışmırdı. Alimlərimizə xarici ədəbiyyatdan, arxivlərdən istifadə

etmək, beynəlxalq aləmə çıxmaq qadağan edilmişdi. Həm də xalqımızın açıq və ya gizli yolla mənəvi və cismani cəzalara məruz qaldığı Dağlıq Qarabağda bütün bu işləri aparmaq olduqca çətin idi.

Bütün yuxarıda göstərilən çətinliklərə baxmayaraq, Xankəndində elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf edirdi. Ən əsası isə ərazinin bol təbii sərvətləri imperiyanın diqqətini daha çox cəlb edirdi. 1939-cu ildə Xankəndində aparılan tədqiqat işləri, əsasən, təsərrüfat sahələrini əhatə etmişdir. Belə ki, «*Dənli bitkilərin toxumluğu və onun DQMV-nin rayonlarında əkilməsi üsulları*», «*Meyvə verən 3 növ tut ağacının biokimyəvi xüsusiyyətləri*», «*Kiçik Qafqaz sıra dağlarındakı yaylaqlar və onlardan səmərəli istifadə edilməsi üsulları*», «*Spirit çəkildikdən sonra tut tör-töküntülərindən mal-qara üçün yem hazırlanması üsulları*», «*Silos bitkiləri və onların saxlanması üsulları*» və s. alimlər tərəfindən araşdırılan əsas mövzular idi. 1910-cu ildə A.S.Ginisburq dəstəsinin Kiçik Qafqazın faydalı qazıntılarını öyrənmək məqsədilə apardığı tədqiqat işləri 1912-ci ildə F.Osvald tərəfindən davam etdirilmiş, 1929-cu ildə S.G.Sarkisiyan, M.Əsgərov, A.Rakitin, A.Qavrilov, A.Solovkin və V.Barqanov tərəfindən axıra çatdırılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində mis, qızıl və s. yataqlarının olması aşkar edilmişdir. 1931-ci ildə bu işə Q.Taffelhonsun dəstəsi də qoşulmuşdur [21]. Dağlıq Qarabağın potensial imkanlarını üzə çıxarıb, ondan istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyan imperiya, ərazidə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını sürətləndirir və daha çox mənfəət götürürdü. S.Davidbəyovun ekspedisiyası ilə Dağlıq Qarabağın hidro-energetika ehtiyatları öyrənilmiş, çayların axımı nəzərə alınaraq SES-lərin yaradılması imkanları aşkarlanmışdır [49].

Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün təbii yem bazasını, birinci növbədə, yay otlaqlarının öyrənilməsi və yabanı çöl bitkilərindən təbabətdə istifadə edilməsi məqsədilə 1931–1940-cı illərdə L.Kreçetovun, İ.Neklepəyevin, X.Pobedinanın tədqiqatlarının əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində Dağlıq Qarabağda zəhərli, zərərli, əhəmiyyətli və dərman bitkiləri aşkar edilmişdir.

1940-cı ildə Xankəndi şəhərində Yazıçılar İttifaqı təşkil edildi. 1924-cü ildə Xankəndində həvəskar bəstəkar və səhnə ustaları fəaliyyətə başladı [13, v.28]. 1932-ci ildə Bakıda fəaliyyət göstərən erməni teatrının aktyoru K.Alvazyan M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrını təşkil etdi. Həmin teatrın açılışı 1932-ci ilin sentyabrında V.Vaqarşyanın «*Mühasirə*» pyesi ilə olmuşdur [36, s.40]. 1933-cü ildən isə Xankəndi Dövlət Dram Teatrına V.Papazixyan rəhbərlik etmişdir. Maraqlı fakt burasındadır ki, Xankəndində yaranmış olan bu teatrın truppasında bir nəfər də olsun azərbaycanlı

yox idi. İkinci diqqəti cəlb edən maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, teatrın reper-tuarında daha çox erməni dramaturqlarının pyesləri oynanıldı. 1920–1940-cı illərdə Xankəndi Dövlət Dram Teatrının ən yaxşı tamaşaları isə Q.Sundukyanın «Pepo», A.Paronyanın «Baqdasar dayı», Q.Boryanın «Bir dam altında» və başqaları idi [36, s.121].

Azərbaycanda milli mədəniyyətin inkişafında kino sənəti də mühüm rol oynamışdır. Kino sənəti xalqın məişət və düşüncələrinə, həyat tərzinə təsir etmək, yeniləşdirmək, yeni sosialist məişət və mədəniyyəti yaratmaq məqsədi daşımağa başladı. Kino sənəti vasitəsilə milli mənlük şüurunun bütün istehkamlarını – din, şəriət, mövhumat, məscid, kilsə, çadra və sairəyə qarşı qəti hücum keçmək şəraitindən istifadə olunurdu.

Beləliklə, rus imperiyası Xankəndi şəhərində elmi potensialını artırmaqla, ərazinin bol sərvətlərindən daha çox bəhrələnmək və buna münasib ideoloji şərait yaradılmasına nail oldu. Onlar yeni cəmiyyətin ədalətli, demokratik, xəlqi və qanunauyğun proses olmasına inam yaratmaq məqsədilə elmin müxtəlif sahələrini birtərəfli inkişaf etdirdilər. Etiraz və azadfikirlilik amansızcasına boğularaq, xalqımız müstəqil dövlətçilikdən məhrum edilmiş, iqtisadiyyat, siyasət və ideologiya imperiyanın maraq dairəsinə uyğun qurularaq, ermənilərin əli ilə Xankəndi şəhərində öz dayaqlarını daha da möhkəmləndirmişdir.

1928-ci ildə Xankəndi şəhərində radio verilişlərinə qulaq asmağa başladılar. 30-cu illərdə şəhərdə radiolaşdırma işləri, əsasən, başa çatdırıldı [30, s.90]. Xalq təsərrüfatının bərpasına keçid dövründə yenidən yaradılmış imperiyanın təbliğat «maşınları» işə salındı. Bu işdə mərkəzi qəzet və jurnallarla birlikdə yerli mətbuat orqanları geniş fəaliyyətə başladı. Azərbaycanda sinfi mübarizənin hələ də ən qızgın bir dövründə Dağlıq Qarabağda kütləvi qəzetlər təsis olundu. 1923-cü ilin avqust ayının 5-də Xankəndində nəşrə başlanan «Sovetkan Karabax» (Sovet Qarabağı) qəzetinin ilk nömrəsi çapdan çıxdı [27, s.58]. 1930-cu ildə Xankəndində yeni mətbəə yaradıldı. Bu mətbəələrin bilavasitə gücü ilə Dağlıq Qarabağda nəşr olunan qəzetlərin sayı və həm də onların tirajı xeyli çoxaldı. Bununla belə, qəzetlərin keyfiyyətində də xeyli müvəffəqiyyətlər qazanıldı. Qəzetlərin təkcə sayında deyil, onların tirajlarında da xeyli artım müşahidə edilmişdir. 1937-ci ildə Dağlıq Qarabağda çap edilən 6 qəzet 15,2 min tirajla nəşr olunurdu. 1940-cı ildə qəzetlərin tirajı 18,4 minə çatdırıldı [48, s.50].

Sovet imperiyasının milli siyasətini təbliğ edən kütlələr arasında beynəlmilçilik bayrağı altında Marksist–Leninçi ideologiyasının təbliğ olunması işində mərkəzi və yerli mətbuat orqanları mühüm rol oynayırdı.

Beləliklə, mədəni quruculuq sahəsində görülən tədbirləri yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, yenidən yaranmış dövlət, Xankəndi şəhərində xalqın təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük işlər görmüşdür. Həmin irəliləyişlər yerinə yetirilərkən çətinliklərə, səhvlərə, bürokratiya və inzibati amirlik sisteminin bərqərar olmasına baxmayaraq, bütün nailiyyətlər xalqın zəhməti ilə əldə edilmişdir. Diqqəti cəlb edən mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, 1920–1941-ci illər ərzində bölgədə yaşayan əhəlinin savadsızlığı, əsasən, həll edilərək, yeni təhsil sistemi yaradılmış, qadınlarımızın ictimai həyatda rolu artmış, elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf etmişdir. Bəhs edilən dövrdə Xankəndində ciddi çətinliklər, səhvlər və əyintilər – milli musiqimizlə bağlı diskussiyalar, çadra, papağın atılması haqda dekretlər, xalqımızın dilinə, dininə, milli adət-ənənəsinə qarşı verilən dekretlər – mədəni inkişafa mənfə təsir göstərsə də, inkişafı dayandıra bilmədi. Artıq 1941-ci ilin əvvəllərində Xankəndi şəhərində təhsil, elm və mədəniyyət öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Ana və uşaqlara qayğı, istirahət ocaqlarının, müalicə-profilaktikası müəssisələrinin yaradılması, yüksək doğum, ölüm hallarının aşağı olması və başqa tədbirlər şəhərdə əhəlinin çoxalmasına, onun məişət şəraitinin yaxşılaşmasına böyük təsir göstərdi. Dövlətimizin yaxından qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhərinin xarici görkəmi dəyişmiş, elektrik stansiyaları, məktəblər, xəstəxanalar, uşaq bağçaları, müalicə-profilaktika və başqa mədəni-məişət müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. 1920–1940-cı illər ərzində repressiya və zorakılıqlara əsaslanaraq, zəhmətkeşlərin yaradıcı əməyinin nəticəsi olaraq yeni bir cəmiyyət – totalitar bürokratik rejim yaradıldı.

1946–1950-ci illəri əhatə edən bərpa dövründə sənaye və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, mədəni quruculuq sahəsində də bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirildi. Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Xankəndi şəhərində xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazasını möhkəmləndirmək, məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək, təlim və tərbiyə sistemini yaxşılaşdırmaq, tədrisin səviyyəsini yüksəltmək üçün əməli tədbirlər həyata keçirmək və sair nəzərdə tutulmuşdu. 1946-cı ilin avqust ayında Azərbaycan müəllimlərinin III qurultayı keçirildi. Qurultayda 1946–1950-ci illər üçün yeni dövrün tələblərinə uyğun xalq maarifinin vəzifələri tam müəyyən edildi. Həmin planda Xankəndi şəhərində həm məktəblərin, həm məktəblilərin, həm də müəllimlərin sayını artırmaq, yaşlı nəsil arasında savadsızlığı ləğv etmək, bütün məktəbləri texniki təlim vasitələri və dərs vəsaitləri ilə təmin etmək və sair planlaşdırılmışdı [79, s.61].

1946-cı ildə DQMV-də mədəni inkişafa 25 milyon 428 min manat vəsait ayrıldı ki, bundan 7 milyon 570 min manatı orta ixtisas məktəblərinin genişləndirilməsinə sərf edilməli idi [61].

Plana uyğun olaraq, Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsait hesabına 1946–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində 2 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verildi [666]. Köhnə məktəblərdə isə təmir-abadlıq işləri aparıldı. 1940/41-ci tədris ilində Xankəndi şəhərində 5 məktəb var idisə, 1950/51-ci tədris ilində bu rəqəm 7-yə çatmışdır [33]. Burada təhsil alan şagirdlərin sayı isə son 25 ildə 7 dəfədən çox artaraq 5 min nəfərə çatmışdır [89]. Həmin məktəblərdə isə dərs deyən müəllimlərin sayı 500-ü keçmişdir [89, s.30]. DQMV-də *maarif sahəsindəki böyük nailiyyətlərdən biri də Xankəndində Müəllimlər İnstitutunun açılması ilə bağlıdır. 1938-ci ildə açılmış bu institut DQMV-dəki yeddi illik məktəblərini hazırlıqlı müəllimlərlə təmin edirdi.*

1940-cı ildə institutun 2 bölməsi, 15 müəllimi, 150 tələbəsi var idi [56]. Sonralar bu institut 2 müstəqil instituta bölündü. 1950-ci ildə Xankəndi Müəllimlər İnstitutu genişlənərək daha 3 şöbəsi yarandı. 1950-ci ildə burada 450 nəfərdən artıq tələbə oxuyurdu. İnstitut hər il *respublikamızın məktəbləri üçün 60-a qədər müəllim buraxırdı* [56].

1941–1945-ci illərdə əhalinin müharibəyə səfərbər edilməsi ilə əlaqədar azyaşlı uşaqlar arasında azalma halı müşahidə edilmişdir. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində uşaq bağçalarında uşaqların sayı 50%-ə, tərbiyəçi müəllimlərin sayı 40%-ə, uşaq bağçalarının sayı isə 25%-ə enmişdir. Bəhs etdiyimiz illərdə uşaq evlərində uşaqların sayı 2 dəfə, uşaq evlərinin sayı isə 1,5 dəfə azalmışdı [99, s.165]. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, DQMV ərazisində 1946–1950-ci illərdə fəaliyyət göstərən 44 uşaq bağçası və evlərindən yalnız 2-si Şuşada fəaliyyət göstərirdi. Qalan 42 uşaq müəssisəsi ermənilərin daha çox cəmləşdiyi kəndlərdə yaradılmışdır [61].

1940–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində təhsilin inkişafı inkaredilməz bir həqiqətdir. Lakin bununla yanaşı, Xankəndi şəhərində erməni, rus millətçiliyi, yerli idarə orqanlarında çalışan erməni mütəxəssislərinin şovinst siyasətləri, sovet rejiminə «sədaqətlə qulluq edən adamlar»ın böhtançı tədbirləri məktəb quruculuğu işlərinə, mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi mane olurdu. Xankəndi şəhərinin partiya, sovet orqanlarında, mədəni-maarif müəssisələrində çalışan erməni, rus mütəxəssisləri proletar beynəlmilətçiliyi suarı altında azərbaycanlı mütəxəssislərə qarşı gizli mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945-ci ildə təşkil olunmuş Dağlıq Qarabağ şöbəsi DQMV-nin tarixində böyük və mühüm bir hadisə

olmuşdur [55]. Xankəndində yaradılmış bu elmi mərkəzin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri 1946–1950-ci illərdə xalq təsərrüfatının, xüsusilə Vilayətin kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi işinə kömək edə bilən elmi tövsiyələr irəli sürməli idilər. Bəhs edilən dövrdə Akademiyanın elmi işçiləri bir sıra elmi tədqiqat əsərlərini başa çatdırdılar və həmin əsərlər praktikada tətbiq olunmağa başlandı [55].

Elmi işçilər təkcə elmi əsərlər yazmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar, eyni zamanda vilayət zəhmətkeşlərinə otlaplardan yaxşı istifadə olunması, mal-qaranın otarılmasının düzgün təşkil edilməsi, əməyin təşkili və heyvandarlıq məhsullarının hesaba alınması, ot çalımı və yem basdırılması, bağ-bostanlara xidmət və sair bu kimi müxtəlif məsələlər üzrə məsləhətlər də verirdilər.

Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən elm mərkəzinin bölgədə xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı üçün irəli sürdükleri elmi tövsiyələr yüksək qiymətləndirilsə də, burada mənfi hallarda mövcud olmuşdur. Belə ki, aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Xankəndində fəaliyyət göstərən Elmlər Akademiyasının bütün heyət üzvləri (işçiləri) hamılıqla milliyətçə ermənilərdən ibarət idi. Həmçinin Azərbaycan SSR EA-nın Xankəndi şöbəsinin elmi katibi Q.A.Mıkrıtçıyanın yazdığına görə, burada tədqiq olunan əsərlər erməni dilində çap edilir, yalnız DQMV ərazisində və Ermənistanı yayılırdı [55, s.18]. Bu fakt isə erməni alimlərinin nə dərəcədə «humanist» olduqlarını sübut edir.

1946–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində inkişaf edən sahələrdən biri də mədəni-maarif müəssisələri olmuşdur. Hələ 1945-ci ilin sonlarında Azərbaycan SSR XKS-in nəzdində yaradılmış Mədəni-Maarif Müəssisələri Komitəsi Vilayətdə mədəni-maarif işinin inkişafı üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. İlk növbədə, Xankəndi İcraiyyə Komitəsi nəzdində Mədəni-Maarif İşləri şöbəsi yaradıldı [50, s.42]. Mədəni-maarif müəssisələri içərisində kitabxanaların inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. 1946–1950-ci illər üçün qəbul edilmiş «Mədəni-maarif müəssisələrinin bərpa və inkişafına dair beşillik plan»a uyğun olaraq, 1950-ci ilədək Xankəndi şəhərində kitabxanaların sayını 50-yə çatdırmaq proqramı tərtib edilmişdi [6, i.350, v.26]. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində kitabxanaların maddi-texniki bazasına əsaslı vəsait qoyuluşunu 1940-cı illə müqayisədə 2 dəfə artırdı. DQMV-də 1950-ci ildə təkcə kitabxanaların kompleksləşməsinə qoyulan vəsait 166 min manat idi [24]. İlk növbədə, DQMV-də 1946–1950-ci illərdə 117 yeni kitabxana yaradılmışdı. 1940-cı ildə vilayətdə 66 kitabxana var idisə, 1950-ci ilin sonlarında bu rəqəm 183-ə çatdı [99, s.166]. Halbuki əhalisinin sayı DQMV-dən çox olan Naxçıvan MR-də cəmi 130 kitabxana, 42 qiraət koması fəaliyyət

göstərirdi [40]. 1950-ci ildə DQMV-də kütləvi kitabxanaların kitab fondu 150 min nüsxəyə çatdı. Vilayətdə hər 1000 nəfərə 2 kitabxana, hər bir sakinə 18 kitab düşürdü. Kənd kitabxanalarının fondunda isə 98 min nüsxə müxtəlif ədəbiyyat var idi [94]. Lakin bütün bunlarla yanaşı, vilayətin erməni rəhbərliyi yeni kitabxanaların açılmasında və kitabların komplektləşməsində azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə ögey münasibət göstərmişdilər. Kitabxanalar yalnız ermənidilli kitablarla zənginləşdirilirdi. Belə ki, aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1951-ci ildə DQMV-nin Hadrut rayonunda 48, Xocavənd rayonunda 47, Ağdərə rayonunda 59, Xankəndi rayonunda 50 kitabxana olduğu halda, əsasən, azərbaycanlılar yaşayan Şuşa rayonunda cəmi 8 müstəqil dövlət kitabxanası və 6 klub kitabxanası fəaliyyət göstərirdi [11, s.9, i.10, v.29]. Xankəndi rayonunun ermənilər yaşayan bütün kəndlərində kitabxanalar olduğu halda, rayonun azərbaycanlılar yaşayan 10 kəndindən yalnız Kərkicahan və Kosalarda kitabxana var idi. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindəki kitabxanalara erməni dilində olan ədəbiyyat daha çox gətirilirdi. Məsələn, təkcə 1950-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kənd kitabxanasına daxil olan 249 nüsxə ədəbiyyatın 200 nüsxəsi erməni, 27 nüsxəsi rus, yalnız 22 nüsxəsi Azərbaycan dilində olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti DQMV-də mədəni-maarif işinin inkişafı üçün öz qayğısını davam etdirirdi.

Xalqın maariflənməsi işində teatrın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1950-ci ildə Azərbaycanda cəmi 9 teatr fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan biri də DQMV-nin payına düşürdü [89, s.118]. M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrı XX əsrin 20-ci illərində həvəskar dram dərnəyi şəklində fəaliyyətə başlamış və 1932-ci ildən dövlət teatru kimi təşkil edilmişdir [63]. Dram Teatrı 1946–1950-ci illərdə DQMV-nin kəndlərində səyyar tamaşalar göstərirdi. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, tamaşalar yalnız ermənilər yaşayan kəndlərdə nümayiş etdirilirdi. Bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə tamaşanın göstərilməsi üçün yer problemi ilə bağlı idisə, ikinci bir tərəfdən teatr truppasının tərkibinin sırf ermənilərdən ibarət olması ilə əlaqəli olmuşdur. XX yüzilliyin 40-cı illərinin sonlarında Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi xalqımıza qarşı öz «etibarlılığını» bir daha nümayiş etdirdi. Belə ki, əsası Ə.Haqqverdiyev tərəfindən XIX əsrin sonlarında qoyulan Şuşa Teatrı namərd «gülləsinə» tuş gələrək bağlandı [52].

1946–1950-ci illərdə DQMV-də klubların sayında da 35 faiz artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, vilayətdə 1927-ci ildə 28, 1933-cü ildə 83, 1940-cı ildə 151 klub fəaliyyət göstərirdisə, 1950-ci ildə klubların sayı artaraq 204-ə çatmışdır [99, s.168]. Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində

hər cür şəraitlə təmin edilmiş coxtutumlu yeni bir klub tikilib istifadəyə verildi. Klublar yaradılarkən də, azərbaycanlılar yaşayan kəndlər diqqətdən kənar qalmışdı.

1950-ci ildə DQMV-də əhali arasında mədəni-maarif işi aparən 2 muzey fəaliyyət göstərirdi. Bu muzeylərdən biri 1946–1950-ci illərdə Xankəndində yaranmış ölkəşünaslıq muzeyi idi. 1950-ci ildə DQMV-də muzeylərə gələnlərin sayı 12000 nəfər olmuşdu [89, s.112].

Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Xankəndi şöbəsi, 120 mədəniyyət evi, istirahət və mədəniyyət parkları və sair fəaliyyət göstərirdi. 1946–1950-ci illərdə DQMV-də mətbuat və radio verilişi sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Vilayətdə 6 adda qəzet nəşr olunurdu ki, bunlardan da 4-ü erməni dilində, 1-i Azərbaycan dilində, 1-i isə rus dilində buraxılırdı [80, s.85]. Xankəndində buraxılan qəzet «Sovetkan Karabax» («Sovet Qarabağı») adlanır və erməni dilində nəşr edilirdi. Sonralar Xankəndində «Sovetskiy Karabax» qəzeti nəşr edilməyə başlanmışdır. Bəhs etdiyimiz dövrdə «Sovetkan Karabax» qəzeti bütün qəzetlərdən 10 dəfə artıq tirajla nəşr edilir və yayılırdı.

1946–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində xalq təsərrüfatı, mədəniyyət və maarifin inkişafı ilə yanaşı, səhiyyənin də inkişafında irəliləyiş diqqəti cəlb edirdi. Şəhərdə insanlara tibbi xidmət ilbəl yaxşılaşır, əhalinin sağlamlığının mühafizəsinə sərf edilən vəsait artır, müalicə-profilaktika müəssisələrinin şəbəkəsi genişlənirdi. Belə ki, 1913-cü ildə Dağlıq Qarabağa daxil olan ərazilərdə 30 çarpayılıq xəstəxana, 1926-cı ildə 150 çarpayılıq 5 xəstəxana, 1940-cı ildə 372 çarpayılıq 15 xəstəxana olduğu halda, 1950-ci ildə 587 çarpayılıq 16 xəstəxana var idi [99, s.178]. Bu zaman Azərbaycanda cəmi 12 min çarpayısı olan 222 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi [93].

Həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayı da durmadan artırdı. Belə ki, 1913-cü ildə bölgədə cəmi 2 həkim olduğu halda, 1940-cı ildə həkimlərin sayı 86-ya, 1950-ci ildə isə təxminən 2 dəfə artaraq 153-ə çatmışdı [61]. Bundan əlavə, DQMV-də 42 hərbi həkim var idi. 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində 62 həkim işləyirdi. Hərbi həkimlərin də əksəriyyəti şəhərdə fəaliyyət göstərirdilər.

1932-ci ildə Xankəndində açılan tibb məktəbi DQMV-nin xəstəxanalarını ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin etməkdə böyük işlər görmüşdü. 1940–1950-ci illər ərzində orta tibb işçilərinin sayında çox böyük irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağ müalicə müəssisələrində 260 orta tibb işçisi var idisə 1950-ci ildə onların sayı 621-ə çatmışdır. 1950-ci ildə Xankəndində daha bir xəstəxana tikilib istifadəyə verilmişdir.

200 çarpayılıq bu xəstəxanada aptek, laboratoriya və müxtəlif kabinələr yaradılmışdır. 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində xəstəxanaların sayı 4-ə çatdı. Bu dövrdə Şuşada 2 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, 1950-ci ildə DQMV-də 8 poliklinika, 6 qadın və uşaq məsləhətxanası, 68 feldşer – analıq məntəqəsi və ambulatoriyalar fəaliyyət göstərirdi [34, s.181].

Dünya müharibəsi əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün dövlət 1944-cü ildən kommertiya ticarətinə icazə verdi. Kommertiya ticarəti kolxoz bazarında qiymətlərin aşağı düşməsinə kömək edir və azad ticarətin inkişafına təkan verirdi. 1940-cı illə müqayisədə 1950-ci ildə DQMV-də illik mal dövriyyəsində böyük irəliləmə müşahidə edilmişdir. Belə ki, müvafiq illərdə 5950000-dən 12770000-ə qalxmışdır [59]. Bundan kommertiya ticarətinin illik mal dövriyyəsi 4255000-dən 8835000-ə, dövlət ticarəti, mal-dövriyyəsi isə 1695000-dən 3935000-ə çatmışdır [34, s.198].

Müharibə illərində şəhər əhalisinin mühüm ərzaq və sənaye malları ilə təchizi üçün kartoçka sistemi tətbiq edilmiş, 1947-ci ildə isə ləğv edilərək, onların vahid dövlət pərakəndə qiymətləri ilə satışına keçilmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə pul islahatı da keçirilmişdir ki, bu da kənddə pul sisteminin möhkəmlənməsinə imkan vermişdir. İstehsalın ardıcıl olaraq artması Xankəndi şəhərində əhalinin gəlirlərinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. 1945–1947-ci illər ərzində fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 3 faiz artmışdırsa, 1950-ci ildə isə 1940-cı illə müqayisədə 81 faizi ötüb keçmişdir [85]. Şəhərdə əhalinin gəlirlərinin çoxalmasını əmanət kassalarının və əmanətçilərin sayının artması faktlarında da görmək olar. Belə ki, 1950-ci ildə Vilayətdə əmanət kassalarının sayı 34, əmanətçilərin sayı isə 11237-yə çatırdı. Bu isə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə 2 dəfə artıq demək idi. 1948-ci ildən başlayaraq ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə satışı qiymətlərində aşağı enmə halı müşahidə edilmişdir. 1950-ci ildə 1947-ci illə müqayisədə ümumi pərakəndə satış qiymətləri 43 faiz, ərzaq məhsulları 47 faiz, sənaye malları 35 faiz aşağı düşmüşdü [99, s.199].

1946–1950-ci illərdə Xankəndi nəqliyyat sahəsində də xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə şəhərə bərk örtüklə yol çəkildi. Eyni zamanda Xankəndi–Şuşa yolunun inşasında xeyli işlər görüldü. Xankəndi–Yevlax təyyarə xətti açıldı. Beləliklə, 1950-ci ildə Xankəndi şəhərində yolların uzunluğu 1923-cü illə müqayisədə 2,2 dəfə, o cümlədən şose yollarının uzunluğu 7 dəfə artmışdı [82].

Beş il ərzində Xankəndində nəqliyyatın təkmilləşdirilməsi sayəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. 1950-ci ildə avtomobil nəqliyyatının yük

dövriyyəsi 1940-cı ilə nisbətən 3,5 dəfə, ümumi istifadədə olan avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması isə 2 dəfə artdı.

Əhalinin sağlamlığının mühafizəsində sanatoriya-kurort müalicə və istirahət evləri mühüm rol oynayırdı. 1950-ci ildə Azərbaycanda 38 istirahət evi və sanatoriya fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan biri də Şuşa şəhərinin payına düşürdü. Şuşa şəhəri özünün təbii mənzərəsi, gözəl havası, saf suyu, tərifi İsa bulağı, Turş suyu ilə hamının hörmətini qazanmışdır. Şuşa Azərbaycanın gözəl istirahət şəhəri, sağlamlıq və gümrahlıq məskənidir. 1946–1950-ci illərdə Şuşada istirahət və müalicə ocaqlarının sayı xeyli artmışdır. Bəhs etdiyimiz dövr ərzində respublikamızın müxtəlif rayonlarından minlərlə insan Şuşaya istirahətə gəlmiş, xəstələr burada şefa tapmışlar. 1950-ci ildə Şuşada istirahət edənlərin sayı 1940-cı illə müqayisədə 3 dəfə çox olmuşdur. 1947-ci ildə Şuşada Ümumittifaq maliyyə-bank işçilərinin sanatoriyasında 420 nəfər respublikamızın vətəndaşları istirahət etmiş və 1948-ci ildə həmin sanatoriya istirahət evinə çevrilmişdir. 1950-ci ildə həmin istirahət evində 1800 nəfər istirahət etmişdir. Ümumilikdə 1950-ci ilin yayında Şuşada 2500 nəfər insan istirahət etmişdir [45]. Havasının və suyunun təmizliyinə görə, 1946–1950-ci illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonları Şuşa şəhərində pioner düşərgələri açmışdılar. Uşaqların sağlamlığını təmin etmək üçün Şuşada «Respublika sağlamlıq məktəbi» yaradılmışdır. Həmin məktəbdə 1948-ci ildə Azərbaycanın 3 rayonundan gələn 160 uşaq istirahət edirdi.

Bundan əlavə, 1946–1950-ci illərdə Şuşa şəhərində «Respublika Uşaq Sanatoriyası» da fəaliyyət göstərirdi. 1950-ci ildə bu sanatoriyada olan uşaqların sağlamlığı üçün 2340000 manat vəsait xərclənmişdi.

1946–1950-ci illərdə Şuşadakı «Xan qızı» və «Tətavüz» su kəmərləri əsaslı təmir edilib istifadəyə verilmişdir. Təəssüflər olsun ki, 1992-ci il mayın 8-dən basılmazlıq, əyilməzlik rəmzi olan qala divarları, igidlər oylağı Cıdır düzü, gözəllik çələngi Topxana meşəsi, həzin zümzüməli Daşaltı çayı, məşhur İsa bulağı, min bir dərindən dərmanı olan yaylaqlarımız, təbiətin möcüzəsi hesab olunan Xarı bülbül – Qala adı ilə tanınan Şuşamız yad əllərdədir.

1946–1950-ci illərdə Xankəndinin abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xankəndi şəhər Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin sədri V.Stepanyanın yazdıqlarına görə, «son 20 il ərzində Xankəndinin siması əsaslı surətdə dəyişilib tanınmaz olmuşdur. 25 il bundan öncə bir neçə evdən və zirzəmilərdən ibarət olan, Qarabağ xanlığının axıncı xanı Mehdiqulu xanın mülkü olan Xankəndi Azərbaycan dövlətinin qayğısı sayəsində respublikamızın mədəni və abad şəhərlərindən birinə çevrilmişdir» [55].

Xankəndi şəhərində 1946–1950-ci illərdə böyük dəyişikliklər baş verdi. Yeni yaşayış binaları, idman qurğuları, klub, kinoteatr binaları və sair tikilib burada yaşayanların istifadəsinə verildi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, bəhs olunan illərdə DQMV-də azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə biganəlik göstərilmiş və həmişə məqsədli şəkildə diqqətdən kənar qalmışdı. Məsələn, 1300 nəfər əhalini və 4 yaşayış məskəni özündə birləşdirən Xocalıda orta məktəb olmadığı halda, 1 yaşayış məskəni və 500 nəfər əhalisi olan erməni kəndlərində nəinki orta məktəb, hətta kitabxana, uşaq bağçaları, müalicə-profilaktika mərkəzləri, idman qurğuları, radioqovşağı və sair yaradılmışdı.

Beləliklə, 1946–1950-ci illərdə Xankəndinin erməni rəhbərliyinin həyata keçirdiyi «kompleks tədbirlər» nəticəsində şəhərdə milliyətçə azərbaycanlı olanlar sıxışdırılmağa başlamış, erməni əhalisinin maddi rifah halının yüksəldilməsi təmin olunmuş, onların əmək və məişət şəraiti yaxşılaşmışdır. Ümumilikdə isə, sovet imperiyasının 1940–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində həyata keçirdiyi mədəni quruculuq «siyasəti» öz bəhrəsini verdi. İlk növbədə, DQMV-də erməni və rus dilində məktəblərin geniş şəbəkəsinin yaradılmasına nail olundu. Müxtəlif ixtisaslı erməni, rus və digər millətlərdən olan kadrların sayı xeyli artırıldı və onların yerləşdirilməsinə «beynəlmilətçilik» pərdəsi altında xüsusi diqqət verildi. Milliyətçə qeyri-azərbaycanlıların Xankəndi dövlət idarə orqanlarında işlə təmin olunması Sovet imperiyasının bölgədə dayaqlarının daha da möhkəmləndirilməsinə ciddi təsir göstərdi.

Müharibədən sonrakı illərdə Sovet hökuməti kommunist ideologiyasının hakim mövqə tutması siyasətini davam etdirirdi. İnsanların şüuruna sosializm cəmiyyətinin ədalətli, xalqın azadlıq və səadətini təmin edən, millətlər arasında dostluq və qardaşlığın qarantı olması ideyası yeridilirdi. Həmin ideyaların həyata keçirilməsində məktəblər əsas rol oynayırdı. Bu dövrdə təhsil sahəsində qarşıdakı ən başlıca vəzifələr xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazasını möhkəmləndirmək, məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək, təlim-tərbiyə sistemini yaxşılaşdırmaq və tədrisin səviyyəsini yüksəltmək üçün əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən edildi. Belə ki, Xankəndi şəhər maarif şöbəsinin 24 mart 1965-ci il tarixli «Xankəndi şəhərində məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək və xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında» qərarı qəbul edildi. 1965-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xankəndi xalq təhsilinə 65 min manat vəsait ayrıldı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində maarifin inkişafına qoyulan vəsaitin miqdarını artırırdı.

1967/68-ci tədris ilində ayrılan vəsaitin həcmi 135 min manata çatmışdır [90]. Bu, Naxçıvan, Ağdam, Tərtər şəhərlərindəki maarifə ayrılan vəsaitdən 25 faiz çox demək idi. Nəticədə bölgədə Tədris-tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsi tədricən genişlənilir, şagirdlərin sayı artırırdı.

1941–1961-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də məktəblərin sayı 196-dan 198-ə, müəllimlərin sayı isə 1039-dan 2018-ə çatdı. Həmin illərdə Naxçıvan MSSR-də 2 məktəb, Bakı şəhərində 8 məktəb tikilmişdirsə, DQMV-də 10 məktəb tikilib istifadəyə verilmişdir. Bundan 4-ü Xankəndi şəhərinin payına düşürdü. 1960/61-ci tədris ilində Azərbaycanda 300 səkkizillik məktəb tikilmişdir ki, bundan 13-ü Naxçıvan MSSR-də, 24-ü isə DQMV-də, 5-i Xankəndi şəhərində inşa edilmişdi. Bəhs etdiyimiz tədris ilində Xankəndi şəhərində hər məktəbə 13 müəllim düşürdüsə, Naxçıvan MSSR-də bu göstərici 11-ə çatırdı. Həmçinin ümumrespublika üzrə bu göstərici 11-ə bərabər idi. Diqqətli cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, arxiv materiallarından yaradılmış məktəblərin yerləşdiyi ərazilərin hamısının ermənilərin cəmləşdiyi kəndlərdə olması faktları müəyyən olmuşdur. Xankəndi şəhərində bütün kargüzarlıq, məhkəmə işləri, erməni məktəblərində təhsil erməni dilində aparılırdı. Şəhərin idarə orqanlarında az-çox çalışan azərbaycanlılar erməni dilində danışmalı, dövlət sənədləri, rəsmi yığıncaqlardakı mühazirələr və s. erməni dilində aparılırdı. Hər yerdə erməni daşnakları tərəfindən məqsədli şəkildə Azərbaycan dili sıxışdırılır, tariximiz, ədəbiyyatımız yaddaşlardan silinirdi.

Xankəndi şəhərində gənclərin və yaşlıların istehsalatdan ayrılmadan təhsil alması üçün 1967/68-ci tədris ilində 4 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 268 istehsalatçı təhsilini artırırırdı. Şəhərdə yeddi illik və orta qiyabi axşam məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi ki, onların sayı ümumrespublika səviyyəsindən 2 dəfə yüksəkdə dayanırdı.

Xankəndi şəhərində 1950–1960-cı illərdə məktəbəqədər və məktəbdən-kənar uşaq müəssisələri şəbəkəsi genişləndi. Belə ki, 1950-ci ildə vilayətdə 694 uşaq əhatə edən 24 uşaq bağçası fəaliyyət göstərirdisə, 1968-ci ildə uşaq bağçalarının sayı 6-ya, uşaqların sayı 360-a, tərbiyəçilərin sayı isə 6-dan 24-ə çatmışdı. Bəhs etdiyimiz ildə Naxçıvan MSSR-də 22, Bərdədə 1, Cəbrayılada 1, Füzulidə 2, Zəngilanda 2 uşaq bağçası var idi. Çox maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, Xankəndi şəhərində hər 1 uşaq bağçasına təxminən 4 tərbiyəçi düşüyü halda, başqa ərazilərdə 2 tərbiyəçi düşürdü. Əksər uşaq bağçalarının nəzdində körpələr evi də fəaliyyət göstərirdi. 1968-ci ildə Xankəndi şəhərində 60 uşaq əhatə edən 3 əlahiddə körpələr evi var idi [97, s.372, 386].

1970-ci ildə Xankəndi şəhərində məktəbdənkənar uşaq müəssisəsi, pioner və məktəblilər sarayı, gənc texniklər, təbiət stansiyaları, park və idman məktəbləri də vardır [98].

DQMV-dəki müəllimlər Respublika və Bakı müəllimləri təkmilləşdirmə institutlarında elmi və metodiki cəhətdən öz bilik səviyyələrini yüksəldirdilər. Təsadüfi deyildir ki, Xankəndi şəhərində 1940-cı illə müqayisədə 1961-ci ildə ali təhsilli müəllimlərin sayı 2 dəfə artdı. Bu, Xankəndi müəllimlərinin ümumi sayının 41 faizi demək idi. Naxçıvan MSSR-də isə bütün müəllimlərin 29,9 faizi (597 nəfəri) ali təhsil almışdılar. Bu hal Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərinə göstərdiyi qayğının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ümumrespublika üzrə bu göstərici 38,9 faiz təşkil edirdi [96].

XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Xankəndi şəhərində təlimin məzmununda bəzi dəyişikliklər edildi. VIII–X siniflərdə erməni dilinin tədrisinə həftədə 1 saat əlavə vaxt ayrıldı. Rus dili və erməni dilinə ciddi fikir verilir, rus dili müəllimlərinin hazırlanması genişləndirilirdi. 1950-ci ildən II–X siniflərdə rus dili və ədəbiyyatının tədrisinə tədris planlarında həftədə 5–6 saat ayrıldı. Erməni və rus ədəbiyyatı, habelə Qərbi Avropa ölkələri ədəbiyyatının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1958/59-cu tədris ilində orta məktəblərdə «Azərbaycan tarixi»nin tədrisinə həftədə 1 saat ayrılsa da, həmin fənn tədris edilmirdi. 1960/61-ci tədris ilindən orta məktəblərin tədris planına «İctimaiyyət» fənni də əlavə olundu. 1949–1950-ci illərdə Xankəndi şəhərində ümumi yeddiillik təhsil, 1959–1960-cı illərdə isə icbari səkkizillik təhsil tətbiq olundu. 1966-cı ildən orta təhsil – ümumtəhsil elan edildi. Xankəndi şəhərində məktəblərin şəbəkəsi genişləndi və 1950/51-ci tədris ilində məktəblərin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Xankəndi şəhərində politexnik təlimə diqqət artırıldı. Məktəblərin nəzdində tədris emalatxanaları, kənd məktəblərində isə məktəb nəzdində tədris-təcrübə sahələri yaradılırdı. Məktəblərdə istehsalat təliminin tətbiqi ilə vilayətdə minlərlə ixtisaslı mütəxəssis hazırlanmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, XX yüzilliyin 50–60-cı illərində Xankəndi şəhərində ipək kombinatının, elektrotexnika məmulatları zavodunun, ayaqqabı fabrikinin və digər müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların keyfiyyəti əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli yüksəlmişdir. Bu onunla izah edilir ki, zavod və fabriklərə yüksək texniki və ümumtəhsil hazırlığı olan yeni nəsillər gəlmişdir. Texniki peşə məktəblərini bitirən gənclər müəyyən əməli vərdislərə yiyələnmişlər. Təkcə Xankəndi peşə məktəbi xalq təsərrüfatı üçün 3 min nəfərdən çox müxtəlif ixtisaslı fəhlə hazırlamışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Xankəndi şəhərində ali təhsil daha da inkişaf etdi. 1938-ci ildə Xankəndində Müəllimlər İnstitutunun yaradılması Vilayətin məktəblərini ali təhsilli mütəxəssislərlə təmin etməkdə böyük işlər gördü. 1970-ci ildə Xankəndi Müəllimlər İnstitutunun həm müəllimlərinin, həm də tələbələrinin sayı 1950-ci illə müqayisədə 2 dəfə artdı.

Beləliklə, 1950–1960-cı illərdə Azərbaycanın başqa bölgələri ilə müqayisədə, Xankəndi şəhərində təhsil səviyyəsi üstün idi və sürətlə inkişaf edirdi. Həmin dövrdə yeddiillik, səkkizillik və orta icbari təhsilə keçid baş verdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan dövlətinin dərin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhərində, 20 il ərzində məktəblərin, müəllimlərin sayı artdı. Artıq 1970/71-ci tədris ilində şəhərdə 10 ümumtəhsil orta məktəbi var idi ki, bu məktəblərdə 10000 şagird təhsil alırdı. Eyni zamanda məktəblərin maddi-texniki bazası xeyli təkmilləşdirildi. Bütün bunlar isə dövlət başçısı H.Ə.Əliyevin bölgəyə dərin qayğısının nəticəsində əldə edilmişdir. Bu dövrdə ali təhsilin şəbəkəsi genişləndi və Xankəndi şəhərində müxtəlif ixtisaslı erməni, rus və digər millətlərdən olan kadrların sayı xeyli artdı. Eyni zamanda həmin kadrların yerləşdirilməsinə «beynəlmillətçilik» pərdəsi altında xüsusi diqqət yetirildi. Xankəndi idarə orqanlarında qeyri-azərbaycanlıların yerləşdirilməsi sovet imperiyasının bölgədə dayaqlarının daha da möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərdi. İstər mərkəzdə, istərsə də Xankəndi şəhərində təhsil işinə rəhbərlik edən qeyri-azərbaycanlılar «Azərbaycan dilində təhsilin gələcəyinin olmadığı» iddiası ilə gördükləri tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dilində tədris işlərinə ağır zərbə vurmuşdular.

Müharibədən sonrakı dövrdə Xankəndi şəhərində başqa sahələrdə olduğu kimi, mədəni-maarif və mətbuatın inkişafında da çox böyük tərəqqi müşahidə edilmişdir.

1950–1960-cı illərdə Azərbaycan hökuməti Xankəndində mədəni-maarif müəssisələrini inkişaf etdirmək üçün bütün lazımı tədbirləri həyata keçirirdi. Mədəni-maarif müəssisələri içərisində kitabxanalar, əvvəlki illərdə olduğu kimi, bəhs etdiyimiz dövrdə də Azərbaycan hökumətinin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində kitabxana işinin inkişafı üçün 1950-ci illərdə 495 min manat vəsait ayırırdı. 1960–1962-ci illərdə Xankəndində yeni müstəqil kitabxanaların və səyyar fondların təşkili, fəaliyyətdə olan kitabxanaların yeni ədəbiyyatla təmin edilməsi, kitabxanaların yeni bina, avadanlıq və bəzi texniki vasitələrlə təchizi sahəsində böyük işlər görüldü. Azərbaycan hökumətinin gördüyü bütün bu və ya digər tədbirlər öz müsbət nəticəsini verdi. 1940-cı illə müqayisədə 1970-ci ildə

Xankəndi şəhərində kitabxanaların sayı 3 dəfə, kitab fondu isə 20 dəfə artmışdı [51, s.184].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, istər bütövlükdə Dağlıq Qarabağda, istərsə də Xankəndi şəhərində istər kitabxanaların sayına görə, istərsə də kitab fondu cəhətdən ümumrespublika səviyyəsindən çox böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Məsələn, 1961-ci ilin yanvar məlumatına görə, Naxçıvan MSSR-də 135, Astarada 20, Bərdədə 27, Saatlıda 22, Mingəçevirdə 18 kitabxana olduğu halda, DQMV-də bu göstərici 166-ya bərabər idi [89, s.90]. Bu vaxt Bakı şəhərində 172 kitabxana fəaliyyət göstərirdi [89, s.90]. Həmçinin kitab fondunda da bu üstün mövqə Vilayətdə mövcud olmuşdur. Belə ki, həmin ildə kitab fondu Naxçıvan MSSR-də 596 min nüsxə olduğu halda, DQMV-də 857 min nüsxəyə bərabər idi [40]. Bu vaxt Bərdədə 128 min, Ağcabədidə 169 min, Mingəçevirdə 103 min kitab oxucuların istifadəsində olmuşdur [89, s.91]. Bütün bunlar Azərbaycan hökumətinin Vilayətə göstərdiyi diqqət və qaygının nəticəsi idi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə, Vilayətin erməni rəhbərliyi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə biganə münasibət göstərmişdi. Belə ki, 1951-ci ildə Xankəndi rayonunda 50 kitabxana olduğu halda, Şuşada bu göstərici 8 kitabxanaya çatırdı. Həmçinin Xankəndinin ermənilər yaşayan bütün kəndləri kitabxanalarla təmin olunduğu halda, rayonun azərbaycanlılar yaşayan 10 kəndində yalnız ikisində – Kərkicahan və Kosalarda kitabxana var idi. Şuşada cəmi 8 kitabxana fəaliyyət göstərirdi [8, s.9, i.73, v.285]. Hələ bu azmış kimi Xankəndi rayonunda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin kitabxanalarındakı, onsuzda az olan kitabların, demək olar ki, 10 faizi Azərbaycan dilində, 70 faizi erməni dilində, 20 faizi rus dilində idi [77, s.18]. Məkrli siyasət sahiblərinin xalqımıza qarşı bu cür «səxavətliyi» sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir.

Bəhs etdiyimiz illərdə, Xankəndi şəhərində kino xidməti işi xeyli yaxşılaşmış, geniş və rahat qış və yay kinoteatr müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, kinofilmlərə tamaşa edən insanların sayına və kino seanslarının sayına görə Xankəndi şəhəri keçmiş ittifaq miqyasında ən yüksək yerlərdən birini tutmuşdur. Məsələn, kino qurğularının sayına görə hər 1000 nəfərə ittifaq məkanında 5,4, Ermənistanda 2,9, ümumi respublika miqyasında 3 qurğu düşdüyü halda, Xankəndi şəhərində bu göstərici 11,2-yə bərabər idi [84].

Xankəndi şəhərində yaşayan əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində 1958-ci ildə yaradılmış Xankəndi Dövlət Mahını və Rəqs Ansamblının xidmətləri böyük olmuşdur. Ansambl 1959-cu ildən fəaliyyət göstərməyə

başlamışdır. Ansamblın repertuarı zəngin və rəngarəng idi [35, s.44]. Onun repertuarında keçmiş SSRİ xalqlarının mahnı və rəqsləri mühüm yer tuturdu. Kollektivə Petrosyan Svetlana rəhbərlik edirdi. Konsertlərdə qədim Azərbaycan mahnılarının erməni dilində səslənməsi halları müşahidə edilmişdir. Qədim Azərbaycan el havaları və mahnılarının erməni dilində oxunması təsadüfi hadisə deyildi. Onların məqsədi bir neçə ildən sonra həmin qədim el mahnılarımızı özününküləşdirmək olmuşdur və sonrakı hadisələr bir daha deyilənləri sübut etdi.

XX əsrin 50–60-cı illərində Xankəndi şəhərində mədəni-maarif işinin inkişafında muzeylərin rolu böyük olmuşdur. 1959-cu ildə Xankəndi şəhərində; Xankəndi Vilayət və Ölkəşünaslıq Muzeyi fəaliyyət göstərirdi. Muzeylərdəki daim yeniləşən tarixi eksponatlar tamaşaçıların diqqətini cəlb edirdi. Muzey daxilində keçirilən elmi-kütləvi iş, habelə muzeylərin təşkil etdikləri ekskursiyalar, səyyar sərgilər, müharibə veteranları və əmək qəhrəmanları ilə görüşlər əhali arasında rəğbətlə qarşılanırdı. 1970-ci ildə Azərbaycanda cəmi 27 muzey var idi [88, s.44]. Azərbaycanın rayonlarının əksəriyyətində muzey olmadığı halda DQMV-də bir neçə müxtəlif muzey fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ən böyüyü isə Xankəndi şəhərində yaradılmışdı.

Xankəndi şəhərində yaşayan əhalinin maariflənməsində, ictimai-siyasi fəaliyyətinin artmasında mətbuat əhəmiyyətli rol oynayırdı.

1960-cı ildə Azərbaycanda 107 qəzet çıxırdı ki, bundan 1-i Naxçıvan MSSR-in, 3-ü DQMV-nin payına düşürdü [89, s.144]. 1969-cu ildə isə onların sayı ümumrespublika üzrə 118-ə çatdı ki, bundan 5-i DQMV-də nəşr olunurdu. Qəzetlərin tirajında da böyük irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1960-cı ildə DQMV-də qəzetlər 9,3 min tirajla buraxılırdısa, 1969-cu ildə 24,3 min tiraja çatmışdı [17]. Vilayətdə nəşr olunan qəzetlərdən 1-i Azərbaycan dilində, qalanları erməni dilində buraxılırdı. Bundan əlavə, Vilayətdə rus dilində «Sovetski Karabax» adlı qəzet də nəşr olunurdu.

XX yüzilliyin 50–60-cı illərində vilayət əhalisinin mədəni və ümumi təhsil səviyyələrinin yüksəldilməsində radio mühüm rol oynamışdı. 1933-cü ildən Xankəndində yerli radio verilişi studiyası fəaliyyətə başlamış və XX yüzilliyin 60-cı illərində DQMV-nin 4 rayonunda radio verilişləri studiyası yaradılmışdı [99, s.157] Belə ki, 1962-ci ildə Hadrud və Xocavənd, 1965-ci ildə Şuşada, 1966-cı ildə Ağdərədə yerli radio verilişləri studiyası fəaliyyətə başlamışdır. İlk yaranan vaxt vilayətdə 20 radio nöqtəsi fəaliyyət göstərirdisə, 60-cı illərin sonlarında radio nöqtələrinin sayı 23 minə, radioqəbuledicilərin sayı 6 minə çatdı [35, s.44]. Aparılan tədqiqatlara əsasən

müəyyən edilmişdir ki, adambaşına düşən radio nöqtələrinin və radioqəbuledicilərinin sayı Xankəndi şəhərində ümumrespublika göstəricilərindən 2 dəfə çoxdur.

Beləliklə, 1950–1960-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin böyük qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhərində mədəni-maarif və mətbuat, mürəkkəb və ziddiyyətli hal müşahidə edilsə belə, çox mühüm irəliləyiş olmuşdur. Xankəndi şəhərində mədəni-maarif müəssisələrinin sayı ilbəl çoxalır. Onlarla yeni kitabxanalar təşkil edilmiş, kino qurğuları istifadəyə verilmişdir. Şəhərdə yeni klublar, mədəniyyət sarayları yaradılmış, muzeylər açılmışdır. Bəhs edilən illərdə Xankəndi şəhərində qəzetlərin nəşri 2,7 dəfə artmış, yeni yerli radio verilişləri studiyası yaradılmışdır. 20 il ərzində şəhərin radio verilişlərinin məzmunu dəyişərək daha cəlbedici olmuşdur. Bütün bunlar işə Xankəndi şəhərində yaşayan əhalinin mədəni və ümumi təhsil səviyyələrinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

1967-ci ildə Xankəndi şəhərinin girəcəyində heykəltəraş Sarkis Baqdasaryanın «Biz və bizim dağlar» adlı abidəsi açılmışdır. Qısa bir zamanda heykəl kompleksi məşhurlaşmış və hal-hazırda Azərbaycan mədəni irsinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Əsərin milliyyətçə erməni müəllifi tərəfindən yaradılması heç də o demək deyil ki, bu məşhur Azərbaycan abidəsi Ermənistan aiddir. Məsələyə bir az aydınlıq gətirərək, qeyd edək ki, erməni siyasətçiləri «Biz və bizim dağlar» abidəsini ermənilərə və Ermənistan aida hesab edirlər. Belə bir fikrə yalnız sərəmələr gələ bilərlər. Əsər heç vaxt Ermənistanın «milli sərvəti» hesab edilə bilməz, çünki əsər Azərbaycanın büdcəsindən ayrılan vəsait ilə, Azərbaycan ərazisində yaradılmışdır. Bir həqiqəti də demək yerinə düşərdi ki, dünyanın hər yerində bütün sənət əsərləri yerləşdiyi ölkənin sərvəti sayılır. «Biz və bizim dağlar» heykəl kompleksi Azərbaycanın mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur və olaraq qalacaqdır.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərinin ictimai-iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəni həyatında da mühüm irəliləyişlər olmuşdur. Bu dövr ərzində Xankəndi şəhərində uşaq müəssisələrinin, məktəblərin maddi-texniki və təhsil bazası möhkəmlənmiş, tədrisin keyfiyyət səviyyəsi yüksəlmişdir. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində maarif və mədəniyyətin inkişafı üçün 1970–1985-ci illərdə xeyli vəsait ayırmış və ildən-ilə bu vəsaitin həcmi artırılmışdır [58].

1976–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində məktəb və maarifə 38 milyon manat, 1981–1985-ci illərdə isə 40 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Ümumiyyətlə, 1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-də təhsil, elm və maarifin inkişafına 260 milyon 431 min manat vəsait ayrılmışdır. Ayrılan və-

sait hesabına 1970–1985-ci illərdə DQMV-də 25 daimi məktəbəqədər uşaq müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi ki, bundan 5-i Xankəndi şəhərinin payına düşürdü. DQMV-də 1970-ci ildə 60 daimi məktəbəqədər uşaq müəssisəsi var idisə, onların sayı 1985-ci ildə 85-ə çatdı. Təkcə bir il ərzində, yəni 1986-cı ildə məktəbəqədər uşaq müəssisələrində 1970-ci illə müqayisədə 2 dəfə çox uşaq tərbiyə olunmuşdu. Bu müəssisələrdə 250 tərbiyəçi və xidmətçi çalışırdı. Tərbiyəçilərin 50 faizinin ali, 22 faizinin orta ixtisas təhsili var idi [76, s.138]. 1970–1985-ci illərdə Naxçıvan MR-də 3 daimi məktəbəqədər uşaq müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdi ki, bu da DQMV-də tikiləndən təxminən 8 dəfə az idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan MR-də daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı 65-dən 73-ə çatdı. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, əhalinin məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminatında Xankəndi şəhəri istər ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də Naxçıvan MR ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Məsələn, 1985-ci ildə əhalinin məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminatı ümumrespublika səviyyəsində 20 faiz, Naxçıvan MR-də 12 faiz təşkil etmişdirsə, Xankəndi şəhərində bu göstərici 35 faizə çatmışdır [93].

Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq, Xankəndi şəhərində 1970–1985-ci illərdə məktəb tikintisi sürətlə getmişdir. Azərbaycan hökuməti 1971–1975-ci illərdə Xankəndi şəhərində 2 məktəb, 1976–1980-ci illərdə 1 məktəb, 1981–1985-ci illərdə isə 1 məktəb tikib istifadəyə verdi [86, s.131]. Orta məktəblərin sayının artması ilə səkkizillik və ibtidai məktəblərin sayı azalırdı. Səkkizillik və ibtidai məktəblərin sayının azalması isə məktəblərin ümumi sayının azalmasına təsir etmişdi. 1970-ci ildən başlayaraq Xankəndi şəhər ərazisində fiziki cəhətdən qüsurlu olan uşaqlar üçün məktəb tikilib istifadəyə verildi və 1974–1975-ci tədris ilində belə məktəblərin sayı 2-yə çatdı. Həmin məktəblərdə isə şagirdlərin sayı 60-dan 296-ya qalxdı [86, s.136]. Bundan əlavə, Xankəndi şəhərində axşam (növbəli) ümumtəhsil məktəbi də fəaliyyət göstərdi ki, bu məktəblərdə istehsalatdan ayrılmadan yaşlı nəslə dərslər tədris olunurdu [90]. Xankəndi şəhərində ümumtəhsil məktəblərində işləyən müəllimlərin 80 faizindən çoxu ali, 3,3 faizi natamam ali, 15 faizi orta-pedaqoji təhsilli idi. Məktəblərin 98 faizində fənn kabinetləri, emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi [86].

1985-ci ildə Naxçıvan MR-də 6,3 min müəllimi, 64,8 şagirdi birləşdirən 217 ümumtəhsil məktəbi var idi. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Naxçıvan MR-də hər məktəbə 296 şagird düşdüyü halda, Xankəndində 177 şagird düşmüşdür. Eyni zamanda Naxçıvan MR-də hər müəllimə 10 uşaq düşürdüsə, Xankəndində 8,5 uşaq düşürdü [93, s.281]. Ümumiyyətlə, aparılan tədqiqat-

lar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ümumrespublika səviyyəsində əhalinin sayı ilə müqayisədə müəllimlərin, məktəblərin sayma görə Xankəndi şəhəri üstün mövqeyə malik olmuşdur. Bu isə Azərbaycan hökumətinin Xankəndi şəhərinə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsi idi.

1975/76-cı tədris ilində Xankəndi şəhərində müxtəlif fənlər üzrə dərinləşmiş, proqramlarla təlim keçən təmayüllü internat məktəbləri fəaliyyətə başladı [16, s.230].

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində sənaye, nəqliyyat, tikinti və digər işlərdə işləyən gəncləri təhsilə cəlb etmək üçün gündüz məktəbləri yanında müstəqil qiyabi məktəblər təşkil olundu. Bundan əlavə, Xankəndi şəhərində məktəbdənkənar uşaq müəssisələri, pioner və məktəblilər sarayı, 50 pioner düşərgəsi, uşaq idman məktəbi, musiqi və bədii özfəaliyyət məktəbi, uşaq parkları, gənc texniklər və turistlər stansiyası, uşaq kitabxanaları fəaliyyət göstərirdi [86, s.159].

1971–1975-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində ümumi orta təhsilə keçid başa çatdırıldı. Yeni məktəblərin tikilməsi hesabına Xankəndi şəhərində dərslər bir növbədə keçirilirdi. Dağlıq Qarabağın 42 məktəbində, o cümlədən Xankəndi şəhərinin 8 məktəbində dövlətimizin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına yemək verilirdi. Şagirdlərə isti yemək verilməsi sahəsində DQMV məktəblərinin təcrübəsi Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin kollegiyası tərəfindən bəyənilmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, bu təcrübə Şuşa şəhərində yalnız bir məktəbə tətbiq olunmuş, bölgənin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri isə tətbiq edilməmişdir.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində peşə təhsili sistemi də sürətlə inkişaf edirdi. Şəhərin 8 orta məktəbində şagirdlərə müxtəlif peşələr öyrədilirdi. 1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərinin məktəblərində peşə təhsili alanlar 20 faiz artdı. Hər il orta hesabla 300 nəfərdən çox şagird sənaye, tikinti, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, məişət xidməti və başqa sahələr üzrə 100-dən artıq peşəyə yiyələnirdilər [10, s.16, i.1, v.7].

1970-ci illərdə Xankəndi şəhərində təsərrüfat, maarif, mədəniyyət, səhiyyə və başqa sahələr üzrə orta ixtisas kadrları hazırlayan məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Həmin texnikumlarda 1000-dən çox tələbə təhsil alırdı. Bir ildə həmin məktəblər 250-dən çox mütəxəssis buraxırdı. Bəhs etdiyimiz illərdə tələbələrə verilən təqaüdlər 3 dəfə artırıldı.

Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 23 noyabr 1973-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi Xankəndi Pedaqoji İnstitutu təşkil edildi [86, s.139]. İnstituta hər il 500-ə yaxın tələbə qəbul olurdu ki, bundan 300-ü əyani təhsil alırdı. 1980-ci

ildə Xankəndi Pedaqoji İnstitutunda 2 min tələbə oxuyurdu. 1985-ci ildə isə həmin institutda təhsil alanların sayı 2100 nəfərə çatmışdı. Burada tədris Azərbaycan, rus və erməni dillərində aparılırdı [86, s.32].

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində yaşayan əhalinin biliyinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində təhsil müəssisələri və kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynamışdı. Mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafında kitabxanaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində kitabxana işini inkişaf etdirmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1967-ci il iyunun 17-də qəbul etdiyi «Respublikada kitabxanaların vəziyyəti və onları yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Sov.İKP MK-nın «Zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsində və elmi-texniki tərəqqidə kitabxanaların rolunu artırmaq haqqında» 8 may 1974-cü il qərarları kitabxana işinin inkişafında mühüm rol oynadı. Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində yeni kitabxana binaları tikintisi üçün əvvəlki dövrlə müqayisədə qoyulan vəsaitin miqdarını 2,5 dəfə artırdı. 70-ci illərdə DQMV-də kitabxana işi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuşdu. Azərbaycan hökumətinin «1976–1980-ci illərdə kitabxana işinin daha da inkişaf etdirilməsi» haqqında qərarından sonra kitabxanaların mərkəzləşdirilməsi planı işlənib hazırlandı [11, s.15, i.6, v.7]. Həmin plana uyğun olaraq, Xankəndi şəhərində 70-ci illərdə Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin (MKS) təşkilinə başlandı [8, s.30, i.6, v.4]. Kitabxana fondu əvvəlki illərə nisbətən yeni ədəbiyyatla daha zəngin komplektləşdirildi, oxucuların sayı, dövrüyyəsi xeyli artdı.

1970–1975-ci illərdə Xankəndi şəhərində yeni tipli kitabxana binası tikilib istifadəyə verildi [79, s.72]. 1975-ci ildə Xankəndi şəhərində kütləvi kitabxanaların sayı artdı, onların kitab fondu isə 440 minə çatdı [10, s.16, i.2, v.4]. Kitabxanalarda oxucuların sayı isə əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli çoxaldı. 1980-ci illərdə Xankəndi şəhər kitabxanalarından 27,8 min oxucu istifadə etmişdir ki, bu da 1975-ci illə müqayisədə 10,4% çox idi [92, s.162].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Xankəndinin kitabxana ilə təminatı, adambaşına düşən kitablar və kitabxanaların sayı həm ümumrespublika səviyyəsində, həm də Ermənistanla və keçmiş SSRİ ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Məsələn, 1986-cı ildə Xankəndi şəhərində hər adama 10,2 kitabxana kitabı düşüyü halda, respublikamızda 5,8 kitab, Ağdamda 6,1, Tərtərdə 5,9, Naxçıvan MR-də 7,1 kitab düşmüşdü.

1980-ci illərin sonlarında Xankəndinin kütləvi kitabxanalarla təmin edilməsi 100 faiz olduğu halda, ümumrespublika üzrə bu göstərici 94,4 faiz, Naxçıvanda 98,4 faiz idi. Bundan əlavə, əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən

kütləvi kitabxanaların sayı keçmiş SSRİ məkanında 4,8, Ermənistan SSR-də 4,1, Azərbaycanda 6 olduğu halda, Xankəndi şəhərində bu göstərici 13-ə çatmışdı. Faktlardan görüldüyü kimi, hər adama düşən kitabxanaların sayı Xankəndi şəhərində ümumrespublika səviyyəsini 2 dəfədən də artıq üstələmişdir [79, s.22]. Bütün bunlarla yanaşı, Xankəndi rayonunda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə mövcud kitabxanalar azərbaycandilli ədəbiyyatla tam təmin edilmirdi. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki kitabxanalardakı kitabların təxminən 80 faizi erməni dilində, 10 faizi Azərbaycan, 10 faizi rus dillərində idi [98, s.263].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan hökuməti Xankəndi şəhərində mədəni-maarif müəssisələri içərisində klubların inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində klublar mühüm rol oynayırdı. Çünki burada həm kino, teatr göstərilir, həm də özfəaliyyət dərnəkləri fəaliyyət göstərir və mühüm əhəmiyyətli yığıncaqlar, iclaslar keçirilirdi.

1970–1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına Xankəndi şəhərində klub tikintisi xeyli artdı. Belə ki, həmin illərdə 2 klub tikilib Xankəndi şəhəri əhalisinin istifadəsinə verildi.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, əhalinin sayına görə klubların sayı Xankəndi şəhərində ümumrespublika səviyyəsindən 3 dəfə, Ermənistanla müqayisədə təxminən 4,5 dəfə artıq olmuşdur. Belə ki, 1986-cı ildə əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən klubların sayı SSRİ məkanında 4,8-ə, Azərbaycan Respublikasında 5-ə, Ermənistanda 3,8-ə çatırdısa, Azərbaycanın Xankəndi şəhərində bu göstərici 15-ə bərabər idi. 1980-ci illərin ortalarında DQMV-nin 300-dən 500-ə qədər əhali yaşayan bütün yaşayış məntəqələrinin 32-dən 31-i klub müəssisələri ilə təmin edilmişdir. Ümumrespublika səviyyəsində isə klub müəssisələri ilə təmin edilmiş belə yaşayış məntəqələri 40 faizə çatırdı. Azərbaycanda 746 iri yaşayış məntəqəsindən yalnız 319-da klub var idi [78].

Əhalinin ideya-siyasi tərbiyəsində kino mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan hökuməti 1970–1985-ci illərdə Xankəndində kinoteatr şəbəkəsinin inkişafını daha da yaxşılaşdırdı. Klubların sayının artırılması bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malik idi. Hətta şəhərdə yay kinoteatrları da fəaliyyət göstərirdi. Dövlətimizin Xankəndi şəhərində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də, bölgəni kinoqurğuları, avtomühərriklər və kinolentləri ilə tam təmin etməsi olmuşdur.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1980-ci ildə DQMV-dəki kinoqurğuları ümumrespublika üzrə mövcud kinoqurğuların 10 faizini təşkil

etmişdir. Həmin il respublikamızda 2002 kinoqurğu var idi ki, bunun 202-si DQMV-nin payına düşürdü. Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində 30 kinoqurğu fəaliyyət göstərirdi. Qonşu şəhərlərlə (Ağdam, Tərtər, Şuşa və s.) müqayisədə bu göstərici 2 dəfə artıq demək idi. 1970–1985-ci illərdə respublikamızda 163 kinoqurğu yaradılmışdı ki, bunun 36-sı DQMV-nin payına düşmüşdür. Həmin illərdə Dağlıq Qarabağda yaradılmış kinoqurğuların 11-i Xankəndi şəhərində yerləşdirilmişdi. 1970–1985-ci illərdə respublikamızda kinoqurğuların sayı 2004-dən 2167-yə, Azərbaycanın DQMV-də isə 170-dən 206-ya çatmışdı [25, s.29]. 1980-ci illərdə kinoseanslarına baxış orta hesabla il ərzində respublikamız üzrə 60 milyon təşkil etmişdirsə, Naxçıvan MR-də 3 milyon 100 min, DQMV-də 3 milyon 300 minə çatmışdır ki, bunun üçdə biri, yəni 1 milyon 80 min Xankəndi şəhərinin payına düşürdü. 10 min nəfər hesabla əhaliyə düşən kinoqurğuların sayı keçmiş SSRİ məkanında 5,4-ə, Azərbaycan Respublikasında 3-ə, Ermənistanda 2,9-a, Azərbaycanın DQMV-də 11,2-yə, Xankəndi şəhərində isə 12,5-ə çatmışdır [75, s.75]. Həmçinin kinoya baxış səviyyəsində də, DQMV və onun Xankəndi şəhər birinciliyi saxlanmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Naxçıvan MR-də əhalinin sayı Dağlıq Qarabağdakından təxminən 2 dəfə çox olmasına baxmayaraq, 1985-ci ildə Naxçıvan MR-də kino seanslarında iştirak edənlərin sayı 3 milyon 166 minə, DQMV-də isə 3 milyon 259 minə çatmışdır [83, s.77]. Bütün bunlar isə Azərbaycan hökumətinin bütövlükdə Dağlıq Qarabağa, onun Xankəndi şəhərinə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsində əldə edilmişdir.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində əhali arasında mədəni-maarif işinin aparılmasında muzeylərin də rolu böyük olmuşdur. Dövlətimizin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına 1970–1985-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində 2 yeni muzey açıldı. Şəhərdə muzeylərin sayı 2-dən 4-ə çatdı. Xankəndi şəhərində şəkil qalereyası və Bakı muzeylərinin filialı açılmışdı. Muzeyə gələnlərin sayı ilbəl artırdı. Belə ki, 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində muzeyə gələnlərin sayı 15 min nəfər idisə, 1980-ci ildə 45 min nəfərə, 1985-ci ildə isə 60 min nəfərə çatmışdı. Muzey daxilində keçirilən elmi-kütləvi işlər, səyyar sərgilər, müharibə veteranları və əmək qəhrəmanları ilə görüşlər əhali arasında böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Xankəndində fəaliyyət göstərən muzeylərdə ekspozisiya ilə yanaşı, hər il mühüm hadisələr və əlamətdar günlərə həsr edilmiş tematik və səyyar sərgilər təşkil edilirdi. Xankəndi şəhərinin muzeylərində sərgi zalı, uşaq şəkil qalereyası, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirə lövhələri nümayiş etdirilirdi. Xankəndi şəhərində yerli diyarşünaslıq muzeyi də fəaliyyət göstərirdi ki, onun fondları getdikcə zənginləşir

və ekspozisiyaları daim təzələnirdi. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanda 124 muzey fəaliyyət göstərirdi [43, s.82].

XX yüzilliyin 70–80-ci illərində ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda xalqın milli özünüdərk prosesi xeyli güclənmişdi. Yaradıcı ziyalılarımız üçün sərbəst düşüncə və iş şəraiti yaradılmışdır. H.Ə.Əliyev dövlətimizə rəhbərlik etdiyi illərdə Xankəndi şəhərinin mədəni tərəqqisinə diqqəti daha da artırdı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə, DQMV-də tarixi abidələrin tikintisi və bərpası uğurla aparılırdı. Belə tikintilərdən biri də Ağdərə rayonunda erməni əhalisinin xahişi ilə 1978-ci ildə inşa etdirilmişdir. Həmin abidə ermənilərin Ağdərəyə köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə inşa edilmişdi. Abidənin üzərinə böyük rəqəmlərlə «1828–1978» və «150» rəqəmləri həkk olunmuşdur. Ancaq bu abidə bəzi «qaranlıq məsələlərə» aydınlıq gətirdiyi üçün, ermənilər 1985-ci ildə həmin abidəni dağıtmağa, xüsusilə rəqəmləri yox etməyə başladılar [93, s.281].

1970–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində mədəni-maarif işinin ən kütləvi vasitələrindən biri teatr idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə şəhərdə M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərirdi. Həmin teatrı yanaşı, Xankəndində həvəskar dram dərnəkləri də fəaliyyətdə idi. Bəhs etdiyimiz illərdə teatra gələnlərin sayında da xeyli artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1970-ci ildə Xankəndi şəhərində teatra tamaşa edənlərin sayı 48 min nəfər idisə, 1985-ci ildə onların sayı 56 min nəfərə çatmışdır [17]. Statistik məlumatlara əsaslanaraq sadə riyazi analiz aparsaq görərik ki, ümumrespublika səviyyəsində hər 350 min nəfərə 1 dövlət dram teatru düşdüyü halda, Naxçıvan MR-də 275 min nəfərə, 1 dövlət dram teatru, DQMV-də isə 162 min nəfərə 1-i düşmüşdür. Teatra tamaşa edənlərin ümumi səviyyəsinə gəldikdə isə DQMV və onun Xankəndi şəhəri ümumrespublika səviyyəsindən 30 faiz yüksəkdə dayanmışdır.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində kütləvi informasiya şəbəkəsi inkişaf etməkdə idi. Əhalinin maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, ictimai-siyasi fəaliyyətinin artmasında mətbuat mühüm rol oynayırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə, Xankəndi şəhərində 6 qəzet erməni dilində, 1-i Azərbaycan dilində və 1-i rus dilində buraxılırdı. Bunlardan «Sovetkan Karabax» («Sovet Qarabağı»), «Metaksaqorst» («İpəkçi»), «Karmir Droş» («Qırımızı Bayraq»), «Berekatyun» («Dostluq»), «Aşxatan» («Əmək»), «Koltite-sakan» («Kolxozçu»), «Şuşa» və «Sovetskiy Karabax» qəzetləri çox tirajla yayılırdı. Qəzetlərin illik tirajında da artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1970-ci ildə 27 milyon nüsxə qəzet buraxılmışdırsa, 1985-ci ildə 3 milyon nüsxə artaraq 30 milyon nüsxəyə çatmışdır [42].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Xankəndi birliyi fəaliyyət göstərirdi. Burada nasirlər, şairlər dramaturqlar elmi yaradıcılıqla məşğul olurdular. Xankəndi şəhərində Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış poliqrafiya idarəsi əsərlərin, müxtəlif ədəbiyyatların nəşr olunmasında mühüm rol oynayırdı. 1971–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində ümumi tirajı 500 min nüsxə olan 84 adda kitab buraxılmışdır ki, bundan 366 min nüsxə (66 adda) erməni dilində olmuşdur. Buraxılan əsərlərin xeyli hissəsi də rus dilində, cüzi nəşr Azərbaycan dilində idi [80].

Xankəndində «ideoloji cəbhə» anlamından istifadə edən şəhər rəhbərliyi azərbaycanlıların bir çox adət-ənənələrini sıxışdırırdı. Qədim dövrlərdə xalqımızın məişətinə daxil olmuş, əməksevərliyi, nəcibliyi tərənnüm edən, müəyyən dərəcədə beynəlmiləl xarakterli Novruz bayramı Xankəndi şəhərində yaşayan azərbaycanlılara qəti qadağan edilmişdi. Şəhərdə yaşayan azərbaycanlılar bu bayramı gizli şəkildə keçirirdilər. Burada 21 «sosialist» bayram və mərasimi rəsmi «ənənəyə» çevrilmişdi. Dini mərasimlər açıq şəkildə sıxışdırılırdı. İslam dini əleyhinə Xankəndi şəhərinin erməni rəhbərliyinin ideoloji əks-təbliğatı baxmayaraq, burada yaşayan azərbaycanlılar dini bayram və mərasimləri gizli şəkildə qeyd edirdilər. Xalqımız öz milli ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. H.Ə.Əliyevin xalqımız üçün misilsiz xidmətlərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, o, Dağlıq Qarabağdakı «məscidlərin bərpası haqqında qərar» (4 noyabr 1976-cı il) qəbul etmişdir. Həmin vaxtdan Şuşadakı məscidlərimizin bərpasına başlandı [81].

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində Dövlət Mahnı və Rəqs Ansamblinin və «Qarabağ» Dövlət estrada orkestrinin repertuarı daha da zənginləşmişdi.

XX yüzilliyin 60–80-ci illərində Xankəndi şəhərinin arxitektura siması genişləndirilmişdi. 1960-cı ildə məşhur arxitektör Q.Məcədovun layihəsi əsasında şəhərin mərkəzi meydanı olmaqla Vilayət Partiya Komitəsinin binası istifadəyə verilmişdir. 1972-ci ildə isə arxitektör N.Kəngərlinin layihəsi əsasında Vilayət İcraiyyə Komitəsinin binası tikilmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, xalqımızın zəhməti bahasına tikilmiş bu gözəl binalarda, bu gün separatçı rejimin administrasiyası yerləşir.

1970-ci illərdən DQMV-də maddi-mədəniyyət abidələri yenidən qeydə alındı. Onların tədqiqinə, mühafizəsinə və səmərəli istifadə olunmasına diqqət artırılırdı. Lakin ictimai elmlərin inkişafına «hakim ideologiya»nın güclü təzyiqli mənfə təsir göstərirdi. Xüsusilə Dağlıq Qarabağda qədim tarixə malik Oğuz-türk abidələrini erməni vandalları saxtalaşdırmağa çalışırdılar. Hətta Şuşanı «abadlaşdırmaq» adı altında qədim maddi-mədəniyyət abidələrimiz Vilayətin hakim dairələri tərəfindən dağıdılmışdı. 70-ci illərdə Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşları M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Xankəndi ərazisində arxeoloji qazıntı tədqiqat işlərini davam etdirmiş və ərazidə tapılan qədim maddi-mədəniyyət izləri, əşyalar ibtidai insanların burada yaşamasını sübut etmişdir.

1970–1985-ci illərdə Xankəndi şəhərində fəaliyyət göstərən elmi idarələr – Xankəndi Zona Təcrübə Stansiyası, Qarabağ Elmi Təcrübə bazası, AMEA-nın Dağlıq Qarabağ filialı, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Texnikası Birliyinin DQMV filialı, Xankəndi Aqrar Sənaye Birliyi və başqa idarələr bölgədə xalq təsərrüfatı sahəsində yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün yeni ixtiralar edir, səmərələşdirici təkliflər irəli sürürdülər. Həmin idarələr DQMV-nin təbii sərvətlərini dərinlən öyrənib, aşkarlamış və mənimsəmişdilər. Xankəndi nəbatatçıların səyləri Vilayətin florasını öyrənməyə və xalq təsərrüfatında ondan istifadə etməyin genişləndirilməsinə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında həllinə köməklə əlaqədar bitkilərin fiziologiyası və mühafizəsi məsələlərinin tədqiqinə yönəldilmişdi. Eyni zamanda bəhs etdiyimiz illərdə bölgədə kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmağın bioloji əsaslarını hazırlamaq sahəsində mühüm işlər görüldü. AMEA, Dövlət Plan komitəsi, elm-iqtisadiyyat idarələrində tədqiqatların miqyasının genişlənməsi DQMV-də iqtisadiyyatın inkişafı üçün ehtiyat mənbələrindən istifadəni genişləndirdi.

Beləliklə, 1970–1985-ci illərdə Azərbaycanın Xankəndi şəhərində mədəniyyətin inkişafında mühüm dövr oldu. Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Xankəndi şəhərində təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Şəhərin mənəvi sərvəti, kadr potensialı daha da artdı. Dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhərində mədəniyyət dinamik inkişaf etdi. Artıq XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Xankəndi şəhəri Azərbaycanın inkişaf etmiş mədəniyyətə malik şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Şəhərdə Pedaqoji İnstitut, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Kənd Təsərrüfatı Texnikumu, tibb, 2 musiqi, texniki-peşə, uşaq incəsənət məktəbləri, texniki məktəb, Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi, Dram Teatrı, Konsert zalları, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Xankəndi filialı, kitabxanalar, qış və yay kitabxanaları, mədəniyyət sarayları, idman meydançası, istirahət parkları, istirahət evləri, mahnı və rəqs ansamblları, satış, ictimai-iaşə müəssisələri, 10 min nəfərdən artıq uşağın təhsil aldığı 15 ümumtəhsil məktəbi, 800 çarpayılıq 8 xəstəxana, 35 uşaq-ana məntəqəsi, 2 dəri-zöhrəvi, vərəm dispanseri, sanitariya-epidemioloji stansiya, yüzlərlə yaraşıqlı və uca inzibati idarə binaları və digər mədəni məişət obyektləri fəaliyyət göstərirdi. Təəssüflər olsun ki,

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğalçılıq siyasəti Xankəndi şəhərinin, bütövlükdə Dağlıq Qarabağın və ona bitişik 7 rayonun ərazisinin (ümumilikdə torpaqlarımızın 20 faizinin) işğalı ilə nəticələndi. Qiymətli mədəni sərvətlərimiz düşmən tərəfindən məhv edildi. Müharibədə 20 min azərbaycanlı əlilə çevrilmiş, 4861 nəfər əsir və girov düşmüş, qaçqın və məcburi köçkünlərimizin sayı 1 milyonu keçmişdir [73]. Azərbaycan torpaqlarına ermənilər tərəfindən edilmiş təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini özündə əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223, yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidələri, dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələr, mağaralar, əvəzolunmaz gözəlliyə malik tarix memarlıq qoruqları, qədim qəbiristanlıqlar, saraylar işğal edilmişdir. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı, 22 muzey və onların filialları, 6 rəsm qalereyası, 85 uşaq musiqi məktəbi və onların filialları, 4 teatr, 100 min qiymətli eksponat, 2 konsert müəssisəsi, 1892 mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinin binaları, 1240 ədəd dünya əhəmiyyətli nadir xalça məmulatları, tarixi əhəmiyyətli 9 saray, 40 min muzey sərvəti və eksponatı, 44 məbəd, 9 məscid, 927 kitabxana, 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar qarət edilmiş, yandırılmış və özünü küləşdirilmişdir [4, 23, 39, 46]. Hazırda işğal zonasında erməni vandalları tərəfindən geniş miqyasda qanunsuz arxeoloji qazıntı işləri aparılır, nadir və qiymətli tapıntılar Ermənistanı daşınır. İşğal altında olan ərazilərimizdəki eksponatların dağıdılıb məhv edilməsi ilə yanaşı, süni yollarla, həmin eksponatların üzərində müxtəlif fiqurlar çəkərək «erməni xalqına mənsub olması» təbliğ edilir və beynəlxalq ictimaiyyətdə yanlış rəy yaradılır.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, son 18 il ərzində Avropamın və Amerikanın auksionlarında və antikvar mağazalarında «ermənilərə məxsus olması» adı ilə satılan Azərbaycan mənşəli xalça və xalça məmulatlarının sayı artmışdır. Azərbaycan mədəniyyəti bazasında özlərinə «tarix» yaradan ermənilər tərəfindən təxminən 300 min xalça zəbt olunmuşdur. «Ekspress qəzeti»nin 26 fevral 2004-cü il sayında göstərilir ki, «Dağlıq Qarabağın erməni xalçaları» adı ilə satmaq istəyən 2 erməni tutulub, 11 xalça isə müsadirə edilib. Xalçaları «Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qədim mədəniyyət abidələri» kimi satmaq istəyən ermənilər bu xalçalardan dördünü, hər biri 31 min avro, altmıcısını 18 min avro, birini isə 22 min avroya satmaq niyyətində olmuşlar. Onlar hərraca müraciət etdikdən sonra «OVF Saler» şirkətinin ekspertləri satılacaq xalçalara baxış keçirmiş və həmin xalçaların Dağlıq Qarabağ ermənilərinin əl işləri deyil, Şuşa və Ağdamda saxlanılan əsirlər tərəfindən toxunmasını müəyyənləşdirmişlər» [46].

Məkrli niyyət və mənfur siyasət sahibi olan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vandalizm hərəkətləri müasir dövrdə daha da yenilənmiş və onlar işğal altında qalmış ərazilərdə yanğınlar törədərək Azərbaycan xalqının mədəni irsinin məhv edilməsini davam etdirirlər. Belə ki, 2006-cı ilin iyun ayında ermənilərin işğal olunmuş Xocavənd ərazisində törətdikləri yanğınlar nəticəsində, yaşı 800 il olan XII əsr abidəsi «Qaraca Çobanın» qəbri yanmışdır. Ermənilərin törətdikləri yanğınlar, e.ə. II minilliyə aid Nərgiztəpə mədəni abidəsini külə döndərmiş, yanğının yaratdığı yüksək temperatur nəticəsində «Qaraca Çobanın» qəbri parça-parça olmuşdur. Yanğınlar nəticəsində qədim türk tayfalarına məxsus «Əfşarlar qəbiristanlığı» da məhv edilmişdir [103]. Hadisə ilə bağlı cəbhə xəttində olmuş Milli Məclisin deputatı Q.Paşayeva ermənilərin yanğınlar törətmək məqsədlərinə belə aydınlıq gətirmişdir: «Yanğınlar Azərbaycan silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan ərazilərə keçərək burada kənd təsərrüfatına və maldarlığa böyük ziyan vurmuş və Azərbaycanın tarixi və mədəniyyət abidələri tamamilə yer üzündən silinmişdir» [39]. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, 1993-cü ildə Azərbaycan dövləti Haaqa, 1997-ci ildə Paris Konvensiyalarına qoşulmuşdur. Bu konvensiyaların «Silahlı münaqişələr zamanı maddi dəyərlərin qorunması haqqında» və «Milli dəyərlərin qeyri-qanuni olaraq ölkəyə daxil olması və ölkədən çıxarılması qadağası» maddələrində bəşəri sivilizasiyanın maddi və mədəni dəyərlərinin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun qorunması nəzərə alınmışdır [22]. Lakin ermənilər bunlara məhəl qoymadan zəbt etdiyi ərazilərdə Azərbaycan xalqına məxsus olan milli dəyərləri talan edir, başqa ölkələrdə satır və özünü küləşdirirlər. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 19 aprel 2002-ci il tarixdə «Azərbaycanın mədəni sərvətlərinin dağıdılması və məhvə salınması haqqında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatının təsdiq edilməsi barədə» qərar qəbul etmiş və bu bəyanatı dünya ölkələrinə çatdırmışdır. Bəyanatda deyilir: «Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində olan dünya əhəmiyyətli 100.000-dən artıq mədəniyyət nümunəsi dağıdılmış və qəsb edilmiş, 500-ə yaxın tarixi və 100-dən çox arxeoloji abidənin, 22 muzeyin əksəriyyəti tamamilə və ya qismən dağıdılmışdır. Erməni millətçiləri maddi mədəniyyət abidələri ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının folklorunu, musiqisini, ədəbiyyatını və digər mənəvi sərvətlərini ardıcıl və sistemli şəkildə məhv etməklə, əslində, işğalçılıq müharibəsini mədəni sərvətlər müstəvisində genişləndirir» [14]. Buna baxmayaraq, ermənilər Azərbaycan xalqına məxsus olan milli dəyərləri hal-hazırda da talan etməkdə davam edirlər.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinə qarşı təcavüzü bir neçə yolla həyata keçirilir: Belə ki, Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin erməniləşdirilməsi; Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin başqa xalqların abidəsi kimi təqdim edilməsi; Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması; Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrini xarici dövlətlərin bazarlarına çıxararaq külli miqdarda qazanc əldə etməsi.

Erməni işğalçıların işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinə qarşı törətdiklərinə vandalizmdən başqa ad vermək olmaz! Belə ki, işğal olunmuş ərazilərdə qalmış Azərbaycanın qiymətli tarixi, mədəni və arxitektura abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılmış, çoxlu muzey eksponatları, qiymətli əlyazmalar, qədim xalçalar, dekorativ incəsənət nümunələri və s. qənimət kimi Ermənistanə daşınmışdır. Ən qədim insan məskənlərindən biri olan, qədimliyinə görə dünyada dördüncü, keçmiş SSRİ-də birinci yer tutan Azix mağarası ermənilər tərəfindən işğaldan sonra silah anbarına çevrilsə də, sonradan bu qədim abidənin tarixini də saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər. Belə ki, 2003-cü il avqustun 30-da «Arminfo» agentliyinin internet saytında «Dağlıq Qarabağın Azox (Vorvan) mağarasında qazıntılar davam edir» adlı məqalə dərc olunmuşdur [102]. Məqalədə qədim Azərbaycan torpağı olan, hazırda Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azix mağarasında Ermənistan arxeoloqlarının İngiltərə, İrlandiya və İspaniyadan gəlmiş politoloqlarla birlikdə qazıntı işləri aparmasından söhbət gedir. Ermənistan Elmlər Akademiyası və Ermənistan Dövlət Universitetinin xətti ilə qazıntı işlərində iştirak edən 12 nəfərdən ibarət arxeoloq qrupunun üzvü Barselonada yaşayan erməni mənşəli arxeoloq İolantay Fernandes bildirib ki, Dağlıq Qarabağda aparıldığı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə etdiyi tarixi abidələri, digər qiymətli əşyaları İspaniyanın elmi tədqiqat mərkəzlərinə, laboratoriyalarına daşıyıb. Arxeoloq, həmçinin əldə etdiyi sənət inciləri əsasında «Dağlıq Qarabağ Respublikası»ndakı erməni abidələrinin tapılması» adlı kitab da yazdığını qeyd edib [39]. Baş verən olay Azərbaycan ictimaiyyətinin kəskin narazılığı ilə yanaşı, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatı ilə də müşayiət olundu. 29 sentyabr 2003-cü il tarixli bəyanatda deyilir: «...Azərbaycan Respublikasının icazəsi olmadan respublikamızın, xüsusən də işğal altında olan ərazilərdə əcnəbilərin arxeoloji qazıntı aparması Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin, habelə beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozulmasıdır».

Qeyd etmək ki, «Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Konvensiya»nın (14 may 1954-cü il) 4-cü maddəsinə görə, dövlətlər

öz ərazisindəki və digər dövlətlərin ərazisindəki mədəni dəyərləri hər hansı formada oğurlamaq, qarət etmək, yaxud qanunsuz surətdə mənimsəmək hərəkətlərini, həmçinin göstərilən dəyərlər barəsində hər hansı vandalizm hərəkətlərini qadağan etməyi, onların qarşısını almağı və lazım gələrsə, kökünü kəsməyi öhdələrinə götürürlər. Konvensiyanın digər bir müddəasına görə isə, dövlətlər mədəni dəyərlərə qarşı yönəldilmiş hər hansı repressiya tədbirləri görməkdən çəkinməlidirlər. İşğal amilindən istifadə olunaraq, mədəni dəyərlərin bu və ya digər formada qələmə verilməsi, izahatın xüsusi maraqlara uyğun surətdə təqdim edilməsi, beləliklə də, onun öz həqiqi mahiyyətindən və mənasından uzaqlaşdırılması repressiya aktı kimi qiymətləndirilərək beynəlxalq hüquq tərəfindən pislənilməlidir. Ona görə də Ermənistan Respublikası arxeoloqlarının və onların hansısa vasitələrlə cəlb etdikləri əcnəbi alimlərin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki dünya əhəmiyyətli qədim abidələrdə özbaşına iş aparması beynəlxalq normaların kobudcasına pozulması, bəşər mədəniyyətinə qarşı tərribat məqsədi daşıyan cinayət kimi qiymətləndirilməlidir və bununla əlaqədar bütün məsuliyyət Ermənistan tərəfinin üzərinə düşür [15].

Təəssüflər olsun ki, bütün beynəlxalq normalara və qaydalara zidd olaraq ermənilər Azərbaycana məxsus mədəni dəyərləri mənimsəmək, oğurlamaq, qarət etmək və dağıtmaqdan belə heç vaxt çəkinməmişlər və bu gün həmin mənfur siyasət erməni vandalları tərəfindən davam etdirilir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda uzun illər aparılmış kompleks arxeoloji tədqiqatlar və aşkarlanmış tapıntılar nəticəsində bu ərazidə 1,5 milyon il bundan əvvəl qədim insanların yaşadığı elmi əsaslarla sübut edilmişdir. 1960-cı ildə görkəmli arxeoloqumuz M.Hüseynovun rəhbərliyi altında alimlərimiz Azərbaycanın Quruçay və Köndələnçay ərazilərində dünya şöhrətli Azıx və Tağlar düşərgələrini qeydə almışlar. Azıxda əldə edilmiş tapıntılar 1981–1982-ci illərdə Parisin «İnsan» muzeyində təşkil olunmuş «Avropanın ilk sakinləri» adlı sərgidə nümayiş etdirilmiş və orada həmin düşərgə haqqında elmi məqalə dərc olunmuşdur. Azıxda tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları geniş şərh edilmiş, ibtidai insanın çənə sümüyünün qalığının Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim paleoantropoloji tapıntı olduğu bildirilmişdir [4]. Lakin arxeoloqlarımızın bütün bu elmi nailiyyətlərinə baxmayaraq, bəzi erməni alimləri Azıx düşərgəsinin tarixini saxtalaşdırmağa cəhd göstərmişlər. Ş.Mkrtçyan 1988-ci ildə çap etdirdiyi «Dağlıq Qarabağın tarixi və memarlıq abidələri» adlı kitabında Azıx mağarasının onlara məxsusluğunu iddia etməklə yanaşı yazır ki, guya, XIX əsrin sonunda yepiskop M.Barxudaryans tərəfindən Azıx düşərgəsində daş dövrünə aid qadın heykəli tapılıb

və hətta onun paltarları və örtüyü müasir erməni qadınlarının paltarına bənzəyir». Baxmayaraq ki, Azıx düşərgəsində qadınabənzər heykəl yoxdur, lakin belə gülünc fikir söyləməklə Mkrtçyan «erməni xalqının tarixini» aşel dövründə axtarmağa çalışmış. «Məşhur» erməni alimi həm də bir məsələdə yanılır ki, qədim daş dövründə heç bir xalq, millət olmayıb. Deməli, Mkrtçyanın «fikirləri» boş, cəfəng, uydurmadan başqa bir şey deyildir.

Saxtakarlığı özlərinin həyat simvoluna çevirən erməni alimləri daim Qarabağın dağlıq hissəsindəki tarixi və arxeoloji abidələri öz adlarına çıxarmağa çalışırlar. Bu uydurmanın məqsədi aydındır: Həmin ərazinin əzəldən ermənilərə məxsus olduğunu «sübut» etmək. Amma tarixi mənbələr birmənalı təsdiq edir ki, Qarabağ qədim Azərbaycan torpağıdır, ermənilər isə bu əraziyə 1828-ci ildə İran ilə Rusiya arasında bağlanmış və faktiki olaraq Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalını rəsmiləşdirən Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra gəlmişlər. Çar Rusiyası öz müstəmləkəçilik siyasətinin maraqlarına uyğun olaraq, təkcə 1828–1830-cu illərdə Türkiyə və İrandan Qafqaza 120 mindən artıq erməni əhalisini köçürmüş və onların əksəriyyətini Qarabağda yerləşdirmişdi. N.N.Şavrov özünün «Zaqafqaziyada Rusiya mənafeləri üçün yeni təhlükə» kitabında bu tarixi faktı belə qeyd edir: «Müharibədən sonrakı iki ildə (1826–1828-ci illər rus–İran müharibəsi nəzərdə tutulur – M.N.) biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min erməni köçürmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdikləri Erivan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirmişik. Onlar üçün 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış, həmçinin onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Həmin ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və (İndiki Yuxarı və yaxud Dağlıq Qarabağ – M.N.) Göyçə gölü sahilində məskunlaşdırılmışdır... Rəsmi köçürülən ermənilər 124 min olsa da, qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə onların sayı 200 min nəfəri ötüb keçmişdi. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu həmin diyarın yerli əhalisi olmayıb, bizim tərəfimizdən oralarda yerləşdirilmiş adamlardan ibarət idi» [101, 59–61].

Ermənilərin Qarabağ torpağına gəlmə oduqlarını Marağadan Dağlıq Qarabağa köçürülən ermənilərin bu regionda məskunlaşmalarının 150 illiyi münasibəti ilə 1978-ci ildə Mardakert rayonunun Marağa (sonrakı Leninavan) kəndində özlərinin ucaldıqları obelisk də sübut edir. Düzdür, Qarabağ münasibəti başlayan kimi bu abidə üzərinə həkk olunmuş yazılar ermənilər tərəfindən pozulsa da, bu, onların Azərbaycan torpaqlarına gəlmə olduqları faktını tarixdən heç bir vəchlə silə bilməz.

Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətini, tarixini özündə yaşadan qədim və müasir qəbir daşlarımız, məzarlıqlarımız da erməni vandalizminə məruz qalmışdır.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqlar dağıdılaraq, məzarların təhqir edilməsi faktların əsirlik həyatını yaşamış Rəsul Ramazanov, Vüqar Məmmədov, Sahib Bağırov, Rəsul Mustafayev və digərləri təsdiqləyiblər. Şuşa, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında azərbaycanlılara məxsus yaşayış və inzibati binaların, qəbiristanlıqların sökülərək daşınması danılmaz faktlar, bütün qəbiristanlıqlarımızın acı taleyidir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş ərazilərimizdəki Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələri erməni vandalizminin, erməni saxtakarlığının qurbamına çevrilmişdir. Ermənilər tərəfindən işğal olunmuş hər bir şəhər və rayonlarımız özündə Azərbaycanın qədim tarixini yaşadan abidələrlə zəngin idi. Hazırda erməni vandalları tərəfindən viran edilmiş torpaqlarımızdakı abidələrimiz yer üzündən silinməkdədir.

Çox təəssüflər olsun ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı təcavüzkarlıq müharibəsi, müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından müvəqqəti məğlubiyətimizlə nəticələndi. Bu gün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün iri dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar haqqın, ədalətin bərpası üçün dövlətimizlə hesablaşırlar. Bunun ən başlıca səbəbi 1993–2010-cu illərdə Azərbaycan rəhbərliyinin uğurla həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət, ölkəmizin iqtisadiyyatının sürətli inkişaf yoluna düşməsi, milli ordu quruculuğu sahəsində böyük irəliləmələr, milli birliyin yaranması, iqtisadi-siyasi, mənəvi və psixoloji potensialımız tam gücü ilə hərəkətə gətirilməsi, müasir hərbi elmi əsasında güclü ordunun yaradılması, gənc və istedadlı prezidentimizin ölkəmizə səriştəli rəhbərlik etməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunacağından xəbər verir. Biz tarixi hüququmuzu qoruyuruq. Haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Tarixi və strateji baxımdan haqq işimizin qalib gələcəyinə zərər qədər də şübhə olmamalıdır. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev 2002-ci il Praqada keçirilmiş Zirvə görüşündə bildirmişdir ki, bugünkü real vəziyyət «müharibə variantını istisna etmir... Lakin nə qədər ki, gec deyil dünya birliyi beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması əsasında münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün əlindən gələni etməlidir» [23].

SON SÖZ ƏVƏZİ

Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni, inkişaf etmiş 11 respublika tabeli şəhərlərindən biridir. Xankəndi şəhəri Bakı-Tbilisi dəmir yolunun Yevlax-Xankəndi qolunun son məntəqəsi, Yevlax-Laçın-Naxçıvan yolu kənarında, Qarqarçay sahilində, Qarabağ silsiləsinin şərqi ötəyində, Bakıdan 329 km. aralıda yerləşir. İqlimi mülayim istidir. Orta temperatur – 0,20, iyuldu 22,40, illik yağıntı 535 mm-dir. Xankəndi Azərbaycanın müasir inkişaf etmiş sənaye kompleksinə, nəqliyyata, təkmilləşdirilmiş mədəniyyətə malik şəhərlərindəndir. Xankəndində Pedaqoji İnstitut, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, kənd təsərrüfatı texnikumu, tibb, 2 musiqi, orta, texniki peşə, uşaq incəsənət məktəbləri, texniki məktəb, tarix-ölkəşünaslıq muzeyi, dram teatru, konsert zalları, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Dağlıq Qarabağ filiali, Vilayət kitabxanası, qış və yay kitabxanaları, mədəniyyət sarayı, idman meydançası, istirahət parkı, istirahət evi, mahnı və rəqs ansambli, satış, ictimai-iaşə müəssisələri və digər mədəni-məişət obyektləri var. Xankəndində erməni dilində «Sovetakan Karabak» («Sovet Qarabağı»), «Sovetskiy Karabax» vilayət qəzetləri nəşr olunmuş, yerli radio verilişləri studiyası fəaliyyət göstərirdi [1].

Xankəndində 800 çarpayılıq 8 xəstəxana, 35 uşaq-ana məntəqəsi, 2 dərzi-zöhrəvi, vərəm dispanseri, sanatoriya-epidemioloji stansiyası, 250 həkim, 550 orta tibb işçisi, onlarla yaraşlıq və uca inzibati idarə binaları fəaliyyət göstərirdi. 1979-cu il məlumatına görə, Xankəndi şəhərinin əhalisi 38948 nəfər olmuşdur [9]. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1 yanvar 2008-ci il məlumatına görə Xankəndi şəhərində 53,1 min nəfər, Kərkicahan qəsəbəsində isə 1,8 min nəfər əhali yaşayır.

İnzibati cəhətdən Xankəndi şəhər əhatə dairəsinə Xankəndi şəhəri və Kərkicahan qəsəbəsi daxildir. Xankəndi şəhərinin ərazisi 8 kvadrat kilometrdir. Xankəndi dəniz səviyyəsindən 830 metr yüksəklikdə yerləşir. Məlum olduğu kimi, məşhur Kislovodski kurortu da bu yüksəklikdədir. Xankəndi özünün həm havası, həm də iqlim şəraitinə görə dünyanın ən gözəl kurortları ilə müqayisə edilə bilər. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın tükənməz təbii sərvətlərə, böyük infrastruktura, kurort turizm ehtiyatlarına malik, elm, mədəniyyət mərkəzi olan Respublika tabeli Xankəndi şəhəri (şəhər əhatə dairəsi) Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir.

Azərbaycanın DQMV-nin zəngin, unudulmuş, təhrif olunmuş, ziddiyyətlərlə dolu olan tarixinin tədqiqi bu gün olduqca şəərəfli, əhəmiyyətli və son dərəcə zəruridir. Bu tədqiqatı zəruriləşdirən ilkin amil Azərbaycanın Dağlıq

Qarabağ torpaqlarının erməni vandalları tərəfindən işğalı və bu işğala dünya miqyasında haqq qazandırmaq məqsədilə bölgənin vaxtilə Ermənistanı aid olması fikrinin bütün dünyaya yayması ilə bağlıdır. Ermənilər öz məkrli niyyətlərini reallaşdırmaq üçün sovet hakimiyyəti illərində mərkəzdəki havadarlarına arxalanaraq bölgənin qədim Azərbaycan-Türk mənşəli yer adlarını ya erməni köklü yer adları ilə əvəz etmiş, ya da passiv fonda keçirmişlər. Ermənilərin Azərbaycan kəndlərində məskunlaşdıqdan sonra adları tamamilə dəyişdirilən kəndlərə misal olaraq göstərə bilərik: Ağdərə-Mardakert, Qozlu-Vaquas, Bazarkənd-Tsmagahoc, Şıxarx-Marquşavan, Daşbaşı-Karaqlux, Cagadüz-Sarkisaşen, Cəmiyyət-Ninki, Ağbulaq-Msmına, Quzumkənd-Kert, Ballıqaya-Kıcan, Ağkənd-Stepakşen və sair. XX yüzillik ərzində Dağlıq Qarabağ toponimlərinin saxtalaşdırılması prosesi davam etmişdir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, son 100 il ərzində mənfur siyasət sahibləri olan ermənilər Dağlıq Qarabağdakı yer adlarının 25 faizini erməniləşdirmişlər. Halbuki XIX yüzilliyin 80-ci illərində Qarabağ yaylaqlarını öyrənən M.A.Skibitiski Qarabağın dağlıq hissəsində 567 yaylaq və yurd yeri qeyd almışdır ki, bundan yalnız 2 toponim erməni dilinə uyğun gəlmişdir [6]. Bəhs etdiyimiz dövrdə təkcə adın deyil, həm də əhalisinin milli tərkibi məqsədli şəkildə erməniləşdirilmiş Dağlıq Qarabağın qədim yaşayış məskənlərindən biri də Xankəndi şəhəri olmuşdur. Bu gün Azərbaycan dövlətinin başçısı dərin düşüncəyə, orijinal təfəkkür tərzinə malik gənc və istedadlı Prezidentimiz İ.H.Əliyevin «Azərbaycan tarixi üçün həlledici hadisələr – iqtisadi, siyasi, tarixi cəhətdən önəmli hadisələr düzgün araşdırılmalıdır, bu, bizim üçün lazımdır, gələcək üçün vacibdir» [10] devizini əldə rəhbər tutaraq, dövlətimizin yaratdığı əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək, tarixi mənbələrə, faktlara əsaslanaraq Dağlıq Qarabağ tarixini obyektiv tədqiq edib, tarixi həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq.

Dağlıq Qarabağ erməni icmasının tələbi və mərkəzin diqtəsilə Azərbaycan İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 10 avqust tarixli qərarına əsasən Xankəndinin adı Stepan Şaumyanın şərəfinə (Stepanakert) adlandırıldı və 18 sentyabr 1923-cü ildə DQMV-nin mərkəzinə çevrildi [1]. Bundan sonra bölgədə yaşayan azərbaycanlıların çətin və məşəqqətli günləri başladı. Yalnız 68 ildən sonra (1991-ci ildə) Xankəndinin tarixi adı özünə qaytarılmışdır. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin mətbuatına «Oğuz-Türk məkanı olan Xankəndinin Ermənistanı aid olması və ermənilərin sayının üstünlüyü» kimi saxta konsepsiyalar yol tapdı. Xankəndinin qədim tarixini tədqiq və təhlil etməklə məkrli niyyət sahiblərinin dediklərinin tamamilə ağ yalan olduğunu sübut etmiş olarıq. Xankəndi oykonimi «Xana məxsus kənd» mənasıdır. «Azərbaycan

toponimlərinin ensklopedik lüğəti»ndə göstərilir ki, Oğuz-Türk mənşəli Xankəndi adına Azərbaycanın digər ərazilərində də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, İsmayılı rayonunun Xankəndi çayı sahilində, dağətəyi ərazidə Xankəndi kəndi var ki, bu kəndin əsası XIX əsrin əvvəllərində Şirvan xanı Mustafa xana məxsus ailələrin burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Digər bir Xankəndi kəndi Şamaxı rayonunun mədrəsə qəsəbəsində Ləngəbiz silsiləsi ətəyindədir. Bu kənd keçən əsrin 30-cu illərində S.Şaumyanın adına «Şaumyanabad» adlandırılmışdır. 1990-cı ildə isə kəndin keçmiş adı bərpa edilmişdir [s. 238]. Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir. 1938-1939-cu illərdə Qarabağın Xankəndi ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Eneolit və Tunc dövrünə aid kurqanlar aşkar edilmişdir. Kurqanaltı dəfn kameraları dairə formalı (diametri 4,5 metrədek) olub, dayaz xəndəklə əhatələnmişdir. Kameraya enli sal daşla örtülmüş giriş yolu var. Kameralar e.ə. V-III minilliklərdə Zaqafqaziyada geniş yayılmış yaşayış binalarını xatırladır. Çoxtəbəqəli Xankəndi kurqanları kollektiv dəfn adəti ilə səciyyələnilir. Ölülərin üstü gil və xırda çay daşları ilə örtülmüşdür. E.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid təbəqədə uşaq və yaşlılar birgə dəfn edilmişdir. Bu, kurqanların ailəvi və ya qəbiləyə məxsus dəfn yeri olduğunu göstərir. Ailənin üzvləri sol və ya sağ yanı üstə bükülü, yaxud oturulmuş, ağsaqqallar, qəbilə başçıları isə arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Xankəndi kurqanlarından daş güzlər, mis xəncər tiyələri, daş həvəng, ox ucları, sümük alətlər, qızıl muncuq, müxtəlif keramika nümunələri, heyvan sümükləri və sair aşkar edilmişdir [14]. Bütün bunlar onu göstərir ki, yaşayış üçün əlverişli şəraiti olan Azərbaycanın Xankəndi ərazisi dünyanın qədim insan məskənlərindən biridir.

Kiçik yaşayış məskəni olan Xankəndi qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi olmuşdur. Kəndin abadlaşması və inkişafında İbrahim xanın qardaşı Mehdiqulu xanın xidmətləri böyük olmuşdur. İbrahim xana məxsus cins atlar və sağılan heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı. Mirzə Camalın yazdığına görə, mərhum İbrahim xandan 6 imarət qalmışdır ki, bunlardan biri də Şuşadan bir az aralıda Xan bağının tikintisidir [3, s.48]. Təsədüfi deyildir ki, Qarabağ Rusiya tərəfindən ilhaq edildikdən sonra İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Xankəndində yaşamalı olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, əldə heç bir əsas olmadan İbrahimxəlil xan Şuşa qaləsindəki rus qarnizonunun rəisi Cavad xanın qatili Lisaneviç tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Mehdiqulu xan (1807-1822) Xankəndini özü üçün yaşayış məskəni seçsə də, erməni generalı V.Mədətovun fitvası ilə 1822-ci ildə öz doğma yurdundan didərgin düşdü. Bundan sonra Xankəndindəki çar hökumət idarələri

Mehdiqulu xanın arvadı Pəricahanbəyimə verilmişdi [3, s.159]. 1847-ci ildə Xankəndində rusların Sunja polku yerləşdirilmiş və ona görə də burada kazarmalar, xəstəxana, səhra kilsəsi, inzibati binaların tikintisinə başlanmışdır. Bundan sonra Zəngəzurdan erməni ailələri məqsədli şəkildə çar hökuməti məmurlarının köməyi ilə Xankəndinə köçürülərək orada məskunlaşmışdılar. 1898-ci ildən sonra çar hökuməti Xankəndini hərbi qərargaha çevirdi. Xankəndinin bəzən «Ştab» adlandırılması da məhz kəndin hərbi qərargaha çevrilməsi ilə bağlıdır. 1918–1920-ci illərdə Xankəndində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin hərbi hissələri yerləşdirilmişdi [1, s.49].

Qarabağda 1920-ci il may çevrilişindən sonra ermənilər Azərbaycana qarşı yenidən əsassız ərazi iddiaları irəli sürdülər və 7 iyul 1923-cü ildə Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayət yaratdılar. Xankəndi şəhərinin adı dəyişdirilərək Vilayət mərkəzinə çevrildi. Sovet hakimiyyəti illərində Xankəndinin inkişafı Vilayət rəhbərliyinin xüsusi diqqət mərkəzində dayandı. Azərbaycan rəhbərliyinin Xankəndi şəhərinin inkişafına qayğısını M.C.Bağirovun 13 iyun 1948-ci il «Kommunist» qəzetindəki çıxışından da aydın görmək olar: «Keçmişdə Xankəndi adlanan, bir neçə malikanədən və çoxlu daxmalardan ibarət olan bugünkü sovet Stepanakertinə bir nəzər salın. Doğrudur, onun əhalisi o qədər də çox deyil, cəmi 15 min əhalisi var, ancaq mən arzu edərdim ki, İsveçrənin ən gözəl şəhərləri Stepanakertə bənzəyəydi» [8]. Mərkəzin diqtəsi və Azərbaycan rəhbərliyinin dərin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhəri tezliklə sənaye, elm, mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Sovet hakimiyyəti illərində Xankəndində yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Burada həm yüngül sənaye, həm də yeyinti sənayesi inkişaf edirdi. Xankəndi sənaye müəssisələri DQMV-nin ümumi sənaye məhsullarının 60 faizini verirdi. Qarabağ ipək kombinatı, ayaqqabı fabriki, tikiş fabriki, xalça emalatxanası, şərab zavodları, süd və ət kombinatları, kirəmid, kərpic, əhəng zavodları, taxta-şalban, inşaat materialları, kəsici alətlər zavodları, yağ zavodu, elektrik avadanlıqları istehsalı zavodu, avtomobil təmiri və asfalt-beton zavodları, sənaye, istehsalat və tədris istehsalat kombinatları, elektrik şəbəkəsi və digər obyektlər Xankəndində yaradılmış sənaye sahələri idi. Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Xankəndində yuxarıda adıgedən sənaye müəssisələrinin xammal mənbələri DQMV-nin ərazisindəki tükənməz xammal ehtiyatları hesabına ödənilirdi. Sənaye sahələrində işləyənlərin say göstəricilərinə görə (əhalinin hər min nəfər hesabı ilə) Xankəndi şəhəri Azərbaycanın Bakı və Sumqayıt şəhərlərindən sonrakı yeri tutmuşdur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, erməni millətçiləri xalqımıza qarşı yalan və böhtan kampaniyası apararaq 80-ci illərin sonlarında DQMV-də baş

verən hadisələri Vilayət əhalisinin «sosial geriliyi» ilə əlaqələndirmişlər. Halbuki təkcə 1971–1975-ci illər DQMV-nin iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunun həcmi 483 milyon manat və ya əvvəlki beşilliklərdəkindən 2,8 dəfə çox olmuşdur [9, s.93]. Son 20 ildə DQMV-də adambaşına düşən kapital qoyuluşunun həcmi 4 dəfə artmışdır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Respublika rəhbərliyi tərəfindən DQMV-yə ayrılan vəsaitin təxminən 50 faizi Xankəndinin inkişafına istiqamətlənmişdi. Çünki «DQMV-nin əsas qanunu»nda ayrılmış vəsaitin istiqamətini Vilayət rəhbərliyi müəyyənləşdirirdi. Təsədüfüdür ki, 1970–1988-ci illərdə Xankəndi şəhəri sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə Azərbaycanın şəhərlərini 0,23 dəfə ötüb keçmişdir. Burada adambaşına 1,4 min manatlıqdan çox sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da Bakı və Sumqayıtdan sonrakı yeri tutmaq deməkdir. Müqayisələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xankəndi sənaye müəssisələri istehsal göstəricilərinə görə respublikamızın şəhərləri arasında öndə getmişdir. Belə ki, Xankəndi ipək istehsalına görə Azərbaycanda ikinci mərkəz hesab olunurdu. Respublikamızda ipəkçilik sənayesi məhsullarının təxminən 25 faizi Xankəndinin payına düşürdü. Eyni zamanda respublikamızda istehsal olunan ayaqqabının beşdə biri Xankəndi ayaqqabı fabrikində istehsal olunurdu. Xankəndi Süd Kombinatında respublikamızda quru süd zərdabı hazırlayan yeganə sex işləyirdi. 1987-ci il məlumatına görə, adambaşına düşən yeyinti məhsullarının ən mühüm növlərinin istehsal səviyyəsinə görə Xankəndi şəhəri Azərbaycanın şəhərləri arasında ilk yerlərdən birini tuturdu. Xankəndi Azərbaycanın inkişaf etmiş nəqliyyat təsərrüfatına malik şəhərlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Xankəndindəki nəqliyyat sahəsindəki göstəricilər ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Məsələn, 1970–1988-ci illərdə Xankəndi şəhərində avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması həcmi 4,8 dəfə (ümumrespublika üzrə 3,6 dəfə), taksilərlə daşınma 4,2 dəfə (respublika üzrə 2,4 dəfə), səmşişinlərin avtobuslarla daşınması 2,6 dəfə (respublika üzrə 2,2 dəfə), yük avtomobilləri parkı 2 dəfə (respublikada 1,7 dəfə), avtobus parkları 2,6 dəfə (respublika üzrə 1,6 dəfə), taksi parkları 2,7 dəfə (respublika üzrə 1,8 dəfə) artmışdır [9, s.38]. Xankəndində güclü bazaya malik dəmiryol nəqliyyatı və hava nəqliyyatı da vardır.

1960–1980-ci illərdə Xankəndi şəhərində rabitənin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, bəhs olunan illərdə Xankəndində rabitənin inkişafına ayrılan vəsait Ağdam, Tərtər, Şuşa, Naxçıvan və digər şəhərlərə ayrılan vəsaitdən 2 dəfə çox olmuşdur. Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən rabitə məhsullarının həcminə, ailələrin mənzil telefonları ilə təminatına, şəhərlərarası və şəhərdaxili telefon danışqlarının sayına görə

Xankəndi şəhəri ümumrespublika göstəricilərini orta hesabla 2 dəfə üstələmişdir [2].

Faktlara, materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xankəndi şəhərində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların artan tələbatlarının təmin olunması Azərbaycanın digər şəhərləri ilə müqayisədə həmişə yüksəkdə dayanmışdır. Belə ki, 1988-ci il (yanvar) məlumatına görə Xankəndində pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi 1960-cı ilə müqayisədə 5,1 dəfə (ümumrespublika üzrə 4,6 dəfə), adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf sürəti 3,7 dəfə (ümumrespublika üzrə 2,7 dəfə), mağazalarda hər 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi 2,6 dəfə (ümumrespublika üzrə 1,9 dəfə), əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən ictimai iaşə müəssisələrində yerlərin sayı 3 dəfə (ümumrespublika üzrə 2,1 dəfə) artmışdır. Bəhs olunan illərdə Xankəndində məişət xidmətlərinin həcmi 17 dəfə artmışdır ki, bu da orta respublika göstəricilərindən 2 dəfə çoxdur. Eyni zamanda Xankəndi şəhərində əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən emalatxana və məişət xidməti işçilərinin sayı ümumrespublika səviyyəsini 2,5 dəfə üstələmişdir [9, s.409].

Tariximizi saxtalaşdırmağa çalışan erməni millətçiləri, yəqin ki, yuxarıdakı qərəzsiz faktlardan bixəbərdirlər. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı yalan və böhtan kampaniyasına başlayan erməni millətçiləri ilk vaxtlar vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə, ənənəvi əzabkeş obrazı yaratmağa cəhd edərək diqqəti ona yönəldilər ki, guya, respublika rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bütün Azərbaycan üzrə olduğundan xeyli aşağıdır və bu fakt erməni əhalisinin narazılığına səbəb olmuşdur. Halbuki erməni icmasının daha çox cəmləşdiyi Xankəndi şəhərinin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri yuxarıdakı deyilənlərin ağ yalan olduğunu təsdiqləyir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, Xankəndi şəhərində mənzil tikintisinin də inkişafı yüksələn xətlə xarakterizə olunur. Təkcə 1970–1987-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 1400,4 min kvadrat metr yeni abad mənzillər istifadəyə verilmişdir ki, bunun təxminən 60 faizi Xankəndinin payına düşmüşdür. 1987-ci ildə Xankəndi şəhərində hər bir sakinə 14,6 kvadrat metr mənzil düşdüyü halda, Naxçıvan şəhərində bu göstərici 11,4 m²-ə, ümumrespublika şəhərlərində isə 12,2 m²-ə çatırdı.

1970–1987-ci illərdə Xankəndi şəhərində abadlaşdırma işi sürətlə davam etmişdir. Təkcə su kəməri ilə təchizat göstəricilərinə görə Xankəndi şəhəri 46 faiz təşkil etdiyi halda, Naxçıvan şəhərində 7,4 faiz, Ağdamda 15,5 faiz, Tərtərdə 13,5 faiz, ümumrespublika üzrə 30,5 faizə çatmış, abadlaşmanın digər sahələrində də Xankəndi şəhəri öndə getmişdir. Belə ki, 1987-ci il məlumatına

görə, Xankəndi şəhərinin kanalizasiya ilə təminatı ümumrespublika göstəricilərini 2 dəfə, qazla təminatda isə 3,8 faiz öndə getmişdir [13, s.275].

Bəhs olunan dövrdə Xankəndi şəhərində xalq təhsilinin və mədəni xidmətin bütün sahələri daha da təkmilləşdirilmişdir. 1923-cü ilə müqayisədə 1980-ci ildə Xankəndi şəhərində məktəblərin sayı 3 dəfə, şagirdlərin sayı 7 dəfə, müəllimlərin sayı 15 dəfə artdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, istər hər məktəbə düşən şagirdlərin sayına, istərsə də hər müəllimə düşən şagirdlərin sayına görə Xankəndi şəhəri Azərbaycanın digər şəhərlərini geridə qoymuşdur. Məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminata gəldikdə isə ümumrespublika üzrə bu göstərici (1987-ci il məlumatına əsasən) 20 faiz, Naxçıvan şəhərində 18 faiz, Bərdə şəhərində 19 faiz təşkil etdiyi halda, Xankəndi şəhərində 40 faizə çatmışdır [13, s.81].

Dəniz səviyyəsindən 830 metr yüksəklikdə yerləşən Xankəndi şəhərində sanatoriya və istirahət müəssisələri, tur baza fəaliyyət göstərirdi. Gözəl iqlimə malik Xankəndi şəhərində yayın isti günü ərzində belə günəş otları qurutmur, bulaqların və kiçik çayların suyu azalmır, şəhərin hər tərəfi çoxillik bitkilərlə əhatə olunmuşdur. Xankəndinin küçələri qurtaran kimi üzümlüklər, meyvə bağları, tut ağacları sahələri başlanır. Əhalinin sağlamlığı üçün bütün bunların əhəmiyyəti çox böyük olsa da, bu sahədə infrastrukturun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. 1961–1981-ci illərdə Xankəndində xəstəxana çarpayılarının sayı 2 dəfə artmış və əhalinin hər 10 min nəfərinə 102 çarpayı düşmüşdür. Hansı ki, bu göstərici ümumrespublika səviyyəsində 98-ə çatmışdır [9, s.211]. Bu dövrdə əhalinin həkim və orta tibb işçiləri ilə artım sürətinə görə Xankəndi şəhəri ümumrespublika göstəricilərini qabaqlamışdır.

1960–1988-ci illər ərzində Xankəndi şəhərində mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsi genişlənməmişdi. Belə ki, 1960-cı ilə müqayisədə 1988-ci ildə Xankəndi şəhərində kütləvi kitabxanaların sayı 1,5 dəfə, kitab fondu 2 dəfə, klub müəssisələrinin sayı 1,6 dəfə, kinoqurğuların sayı 3 dəfə, qəzetlərin tirajı 2,5 dəfə artmışdır ki, bu göstəricilər ümumrespublika səviyyəsindən xeyli artıqdır [13].

XX yüzilliyin 80-ci illərində erməni millətçiləri məqsədli şəkildə vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədilə, guya, «ermənilərin hüquqlarının tapdalanması, onların Azərbaycanda» sıxışdırılması ilə «Zaqafqaziya respublikalarının, Azərbaycanın, DQMV-nin əhalisinin ümumi sayında azərbaycanlıların payının artması, ermənilərin payının azalması müşahidə edilmişdir» kimi, saxta fikrini bütün dünyaya yaymışdılar. Əhalinin siyahıya alınması materiallarından, arxiv sənədlərindən, sosioloji tədqiqatların nəticələrindən, rəsmi statistikadan istifadə etməklə tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, «yuxarı»larda

möhkəm arxaları olan ermənilər istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycanın DQMV-də heç vaxt sıxışdırılmayıb, onların hüquqları tapdalanmayıb. Əksinə, istər Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanın DQMV-də sıxışdırılan, hüquqları tapdalanan azərbaycanlılar olmuşdur. Bakı və İrəvan şəhərlərindəki statistik göstəricilər deyilənləri sübut edir. Belə ki, 1980-ci ildə Bakı şəhərində əhalinin ümumi sayının 14,1%-ni ermənilər, 55,7%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdisə, İrəvan şəhərində ermənilər 95,8%, azərbaycanlılar 0,2% idi. Hansı ki, 1897-ci il siyahıyaalınmasında İrəvan şəhərində azərbaycanlılar ümumi əhalinin 42,8%-ni, ermənilər 43,1%-ni təşkil etmişdir [12, 13; 9]. Bu gün Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmayıb.

Azərbaycanın DQMV-yə gəldikdə isə 1988-ci il məlumatına görə, burada 182,4 min nəfər əhali yaşayırdı. 1979-cu il əhalinin ümumi siyahıyaalınması məlumatına görə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin ümumi sayının 25,9%-i DQMV-nin payına düşürdü. DQMV-də əhalinin 75,9%-ni ermənilər, 23%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Təhlillərdən məlum olur ki, bölgədə 1979-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatına görə Xankəndində yaşayan 38948 nəfər əhalinin 4303 nəfərini (11,04%) azərbaycanlılar, 33,898 nəfərini (87,03%) ermənilər, 747 nəfərini (1,9%) digər millətlər təşkil etmişdir [9, s.433].

Diqqətinizi maraqlı bir fakta yönəltmək istərdim. 1939–1979-cu illərdə DQMV-də əhalinin sayı 30,2 min nəfər artmışdır ki, bu artımın 28,4 mini Xankəndi şəhərinin payına düşmüşdür. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Xankəndi şəhərindəki artan əhalinin 95%-ni ermənilər təşkil etmişdir. 1939–1979-cu illərdə Xankəndi şəhərində əhalinin sayı 3 dəfə artdığı halda, Şuşa şəhərində bu göstərici 1,04 dəfəyə çatmışdır (5,4 mindən 7,9 minə). 21 sentyabr 1989-cu ildə Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovularaq şəhərdən çıxarıldılar [9]. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1 yanvar 2008-ci ilə olan məlumatına görə Xankəndi şəhərində 53,1 min nəfər, inzibati cəhətdən Xankəndi şəhərinə bitişik Kərkicahan qəsəbəsində 1,8 min nəfər əhali yaşayır. Təəssüflər olsun ki, Oğuz–Türk məkanı olan Xankəndi şəhərində bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmayıb. Müxtəlif ərazilərdən, xüsusi olaraq Ermənistandan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə ermənilər köçürülür və süni surətdə burada əhalinin sayı artırılır.

Qarabağ münaqişəsi, ermənilərin silahlı hücumu Azərbaycanın demografik vəziyyətinə böyük ziyan vurmuşdur. Bu gün Dağlıq Qarabağ ərazisində faktiki olaraq azərbaycanlı əhali qalmayıb, əsrlər boyu azərbaycanlılar yaşayan yüzdən çox kənd yoxdur. Yüz minlərlə azərbaycanlı öz qohumlarını və yaxınlarını, ev-əşiklərini, illər boyu yığdıqları mülkiyyəti itirərək öz doğma

torpaqlarından qaçqın və köçkünə çevrilmişlər. Erməni millətçi-separatçılarının mənfur siyasəti belə bir ağır vəziyyət yaratmışdır.

Xan babalarımızın əli ilə ilk bünövrə daşları düzələn, Azərbaycan xalqının varı-dövləti hesabına tikilib müasir şəhər görkəmi alan Xankəndi Qarabağın başqa yaşayış məntəqələri kimi Ermənistan ordusunun tapdığı altındadır. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə qədər Xankəndində yüzlərlə azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı, yurd-yuvasından didərgin düşən soydaşlarımız orada Kərkicahan yaratmışdılar. Bütün Azərbaycan xalqı inanır ki, Dağlıq Qarabağ problemi ən yaxın zamanlarda birdəfəlik və ədalətlə həll ediləcək, Xankəndi də, Kərkicahan da, Xocalı da, Şuşa da, Laçın da – bir sözlə, işğal altında olan bütün torpaqlarımız əsl sahiblərinə – azərbaycanlı övladlarına qovuşacaq.

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir ki «Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır... Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaracaqdır» [2]. Biz tam əminik ki, tezliklə ədalət zəfər çalacaq – torpaqlarımız düşmən əsarətindən azad ediləcək, qaçqın və köçkünlərimiz öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdacaqlar!!! Azərbaycan dövlətinin bugünkü sosial-iqtisadi inkişafı, dövlət başçısının uğurlu xarici siyasəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunacağından xəbər verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

I FƏSİL

1. «Azadlıq» qəzeti, №121 (3974), 4 iyun 2009. «155 faydalı qazıntı yatağımız ermənilərin əlindədir».
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. AKT №07, 26.08, 2005.
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin II hesabatı. Bakı, 2006.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cildə. X cild. Bakı, «Azərənşr», 1987, 608 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. Birinci cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 615 s.
6. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının Elmi Mərkəzi», 2007, 989 s.
7. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Akt №22, 02.09. 2005-ci il.
8. «Azadlıq qəzeti». №121 (3974), 4 iyun 2009, «155 faydalı qazıntı yatağımız ermənilərin əlindədir».
9. Azərbaycan Respublikası Torpaq və Xəritəçəkmə idarəsinin 17–3/312 saylı, 03.10.2005-ci il tarixli məlumatı.
10. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 01 yanvar 2008-ci il məlumatı. 10.01.2008.
11. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti №68 (1877), 27 mart 1998-ci il, 17 yanvar 1998.
12. Cavanşir Ə. «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747–1805)». Bakı, «Elm», 1961, 54 s.
13. Cavanşir M.C. Qarabağ tarixi. AMEA-nın nəşriyyatı. Bakı, 1959, 170 s.
14. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, «Azərənşr», 1993, 82 s.
15. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, «Gənclik», 2005, 190 s.
16. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. // Qarabağ sualları və faktları. Bakı, «Qismət», səh. 52, 80 s.
17. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı». Bakı, 1992, 118 s.

18. Xəlilov M. «Ermənilər təbii sərvətlərimizi talan edirlər». «Ekspress» qəzeti, 21 mart 2004.
19. Qarabağlı A. Yuxarı Qarabağın toponimik lüğətindən. // «Qarabağ qəzeti», 1–14 iyul 2005.

II FƏSİL

1. ARDA, f. 2891, s. 2, i. 5, v. 40.
2. ARDA, f. 410, s. 1, i. 164, v. 20.
3. ARDA, f. 28, s. 74, i. 123, v.88.
4. ARDA, f. 28, s. 74, i. 123, v.89.
5. ARDA, f. 28, s. 125, i. 107, v.107.
6. ARDA, f. 28, s. 1, i. 7481, v. 14.
7. ARDA, f. 28, s. 85, i. 125, v. 164.
8. ARDA, f. 28, s. 125, i. 107, v. 107.
9. ARDA, f. 379, s. 3, i. 15, v. 28.
10. ARDSPİHA, f. 894, s. 1, i. 43, v. 14.
11. ARDSPİHA, f. 276, s. 9, i. 38, v. 8.
12. ARDSPİHA, f. 276, s. 7, i. 130, v. 131.
13. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 12.
14. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 46.
15. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 1.
16. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 64.
17. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 118.
18. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 125, v. 9.
19. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 41, v. 50.
20. ARDSPİHA, f. 1, s. 85, i. 249, v. 418.
21. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 329, v. 32.
22. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 132, v. 145.
23. ARDSPİHA, f. 1, s. 121, i. 303, v. 29.
24. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 132, v. 113.
25. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 329, v. 110.
26. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 115.
27. ARDSPİHA, f. 609, s. 1, i. 164, v. 26.
28. ARDSPİHA, f. 379, s. 3, i. 87, v. 10.
29. ARDSPİHA, f. 609, s. 1, i. 164, v. 1.
30. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı, «Elm», 2000, 626 s.

31. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar hadisələr. Bakı, «Azərneşr», 1989, 117 s.
32. Köçərli T. Yaddan çıxmaz Qarabağ – Nəqşi Cahən Naxçıvan. Bakı, «Elm», 1988, 460 s.
33. «Kommunist» qəzeti, №78, 2 dekabr 1920-ci il.
34. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağ tarixindən sənədlər. Bakı, «Gənclik», 2005, 190 s.
35. «Şeypur» jurnalı, 14 noyabr 1920-ci il, s. 4.

III FƏSİL

1. ARDA, f.28, s.125, i.428, v.2.
2. ARDA, f.130, s.1, i.171, v.34.
3. ARDA, f.27, s.5, i.52, v.5.
4. ARDA, f.411, s.4, i.19, v.36–37.
5. ARDA, f.271, s.1, i.303, v.455.
6. ARDA, f.271, s.1, i.305, v.171.
7. ARDA, f.379, s.3, i.599, v.5.
8. ARDA, f.379, s.3, i.1447, v.14.
9. ARDA, f.2511, s.3, i.38, v.16.
10. ARDA, f.2511, s.1, i.350, v.18.
11. ARDA, f.25, s.74, i.63, v.68.
12. ARDA, f.28, s.3, i.344, v.13.
13. ARDA, f.379, s.3, i.314, v.37.
14. ARDSPİHA, f.1, s.74, i.36, v.3–4.
15. ARDSPİHA, f.1, s.74, i.122, v.11.
16. ARDSPİHA, f.89, s.37, i.581, v.14.
17. ARDSPİHA, f.89, s.37, i.581, v.7.
18. ARDSPİHA, f.89, s.37, i.581, v.83.
19. ARDSPİHA, f.89, s.37, i.581, v.84, 93.
20. ARDSPİHA, f.89, s.37, i.581, v.18–24.
21. ARDSPİHA, f.89, s.1, i.746, v.174, 191, 295.
22. ARDSPİHA, f.89, s.1, i.950, v.76, 164.
23. AREA TİEA, f.1, s.7, i.30, v.3.
24. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild. Bakı, «Elm», 2000-ci il, s.20–21.
25. AK(b)P IV qurultaym materialları. Bakı, «Azərneşr», 1922, s.19.

26. AK(b)P qurultayları, konfransları və MK qətnamə, qərarları, 4-cildə. I cild (1920–1937). Bakı, «Elm», 1987, s.320.
27. Azərbaycan SSR EA «Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). 1931, №2, s. 40.
28. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild, Bakı, 1979, səh.309.
29. Atakişiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycanda fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1961, s.76.
30. Dilbazov Ə. Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə hamilik köməyi. Bakı, 1950, s. 471.
31. «Elmi əsərlər» (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). 1989, s.72.
32. Səlimov M. AK (b)P YİS-ə keçid dövründə (1921–1922). Bakı, 1959, s.63.
33. Sov. İKP qurultayları, konfransları, MK plenum, qətnamə və qərarları. III hissə (1930–1954). Bakı, 1954, s.227.
34. «İqtisadiyyat» jurnalı, 1968, №4, s.63.
35. «İqtisadi xəbərlər». 1931, №2, s.40.
36. «İqtisadi xəbərlər». 1928, №2, s.72.
37. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – Qondarma DQMV. Bakı, 2005, s.95–97.
38. İmanov R. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s. 15.
39. «Kommunist» qəzeti, №35, 13 iyun 1920-ci il.
40. «Kommunist» qəzeti, №68, 29 iyul 1921-ci il.
41. «Kommunist» qəzeti, №674, 24 dekabr 1933-cü il.
42. «Kommunist» qəzeti, №35, 13 oktyabr 1979-cu il.
43. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, 2002, 104 s.
44. «Yeni məktəb» qəzeti, №4. Bakı, 1924-cü il.
45. «Yeni kənd» jurnalı, 1930, №2, səh. 28.
46. «Şuşa» qəzeti, 12 aprel 1967-ci il.
47. «Yeni yol» qəzeti, 24 dekabr 1933-cü il.
48. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1920–1937 гг.). Т.1, Москва, 1934, с.272; т.2, с.224.
49. Декрет Азревкома (1920–1921 гг.). Сб. док. Баку, 1988, с.56.
50. Газ. «Бакинский рабочий», 21.01.1933 г.
51. Газ. «Правда», 15.01.1934 г.
52. Газ. «Советский Карабах». Баку, 11.06.1926 г.

53. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Ханкенди, 1970, с.76.
54. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1982, с.43.
55. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.45.
56. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, 1987, с.272.
57. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Баку, 1972, с.15.
58. Сейрян Г. Экономическая жизнь Карабаха и ее перспективы (1921–1926). Тифлис, 1988, с.133.
59. Социалистическое строительство Азерб. ССР. Ст. сбор., Баку, 1933, №2, с.352.
60. Захарян А. Шелковая промышленность НКАО. Баку, 1978, с.8.
61. Шахназаров Н. Нагорная Карабахская Автономная Область. Баку, 1960, с.53.
62. Гасанов Т. Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Арменией территорий Азербайджана. Баку, «Чашыюглу», 2004, с.122.

IV FƏSİL

1. ARDSPİHA, f.1, s.200, 74, 55, 169, 7, 85, 206.
2. ARDSPİHA, f.89, s.1.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild (1941–2002). Bakı, «Elm», 2003.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı, «Azərneşr», 1979.
5. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, «Azərneşr», 1969.
6. Azərbaycan SSR-in DQMV-i haqqında qanunu. Bakı, «Azərneşr», 1987-ci il, s.102.
7. DQMV-nin İpək Kombinatının illik hesabatı. Xankəndi, 1971, s.19.
8. DQMV-i 50 ildə. Bakı, «Azərneşr», 1973.
9. DQMV-i 40 ildə. Bakı, «Azərneşr», 1963.
10. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, «YNE», 2001.
11. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma DQMV-i. Bakı, «Adiloğlu», 2005, s. 95–97.

12. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, «ADPU-nun nəşriyyatı», 2002, s. 28.
13. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in DQMV-də siyasi vəziyyət, iqtisadi və mədəni inkişaf. Bakı, «Təhsil», 2008.
14. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. «Təbliğatçı» jurnalı, №6, 1948, s.52–62.
15. Sovet Dağlıq Qarabağ. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1983, s.85.
16. «Təbliğatçı» jurnalı, 1948, №6, s.18–22.
17. Gaz. «Бакинский рабочий», 23 октября 1945 г.
18. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1978, с.218.
19. Исполнение местного бюджета НКАО. Ханкенди, «Статуправление», 1968, с. 197.
20. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1972, с. 46, 332.
21. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1987, с.272.
22. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сбор. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1957.
23. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию Великого Октября. «Азербайджанское Государственное Издательство», Баку, 1977, с.90–91.
24. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Краткий стат. сбор. Ханкенди, «Статуправление», 1970, с.108.
25. Основные показатели экономического и социального развития НКАО. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1986, с.271.
26. Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального уровня жизни народа. Баку, «Азербайджанское Государственное Издательство», 1972, с.122–123.

V FƏSİL

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. F. 89, s.1
2. ARDA, f.411, s.7.
3. Arda, f.27, s.1.

4. Azərbaycan tarixi yeddi cildə. Altıncı cild. Bakı «Elm», 2000.
5. Azərbaycan xalq təsərrüfatı 60 ildə. Bakı «ADN», 1982, 315 s.
6. Ağamirov İ. Stepanakert. «Kommunist» qəzeti. Bakı, 23 iyul 1935, №171 (9278).
7. ARDSPİHA, f.1, s.200, 74, 331, 55, 169, 7, 85, 206, 233.
8. Bünyadzadə D. Azərbaycan sosializm yolunda. «İnqilab və mədəniyyət», 1932, №3–4, s.22–28.
9. DQMV-nin İpək Kombinatının illik hesabatı. Bakı, 1987, 260 s.
10. DQMV-i İpək Kombinatının Əmək şöbəsinin illik hesabatı, 1979.
11. DQMV-i statistik rəqəmlərdə. Bakı, «Elm», 1980, 179 s.
12. DQMV-i 50 ildə. Bakı, «Azərneşr», 1973, 196 s.
13. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I–IV cildlər. Bakı, 1997–1998.
14. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, «YNE», 2001.
15. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, «ADN», 1998.
16. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
17. Hacıyev Q.Ə. Erməni iddialarının əsassızlığına dair. «Qarabağ dünən, bu gün, sabah». Bakı, «Qanun» – 2007, s.164–171.
18. Hacıyev Q.Ə. «Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti». «Qarabağ suallar və faktlar. Bakı, 2005, s.72–73.
19. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial siyasi proseslər (1920–1930). Bakı, 1956.
20. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma DQMV-i. Bakı, 2005, s.95.
21. Mahmudov Y., Kərimov Ş. «Qarabağ tarixi», «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2001.
22. Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998.
23. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in DQMV-də ipək emalı sənayesi (1950–1960). «Elmi Axtarışlar» 18-ci buraxılış. Bakı, «Səda», 2006, s.216–220.
24. Məmmədov M. DQMV-də sənayenin bərpa və inkişafı (1946–1950). Qarabağ dünən, bu gün, sabah». «Qanun» – 2007, s.226–232.
25. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, «ADPU», 2002, 250 s.
26. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in «DQMV-də siyasi vəziyyət iqtisadi və mədəni inkişafı. Bakı, 2008.
27. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2001, s.257–259.
28. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.

29. Sov. İKP MK-nın XIX konfransının materialları. Bakı, 1988, s.87–88.
30. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.85.
31. Sultanov O. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
32. Азерб. ССР от XXIV к XXVI съезду КПСС. Баку, 1981, с.132.
33. Газ. «Бакинский рабочий», 12 ноября 1999 г.
34. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа советской власти в Армении. Ереван, 1957, с.372.
35. Достижения НКАО в девятой пятилетке. Баку, 1976, с.218.
36. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.376.
37. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, 1987, с.272.
38. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Статистический сборник, Баку, 1980.
39. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Баку, 1972, с.332.
40. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1983 году. Баку, 1984, с.237.
41. НКАО 50 лет в дружной советской семье. Ханкенди, 1973, с.189.
42. Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1970, с.108.
43. Газ. «Советский Карабах», 13 июня 1983 г.
44. Газ. «Советский Карабах», 6 февраля 1983 г.

VI FƏSİL

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.17, s.1, i.701, v.29.
2. ARDA, f.2502, s.1, i. 55, v.2.
3. ARDA, f.456, s.16, i. 129, v.32.
4. ARDA, f.27, s.1, i. 649, v.190.
5. ARDA, f.24, s.1, i. 137, v.18.
6. ARDA, f.410, s.1, i. 11, v.45.
7. ARDA, f.411, s.7.
8. ARDA, f.271, s.1.
9. ARDA, f.13, s.4, i. 20, v.2.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.461, s.1, i.4582, v.4.
11. ARDSPİHA, f.410, s.1, i.70, v.96.
12. ARDSPİHA, f.89, s.1.
13. ARDSPİHA, f.27, s.2, i.54, v.43.

14. ARDSPİHA, f.420, s.1, i.43, v.42.
15. ARDSPİHA, f.1, s.2, i.105, v.24.
16. Azərbaycan SSR-in 40 illiyi. Bakı, 1960, s.72.
17. Azərbaycan tarixi. Altıncı cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı «Elm», 2003.
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı, 1979, səh.309.
19. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI cild. Bakı, 1982, səh.356.
20. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, «Elm», 1998.
21. «Azərbaycan qəzeti», 15 may 1992-ci il.
22. Azərbaycan SSR-in DQMV-i haqqında Qanunu. Bakı, 1987, s.16.
23. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, 1994, s.51.
24. Atakişiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi. Bakı, 1961, səh. 76.
25. Dağlıq Qarabağ statistik rəqəmlərdə. Bakı, 1980, səh. 26, 176.
26. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I–IV cild. Bakı, 1997–1998-ci illər.
27. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, «YNE», 2001.
28. Əliyev R. Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, «Azərənşr», 1989.
29. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
30. Əsədov S. Məmmədov İ. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
31. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
32. Xəlilov X. Qarabağ: Etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006.
33. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
34. İmanov R. Planlar həyata keçirilir. «Təşviqatçı» jurnalı, 1979, №6, s. 25–29.
35. İmanov R. Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1961, s. 127.
36. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd və qondarma DQMV-i. Bakı, 2005, s.95–97.
37. «Kommunist» qəzeti, №11, 18.01.1979.
38. Qardaşlıq ailəsində. DQMV-nin 50 illiyi. «Azərənşr», 1973.
39. Quliyev C.B. Dağlıq Qarabağ «Kommunist» qəzeti, 20 mart 1991.
40. Quliyev V. Azərbaycan kəndində mədəni-maarif müəssisələrinin yaradılmasında Bakı fəhlə sinfinin köməyi. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). Bakı, 1988, №1, s.49.

41. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2001, səh.39.
42. Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998-ci il.
43. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980-ci il.
44. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, «Təhsil», 2005, səh.380 s.
45. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000, 203 s.
46. Məmmədov N.R. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, s.82.
47. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, 2002, s.28.
48. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in DQMV-in siyasi vəziyyəti, iqtisadi və mədəni inkişafı. Bakı, 2002.
49. Müasir dövrdə Azərbaycan Sovet kəndində ictimai-iqtisadi irəliləmələr. Bakı, 1973, s.81–82.
50. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ə.S. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, 2000, s. 78.
51. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ. Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.
52. Sovet Dağlıq Qarabağı (Lenin milli siyasətinin təntənəsi). Bakı, 1983, s.136.
53. Азербайджан в цифрах в 1990 году. Баку, 1991, с.29–31.
54. «Агитатор», №7, 1969, с.31.
55. «Бакинский рабочий», 30 декабря 1976 г.
56. Бозян Х. Человеку долго жить. Баку, 1974, с.71.
57. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1920–1937 гг.). Т.1, Москва, 1937, с.272.
58. Гусейнов Т.К. Развитие связи радиовещания и телевидения в Советском Азербайджане. Баку, 1988, с.16.
59. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, 1976, с.218.
60. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сбор. Баку, 1960, с.86.
61. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Том II, часть I, книга 3, с.47.
62. «Известия», 1 апреля 1969 г.
63. Мамедов К.В. Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, 1960, с.37–38.

64. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Баку, 1972, с.46, 332.
65. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Статистический сборник. Баку, 1980.
66. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, 1987, с.272.
67. Народное образование, наука и культура в Азербайджанской ССР (стат. сбор). Баку, 1975, с.192.
68. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1979, с.309.
69. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.376.
70. «Нагорный Карабах». Баку, 1983.
71. Нагорный Карабах за годы советской власти. Краткий статистический сборник. Ханкенди, 1970, с.108.
72. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.45.
73. Газ. «Правда», 15 января 1934.
74. Газ. «Советский Карабах», 16 апреля 1980г.
75. Газ. «Советский Карабах», 5 января 1980г.
76. Газ. «Советский Карабах», 9 мая 1985г.
77. Статистический сборник. Здравоохранение СССР. Москва, 1960, с.31.
78. Шахназаров Н.С. Нагорная Карабахская Автономная Область. Азернешр, 1960, с.53.

VII FƏSİL

1. Abbaslı R. Qarabağ – Azərbaycanın qeyrət qalası. «Xalq qəzeti», №146 (26204), 8 iyul 2009.
2. Abbasov V. Acı faktlar. Azərbaycan qəzeti, №1 (13), 05 yanvar 1990.
3. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1995.
4. Axundov M., Poladov M. Şuşanın əbədi yadigarları. «Elm və həyat» jurnalı. Bakı, 1986, №1, səh.16–18.
5. Ağayev M. «Müsavat»ın aqrar siyasəti. Bakı, 1930, 156 s.
6. Ağamirov U. Şuşa kurortunun inkişafı. «Kommunist» qəzeti. Bakı, 23 iyul 1953, №171 (9278).
7. Arslanoğlu C. Erməni zülmü 1919–1930-cu illərdə. «Xəzər» jurnalı, 1990, №3, s.19–28.

8. Azərbaycan Respublikası (AR) Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Mədəniyyət siyasəti şöbəsinin Muzey sektorunun arayışı. 2006.
9. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. AKT №30, 10.10. 2005.
10. ARDA, f. 895, s.1, i.34, v.7.
11. ARDA, f. 379, s.3.
12. ARDA, f. 410, s.1.
13. ARDA, f. 411, s.7.
14. ARDA, f. 17, s.1.
15. ARDA, f. 271, s.1.
16. ARDA, f. 1114, s.9.
17. ARDA, f. 13, s.4, i.20, v.2.
18. ARDA, f. 894, s.4, i.65, v.131.
19. «Azərbaycan» qəzeti, №89(3101) 20 fevral 2002.
20. «Azərbaycan» qəzeti, №71(41501) 30 oktyabr 2003.
21. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild (iyun 1941–2002-ci illər). Bakı, «Elm», 2003, 676 s.
22. Azərbaycan Sovetləri. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1995, s.28.
23. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı. 30 avqust 1991.
24. Azərbaycan SSR və Sosializm quruculuğu. Statistik külliyyat. Bakı, 1996, s.96.
25. «Azadlıq» qəzeti, 20 may 1984-cü il.
26. «Azərbaycan» qəzeti, 25 sentyabr 2002-ci il.
27. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Azərbaycan qəzeti, 27 mart 1998.
28. «Azərbaycan» qəzeti, 21 fevral 2001-ci il.
29. «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). 1956, №3, səh.102.
30. Bünyadzadə D. Azərbaycan sosializm yolunda. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1932, №3–4, s.22–28.
31. Cavanşir M.C. Qarabağnamə. Bakı, «Yazıçı», 1989, 192 s.
32. Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında. Bakı, «Elm», 1992, 198 s.
33. Çiçəklənən sosialist vilayəti. «Kommunist» qəzeti, Bakı, 13 iyun 1948, №117 (7814).
34. DQMV-i Sovet hakimiyyəti illərində (statistik məlumatlar). Bakı, «Elm», 1970, 315 s.
35. DQMV-i 40 ildə. Bakı, «Azərneşr», 1963.

36. Daydəbəyov S.Q. Qarabağın hidroenergetika ehtiyatları. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. (Humanitar elmlər seriyası), 1948, №8, s.21.
37. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri. www.rufugees – idps-committee.gov.az
38. «Exo». Dağlıq Qarabağın ekosidi barədə. www.demar.org.
39. «Elçi» qəzeti. 20–25 oktyabr 2003-cü il.
40. Əliyev A. Naxçıvan MSSR-da kitabxana işi (1920–1985). Bakı, 1991, s.12.
41. Əfəndiyev R. Azərbaycanda el sənəti. Bakı, 1971.
42. Əhmədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, 1991, səh.87.
43. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
44. Hacıyev Q.Ə. Qarabağda erməni terrorunun qədim izləri //AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi konfrans materialları. Bakı, 2003, s.336–337.
45. Hacıyev İ. Sağlamlıq şəhəri. «Kommunist» qəzeti. Bakı, 13 iyun 1948, №117 (7814).
46. Humay. Oğurlanmış xalçalarımız satışa çıxarıldı. «Ekspress» qəzeti, №45 (1465). 26.02.2004.
47. Hauzer E. Dağlıq Qarabağın göyüm faunasına dair. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri», 1940, №1, s.74–75.
48. Hüseyinov İ. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Bakı, 1960.
49. «Xalq qəzeti», 28 mart 1992-ci il.
50. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
51. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma DQMV-i. Bakı, 2005, s.95–97.
52. Kərimov İ. Şuşa–Ağdam teatri. Bakı, 2001, s.117.
53. Koçarev S.S. DQMV-də şah-tut ağacı. Bakı, 1950, s.28–30.
54. «Kommunist» qəzeti, №78 (1162), 2 dekabr 1920-ci il.
55. «Kommunist» qəzeti, №117 (7814), 13 iyun 1948-ci il.
56. «Kommunist» qəzeti, №119 (6514), 12 iyul 1950.
57. «Kommunist» qəzeti, №11 (17050), 13 yanvar 1979-cu il.
58. «Kommunist» qəzeti, 16 avqust 1989-cu il.
59. Qasımov A. Sosializmdə maddi rifah səviyyəsi. Bakı, 1967, s.58.
60. Qardaşlıq ailəsində. DQMV-nin 50 illiyi. «Azərənşər», 1973.
61. Qriqoryan T. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 25 illiyi. «Təşviqatçı» jurnalı, 1948, №6, s.59.
62. Quliyev Ə.N. V.İ.Lenin və Azərbaycan. Bakı, 1960.
63. Quliyev N. Dostluq və qardaşlıq səhnəsi. Bakı, 1979, s.24.

64. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarixi, faktlar, sənədlər. Bakı, «Təhsil», 2007, 380 s.
65. Mahmudov Y. Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı. «Azərbaycan» qəzeti, №18 (5122), 25.01.2009.
66. Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998.
67. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980, s.60.
68. Mahmudov Y. Azərbaycanlılar. Bakı, «Aspografiq», 2008, 60 s.
69. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, «Təhsil», 2002, 322 s.
70. Mahmudov Y. İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi). Bakı, «CBS», 2010.
71. Mahmudov Y. Azərbaycan Diplomatiası. Bakı, «Təhsil», 2006, 414 s.
72. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, «Təhsil», 2007, 114 s.
73. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Bakı, 2000, 203 s.
74. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı (1950–1960-cı illər). //ADPU-nun «Xəbərləri», Bakı, 2006, №4, s.252–262.
75. Məmmədov N.R. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, s.82.
76. Müstəqil Azərbaycanın 10 ili. Statistik məcmuə. Bakı, 2001.
77. Nəcəfov Ə. Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi. Bakı, 2001, s.18.
78. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.
79. «Sovet Dağlıq Qarabağı». Bakı, 1983, s.136.
80. «Ulduz» jurnalı. Bakı, 1986, №4, s.80.
81. «Ulduz» jurnalı. Bakı, 1988, №10, s.157.
82. Zavarev V.Q. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin yolları. Bakı, 1948, s.22.
83. Азербайджанская ССР от XXIV к XXVI съезду КПСС. Летопись важнейших событий. Баку, 1981, с.123–133.
84. Газ. «Бакинский рабочий», 12 марта 1988г.
85. Гусейнов К. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. Баку, 1966, с.355.
86. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, 1976, с.218.
87. Газ. «Зеркало», №106 (2351), 14 июня, 2006г.

88. История Азербайджана. Т.3, ч. II, Баку, 1963, с.229.
89. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат.сбор. Баку, 1961, с.141–144.
90. Народное образование и культура в Азербайджанской Республике. Баку, 1992, с.61.
91. Нагорная Карабахская Автономная Область Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1983, с.83.
92. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Баку, 1972, с.46, 332.
93. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Баку, 1977, с.90–91.
94. Народное хозяйство и образование, наука и культура в Азербайджанской ССР. Баку, 1977, с.192.
95. Народное хозяйство СССР. Москва, 1956, с.211.
96. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию Великого Октября. Баку, 1977, с.90–91.
97. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.376.
98. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1983 году. Баку, 1984, с.237.
99. Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1970, с.108.
100. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.45.
101. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911.
102. www.arminto.info. 30 августа, 2003.
103. www.gov.az. 12.VI.06.

**«SON SÖZ ƏVƏZİ»nin
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI**

1. ASE. X cild. Bakı, 1987, s.49.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1998.
3. Cavanşir M.S. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s. 49–50.
4. DQMV-i rəqəmlərdə. Bakı, 1980.
5. DQMV-i 50 ildə. Bakı, 1979, s.72–73.
6. Xəlilov X.Ə. «Qarabağın elat dünyası». Bakı, 1992. s.13.
7. Qeybullayev Q. «Qarabağ». Bakı, 1990. s.159.
8. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948, №117.
9. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923–1991). Bakı, 2008.
10. Əhmədov H. «XIX əsr Azərbaycan məktəbi». Bakı, 2006, s.9.
11. «Təşviqatçı» jurnalı. 1967, №1, s.18.
12. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, 1976.
13. Народное хозяйство Азерб. ССР. Баку, 1988, с.275–276.
14. «Известия» Аз.ФАН СССР, 1939, №4, с.78.

BİBLİOQRAFIYA

1. Abbaslı R. Qarabağ – Azərbaycanın qeyrət qalası. «Xalq» qəzeti, №146(26204), 8 iyul 2009.
2. Abbasov V. Acı faktlar. «Azərbaycan» qəzeti, 1(13), 5 yanvar 1990.
3. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, «Elm», 1988.
4. Abdullazadə F. Heydər Əliyev. Siyasi portret. Bakı, 1998.
5. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə (Laçın). Bakı, «Nafta-Press», 2007, 136 s.
6. Abışov V. 1917–1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti. Bakı, «Nurlan», 2007, 176 s.
7. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Bakı, 2003.
8. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 10 aprel 2002-ci il.
9. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 10 sentyabr 2002-ci il.
10. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Akt №03, 26.08.2005-ci il.
11. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən (izləyən) operativ mərkəzin II hesabatı. Bakı, 2006-cı il.
12. ARDSPİH, F.17, s.1, i.397, v.10.
13. ARDSPİH, F.275, s.1, i.18, v.71.
14. ARDSPİH, F.277, s.2, i.76, v.39.
15. ARDSPİH, F.379, s.3, i.87, v.10.
16. ARDSPİH, F.461, s.1, i.45, v.4.
17. ARDSPİH, F.609, s.21, i.20, v.51.
18. ARMDA, F. 895, s.1, i.34, v.7.
19. ARMDA, F.1, s.2, i.2, v.2.
20. ARMDA, F.1114, s.9, i.16, v.60.
21. ARMDA, F.13, s.4, i.4, v.16.
22. ARMDA, F.2502, s.1, i.1, v.31.
23. ARMDA, F.2511, s.3, i.38, v.16.
24. ARMDA, F.27, s.1, i.2, v.18.
25. ARMDA, F.271, s.1, i.12, v.71.
26. ARMDA, F.2891, s.2, i.5, v.40.
27. ARMDA, F.379, s.3, i.11, v.21.
28. ARMDA, F.410, s.1, i.3, v.18.
29. ARMDA, F.420, s.1, i.1, v.70.

30. ARMDA, F.89, s.1, i.4, v.16.
31. ARMDA, F.894, s.4, i.65, v.131.
32. «Azadlıq qəzeti», №121 (3974). 4 iyun 2009-cu il. 155 faydalı qazıntı yatağımız ermənilərin əlindədir.
33. «Azadlıq qəzeti», №10(237), 26 yanvar 1993. Hikmət Sabiroğlu. «Daşaltı məğlubiyyəti: Bir xatırlama».
34. «Azadlıq qəzeti», №14(527), 23 yanvar 1993. Tehran İmran oğlu. «Milli nevroz və Qarabağ müharibəsi».
35. Azərbaycan 2003: İnkişaf strategiyasında yeni mərhələ. Bakı, 2005, 520 s.
36. Azərbaycan abidələri. (Azərbaycan və rus dillərində). Bakı: «Azər-nəşr», 1989, 125s.
37. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918–1920). Bakı: Elm, 1998, 71s.
38. Azərbaycan Ərazilərinin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentlik. Xarici təcavüzdən zərər çəkmiş Azərbaycan ərazilərinin bərpası və əhalinin repatriasiya proqramı. Bakı, 1998.
39. Azərbaycan qəzeti, №187(1996), 16 avqust 1998. Heydər Əliyev: Qorbaçov öz xalqına qarşı hərbi təcavüz etmişdi. Oleq Kolesnikov. («Region» qəzeti, 1 avqust 1998).
40. Azərbaycan qəzeti, №51(63), 28 dekabr 1990; №81(1890), 14 aprel 1998; №80(1889), 11 aprel 1998; №13(76), 30 mart 1991; 11 yanvar 1989.
41. Azərbaycan qəzeti. №173 (685), 8 sentyabr 1993, T.Sərdarqızı «Gözümüz Şuşada qalıb».
42. Azərbaycan qəzeti. №173(685), 8 sentyabr 1993, Təranə Sərdar qızı. «Gözümüz Şuşada qalıb».
43. Azərbaycan qəzeti. №89(3101), 20 fevral 2002. Azərbaycanın mədəni sərvətlərinin dağıdılması və mənimsənilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı.
44. Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin 11/08 257 sayılı, 03.06.2010-cu il tarixli erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində qalan meliorasiya və su təsərrüfatı fondları haqqında arayışı.
45. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. Birinci cildi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi mərkəzi, 2007, 884 s.
46. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. №24 (853), Bakı, «Ali Sovetin nəşriyyatı», 31 dekabr 1991. Azərbaycan Respublikası DQMV-ni ləğv etmək haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 26 noyabr 1991, № 279 – XII.

47. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. 5 mart 1992, №314–XII; №317–XII.
48. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. №24(853). Bakı: «Ali Sovetin nəşriyyatı», 31 dekabr 1991. Azərbaycan Respublikasının DQMV-ni ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: 26 noyabr 1991, №279–XII.
49. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Akt №09, 02.09.2005.
50. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Akt №12–13, 02.09.2005.
51. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər nazirinin müavini X.Xələfovun imzası ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə daxil olmuş 17 dekabr 2003-cü il tarixli 4/21–332/03№-li məktub.
52. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivi, arayış 2002.
53. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin cari arxivi, arayış 2010.
54. Azərbaycan Respublikası Qanunlar Külliyyatı. Bakı, «Qanun», 2001.
55. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin cari arxivi, arayış 2006.
56. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Mədəniyyət Siyasəti şöbəsi muzey sektorunun arayışı. 2006.
57. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Siyasət şöbəsinin arayışı. 2006.
58. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin məlumatı. №1(9), Bakı: 1998.
59. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin cari arxivi, arayış 2005.
60. Azərbaycan Respublikasının Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin 17–3/312 sayılı 03.10.2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində torpaq sahələrinin işğalaqədərki ekoloji vəziyyəti haqqında məlumatı.
61. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (10 cildə). X cild. Bakı: 1987, 608 s.
62. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. II cild, Bakı, 1978, 592 s.
63. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin məlumatı. Bakı: 1988, №1(758), №9(966).
64. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (iyun 1941–2002-ci il). Bakı: «Elm», 2003, 676 s.

65. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, «NPB», 2000, 588 s.
66. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: «NPB», 2000, 588s.
67. Azərbaycan torpaqlarının işğalı davam edir. (L.Krutakov. «Komsomolskaya pravda». 7 aprel), Azadlıq qəzeti, №38(265), 8 aprel 1993.
68. Azərbaycanın Baş naziri İlham Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı çıxışı // Dirçəliş – XXI əsr, 2003, №67–68, s.60
69. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəzeti, №71(1880), 27 mart 1998.
70. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəzeti. №68(1877), 27 mart 1998-ci il.
71. Babəşov R. Memar Kərbəlayi Səfərxan yaradıcılığı və Qarabağın dini memarlığı. Bakı, 1993.
72. Babəyev M. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı: «Azərənşr», 1991, 150.
73. Babəyeva X. Bakı–İslam mədəniyyətinin paytaxtı – 2009. Azərbaycan dini, milli tolerantlıq mərkəzi kimi dünyada tanınır. «Ümid çırağı» jurnalı. 1–4, 2009-cu il.
74. Balayev A. Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985–1995). Bakı, 2003.
75. Boran Əziz. Xocalı soyqırımı. Bakı, «Azərənşr», 2008, 223 s.
76. Brayza M. Mən hər şeyi başa düşdüm. Xüsusi reportaj. «Hesabat» jurnalı. №55(143). «ANS–PRESS Nəşriyyat Evi».
77. Cavanşir M.S. Qarabağnamə. Bakı: «Yazıçı», 1989, 192 s.
78. Cəbrayılın işğaldan 16 il keçir. www.deyerler.org.
79. Cəbrayıl R. Laçın ürəklərdə və əməllərdə yaşayır. Xalq qəzeti, №105(26163), 17 may 2009.
80. Cəbrayıl R. Yaman günün ömrü az olar. Azərbaycan qəzeti. №105(5209), 17 may 2009.
81. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı, «Azərənşr», 1990, 64 s.
82. Cəliloğlu R. Azərbaycan tarixi. Bakı, «ADDA» – 2010, 102 s.
83. Cəmilzadə H. Qəbirlərin günahı nədir? Azərbaycan qəzeti, №4(53), 19 oktyabr 1990.
84. Dağlıq Qarabağ ətrafında vəziyyətə dair. «Kommunist» qəzeti, №223 (20691), 24 sentyabr 1988.
85. Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair. «Kommunist» qəzeti, №220(20688), 20 sentyabr 1988.
86. Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair. «Kommunist» qəzeti, №222(20690), 22 sentyabr 1988.

87. Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək (sənədlər və materiallar). Bakı: «Azər-nəşr», 1989, 464 s.
88. Dağlıq Qarabağda görüş. «Kommunist» qəzeti, №182(20650), 3 avqust 1988-ci il.
89. Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan ziyalılarının həmrəylik toplanışının müraciəti. «Kommunist» qəzeti, №190(2095), 17 avqust 1989.
90. Dəlidağ Ş. Kəlbəcərin qəm dastanı, Viran olan gülüstanı. Bakı: «Çıraq», 1998, 315s.
91. Dəlidağ Ş. Şəhid muzey, şahid muzey. Bakı: «Sabah», 1997, 72 s.
92. DQMV-i statistik rəqəmlərdə. Bakı, 1980, 176 s.
93. DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-nin tərkibinə verilməsi haqqında Vilayət Xalq Deputatları Soveti deputatlarının xahişi barədə Azərbaycan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı. «Kommunist» qəzeti, №139(20607), 14 iyun 1988.
94. Exo: Dağlıq Qarabağın ekosidi barədə. www.demar.org.
95. Eldar oğlu C. İşğaldan qayıdan kənd. «Azadlıq» qəzeti, №168(4021), 30 iyul 2009.
96. Ermənilər «Sarı Musa türbəsi»nin divar rəsmlərini pozub yerinə xaç şəkli çəkiblər. 19 iyul 2007. www.demar.org.
97. Ermənilər işğal etdikləri torpaqlarımızda Zori Balayan üçün villa tikiblər. www.ans.az. 29 aprel 2008.
98. Ermənilər Laçında ağacların soyqırımına başlayıb. «Azadlıq» qəzeti, №261(3818), 18 noyabr 2008.
99. Ermənilər Zəngilanı talayır. «Bizim yol» qəzeti, №204(1031), 30 oktyabr 2008.
100. Ermənilərin etdikləri... Bizim yol qəzeti. №140(470), 30 iyun 2006.
101. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri. www.refugees-idps-committee.qov.az.
102. Ədalətli güzəşt. «Kommunist» qəzeti, №17(20785), 20 yanvar 1989.
103. Əliyev A. O günü səbirsizliklə gözləyirik. «Azərbaycan» qəzeti, №192(5296), 30 avqust 2009.
104. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, «XXI YNE», 2001, 55 s.
105. Əliyev İ. Məmməd zadə K. Qarabağın Alban abidələri. Bakı: «Azər-nəşr», 1997.
106. Əliyev Qafar. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı və qurucusu. Bakı, «Şəms», 2006, 520 səh.

107. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, «Elm», 1998.
108. Əlizadə N. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən kitabxana işinin tarixi (1923–1988). Bakı, «Səda», 2000, 232 s.
109. Əsədov N. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyasının köçürmə siyasətində. Bakı, 2010.
110. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, «ADN», 1993, 81 s.
111. Göyüşov R.B. Amaras–Ağaoğlan. Bakı: «Elm», 1975, 98 s.
112. Hacıyev Q. Qarabağda erməni terrorunun qədim izləri // AMEA elmi konfrans materialları. Bakı, 2003, s.336–337
113. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Qarabağ: suallar və faktlar. Bakı, 2005, s.70–73.
114. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, «Gənclik», 2005, 190 s.
115. Heydər Əliyev Fondu. Mühərribə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz. Bakı: 2006, 63 s.
116. Həmidli N. Şuşanı Pənah xan tikdi... əsirlik həyatı yaşayan azərbaycanlılara işə sökdürürlər. Qarabağ qəzeti, №3(239), 1998, 4–11 noyabr.
117. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: «Azərbaycan», 2005, 752 s.
118. Həsənova S. Dağlarda toy. «Hesabat» jurnalı, №2. 2 may, 2005, «ANS-PRESS».
119. Humay. Ermənilər qəbir daşlarını da güllələyiblər... «Xalq Cəbhəsi» qəzeti. №219(1191), 29 noyabr 2006.
120. Humay. Ermənilər taladıqları meşələri sonradan yandırır. «Ekspress» qəzeti, №52(1472), 5 mart 2004.
121. Humay. Oğurlanmış xalçalarımız satışı çıxarıldı. «Ekspress» qəzeti, №45(1465), 26 fevral, 2004.
122. Hüseynov R. Mədəni sərvətlərimiz uğrunda. Milli Məclis jurnalı. Dekabr 2007 – Yanvar 2008, №3. s.59
123. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: «Çaşıoğlu», 2008, 672 s.
124. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı (Məqalələr, çıxışlar, müsahibələr, rəylər...). Bakı: «Təhsil», 2003, 504 s.
125. Xəlilov X. Qarabağ. Bakı, 2000.
126. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, «ADN», 1992, 118 s.
127. Xəlilov X. Qarabağın etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, «ADN», 2006.
128. Xəlilov M., Əliyeva N. Nəbz qəzeti, 29 mart 2003, №11.
129. Xəlilzadə F. Maddi və mənəvi həyatın güzgüsü. 18 aprel 2007, www.anl.az.

130. Xocalı soyqırımı (genosidi) günü haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı. 24 fevral 1994. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. №3–4 (904–905). Bakı, 28 fevral. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin nəşri.
131. Xocalı soyqırımı rəbitəçilərin yaddaşında. Bakı: 2009, 143 s.
132. İbrahimov E. Milli qurtuluş: kaosdan sabitliyə. Milli Məclis jurnalı, may–iyun 2009, №2(11).
133. «İqtidar press» qəzeti, №17(34), 2 iyul 2007. Kamal Abdulla «Şuşada həyat əlaməti yox idi».
134. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma DQMV-i. Bakı, «Adiloğlu», 2005, 259 s.
135. İmranov T. Milli nevroz və Qarabağ müharibəsi. Azərbaycan qəzeti, №14(527), 23 yanvar 1993.
136. İsgəndərov A. Daşnak–bolşevik birləşmələrinin türk-müsəlman əhəlinə qarşı soyqırımları. 3 aprel. 2004. www/azerbaijan.news.az.
137. İsmayılov İ. Yaddaşımızın yaralı səhifələri. «Şirvanəşr», 2000, 34 s.
138. İsmayılov Q. Quruçay və Köhnədələncay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: «Elm», 1981, 65 s.
139. İsmayılov Q.S. Meynətpə abidələri və ilk tunc dövrü yaşayış yerinin bəzi məsələləri. Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, №3.
140. İsmayılova A. Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi. Bakı, 1995.
141. İsmayılova Q. Qaraköpəktəpə Azərbaycanın nadir abidəsidir. Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, ISSN 1027–3875. Khazar University press, 2000, Vol:2
142. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən (izləyən) operativ mərkəzin II hesabatı. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Bakı: 2006.
143. Kəlbəcərin işğalına həsr olunmuş anım mərasimi keçirildi. 525-ci qəzet, №56(2647), 3 aprel 2008.
144. Kəlbəcərin işğalından 16 il keçir. 525-ci qəzet, №57(2890), 3 aprel 1990.
145. Kərimli A. İşğal. Bakı: «Azərbaycan», 1994, 165 s.
146. Kərimov İ. Şuşa–Ağdam teatri. Bakı, 2001.
147. «Kommunist» qəzeti, №13(20781), 15 yanvar 1989. «Azərbaycan SSR-in DQMV-də Xüsusi İdarə formasının tətbiqi haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı».
148. «Kommunist» qəzeti, №176(20644), 27 iyul 1988, «Sov.İKP MK-də və SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində».

149. «Kommunist» qəzeti, №181(20949), 5 avqust 1989, «SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında SSRİ Ali Soveti Millətlər Soveti sədrinin müavini deputat B.İ.Oleynikin çıxışı».
150. «Kommunist» qəzeti, №195(20663), 19 avqust 1988, «Sumqayıt: prokurorluq istintaqi davam etdirir».
151. «Kommunist» qəzeti, №218(20986), 19 sentyabr 1989, XI çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası. Azərbaycan SSR-in DQMV-də vəziyyət haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini H.S.Fətəliyevin məruzəsindən
152. «Kommunist» qəzeti, №220(20688), 20 sentyabr 1988, «Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair».
153. «Kommunist» qəzeti, №222(20690), 22 sentyabr 1988, «Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair».
154. «Kommunist» qəzeti, №267(18201), 19 noyabr 1982. DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafına dair Azərbaycan KP Dağlıq Qarabağ Muxtar Komitəsinin I katibi B.Gevorkovun SSRİ-nin 60 illiyi ilə bağlı nitqi.
155. «Kommunist» qəzeti, №278(20746), 30 noyabr 1988. «Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində qərar ləğv edildi».
156. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqət.
157. Köçərli T. Yaddan çıxmaz Qarabağ. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı: «Elm», 1998, 462 s.
158. Qafarov T. Türklərə qarşı erməni terrorizmi. Bakı: «Ulduz», 2000.
159. Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il (1991–2001). Bakı: «Tural-Ə», 2001.
160. Qafqazın ölü şəhərləri. 525-ci qəzet, №57(2648), 4 aprel 2008.
161. Qarabağ – irsimizin əbədi yaddaşı (Azərbaycan və ingilis dillərində). Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Bakı: 2008, 305 s.
162. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı «Qarabağ dünən, bu gün və sabah». Təvəkkül Əliyev «Qarabağ Azərbaycanın qədim sivilizasiya mərkəzi kimi». IV Ümumrespublika elmi-əməli konfransının tezislər toplusu. Bakı: 2005, s. 232.
163. Qarabağ: Suallar və faktlar. Bakı: «Qismət», 2005, 159 s.
164. Qarabağda 1600 abidə dağıdılıb. Elçi qəzeti, №96(501), 29–30 noyabr 2006.
165. Qayıdış (1990–1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş II nəşr. Bakı: «Azərbaycan», 2008, 840 s.
166. Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, «Elm», 1990, 246 s.

167. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: «Azərənər», 1992, 115 s.
168. Qubadlı, Fotoalbom. Bakı: «İşıq», 1993, 64 s.
169. Quliyev İ. Ermənilər Şuşa qala divarlarını sökür. Kaspi qəzeti, №075(810), 21 aprel 2004.
170. Quliyev L. Düşmənin yenə də həsədlə baxdığı Ağdam. Azərbaycan qəzeti, №159(5263), 23 iyul 2009.
171. Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F. Cəbrayıl. Tarixi oçerk. Bakı: «İşıq», 1999, 112 s.
172. Quliyev V. Ucalığa gedən yol. Bakı: «Gənclik», 1988, 91 s.
173. Qurbanoğlu C. Planlaşdırılmış təxribat. Azərbaycan qəzeti, №26(38), 20 iyul 1990.
174. Qurbanoğlu C. Planlaşdırılmış təxribat. Azərbaycan qəzeti №28(30), 20 iyul 1990.
175. Mahmudov Y. Ata yurdunun Atatürkü // «Dirçəliş – XXI», 2002, №52
176. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, «Təhsil», 2006, 414 s.
177. Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998.
178. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev Şəxsiyyəti. Bakı, «Təhsil», 2002, 322 s.
179. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, «Təhsil» 2006, 414 s.
180. Mahmudov Y. Azərbaycanlılar. Bakı, «Aspoliqraf», 2008, 60 s.
181. Mahmudov Y. Heydər Əliyev – Dünya tarixinin azərbaycanlı dahisi // Dirçəliş – XXI əsr, 2003-cü il, №69, s.23–41.
182. Mahmudov Y. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusudur. VI məqalə // Bakı Universitetinin xəbərləri. 2002, №2, s.78–93.
183. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980, s.60.
184. Mahmudov Y. Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı. Azərbaycan qəzeti, №18(5122), 25 yanvar 2009.
185. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: «Təhsil», 2007, 380 s.
186. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000, 203 s.
187. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu. Bakı: «Elm», 2001.
188. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, «Təhsil», 1992.

189. Məmmədli İ. Məkrli niyyət, mənfur siyasət. Bakı, «Araz», 2003, 64 s.
190. Məmmədli S. Erməni jurnalisti erməni vandalizmini ifşa edir. Yeni Müsavat qəzeti, №309(3589), 26 noyabr 2007.
191. Məmmədov Ə. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin bərpası. Azərbaycan qəzeti, №74(1883), 03 aprel 1998.
192. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: 2002, 401 s.
193. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923–1991). Bakı, «Təhsil», 2008, 568 s.
194. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, «Təhsil», 2009, 212 s.
195. Məmmədova H. Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə (1918–1920). Bakı, «Elm», 2001.
196. Məmmədova H. Xocalı: şəhidlər, şahidlər. Bakı: «Yeni nəşrlər evi», 2003, 197 s.
197. Məmmədova Ş. Azərbaycanın tarixi-memarı abidələri. Bakı: 2008, 136 s.
198. Məmmədov G. ...Yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı... «Azərbaycan» qəzeti, №50(113), 12 dekabr 1991.
199. Məmmədov G. Xocalı abidələri. «Azərbaycan» qəzeti, №25(88), 20 iyun 1991.
200. «Milli yol» qəzeti, 18 may 2006.
201. Mirzəzadə A. Xankəndi – Azərbaycanın mirvari şəhəri. «525-ci qəzet», 16 fevral 2010-cu il.
202. 1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. 31 dekabr 1997, №6, maddə 511. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri.
203. Mustafayev Q. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demografik tədqiqi. Bakı, 2008.
204. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. №2(20), 28 fevral 1999, maddə 73.
205. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı: «Elm», 1987.
206. «Nəbz» qəzeti. 29 mart 2003, №11. Mahmud Xəlilov, Nəsim Əliyeva Ermənilər təbii sərvətlərimizi talan edir.
207. Novruzov R. Genosid...Ecocid: Araşdırmalar, Faktlar, Sənədlər... I kitab. Bakı: «Adiloğlu», 2006, 544 s.

208. Nuruqızı S. Azərbaycan abidələrinə qarşı erməni vandalizmi. «Mədəniyyət» qəzeti, №28(298), 2 avqust 2003.
209. Paşayev A. Köçürmə. Bakı, «Azərənşr», 1995, 40 s.
210. Pompeyev Y. Qarabağ qan içində. Tərcümə. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası «NPB», 1996, 134 s.
211. Ramiz: Qubadlıda nələr qaldı. Mühit qəzeti, 5–6 sentyabr 2002.
212. Rəsulov R. İşğal olunmuş ərazilərimiz ekoloji terrora məruz qalır. Səs qəzeti, №88(2644), 17 may 2006.
213. Rövşənoğlu K. Ermənilər müharibədən qorxurlar. «Azərbaycan XXI əsr», №26(96). 11–17 iyul 2001.
214. Rüstəmov A. Erməni təcavüzünün xronikası. Bakı: «Elm», 1994, 24 s.
215. Sabiroğlu H. Daşaltı məğlubiyyəti: Bir xatırlama. «Azadlıq» qəzeti, №10(237), 26 yanvar 1993.
216. Sadıqov B. Müharibə ya qeyrətlə udular, ya da siyasətlə. «Azərbaycan» qəzeti, №42(654), 28 iyul 1993.
217. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Arazboyu abidələr. Bakı: 1980.
218. Səlimov K. Ermənilərin Xocalıda törətdikləri qırğın əsl soyqırımıdır. «Xalq» qəzeti, №45(26103), 26 fevral 2009.
219. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı: «Vətən», 1995, 83 s.
220. Sərdarqızı T. Gözümüz Şuşada qalib. «Azərbaycan» qəzeti, №173(685), 8 sentyabr 1993.
221. Sov.İKP XIX konfransının materialları. Bakı: 1988.
222. Sov.İKP MK-də və SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində. «Kommunist» qəzeti, №176(20644), 27 iyul 1988.
223. Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorboçov yoldaşa. «Kommunist» qəzeti, №112(20880), 14 may 1989.
224. Sovet İKP-nın növbəti XXVII qurultayının keçirilməsi və qurultaya hazırlıqla və onun keçirilməsi ilə əlaqədar vəzifələr haqqında Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorboçovun məruzəsi. «Kommunist» qəzeti, №95(19666), 24 aprel 1985.
225. SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında SSRİ Ali Soveti Millətlər Soveti sədrinin müavini deputat B.İ.Oleynikin çıxışı. «Kommunist» qəzeti, №181(20949), 5 avqust 1989.
226. Sultanov O. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
227. Sultanov Z. Xocalı faciəsi. Bakı: «İşıq», 1993, 104 s.
228. Sultanov Z. Qarabağın qara günləri. Bakı: «Yazıçı», 1992, 152 s.

229. Sultanov Ziyəddin. Xocalı faciəsi. Bakı, «İşıq», 1993, 104 s.
230. Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə. 1988-ci il 27–29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuş ümumşəhər elmi-praktik konfransının materialları. Sumqayıt: 2001.
231. Sumqayıt hadisələri: Həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə. 1988-ci il 27–29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuş ümumşəhər elmi-praktik konfransının materialları. Sumqayıt: «SDU», 2001, 66 s.
232. Sumqayıt: prokurorluq istintaqı davam etdirir. «Kommunist» qəzeti, №195(20663), 19 avqust 1988.
233. Sestrova P. Boz dağlar qurtaran yer. «525-ci qəzet», №190(3023), 15 oktyabr 2009.
234. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1991–1993. Bakı: 1994.
235. Şuşa qədim Azərbaycan diyarı (Azərbaycan, rus, ingilis dillərində). Bakı, 2009, 83 s.
236. Şuşinski F. Şuşa. Bakı, «Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı». 1962, 55 s.
237. Şükürov K.K. Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər. Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Bakı, 2009, s.166–275.
238. Talıblı S. İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991–2005). Bakı, 2010.
239. Tapdıqoğlu N. (Vəlişov). Füzuli rayonunun toponimləri. Bakı: 2001, 164 s.
240. Tapdıqoğlu N. (Vəlişov). Laçın rayonu və onun toponimiyası. Bakı: «Araz», 2005, 370 s.
241. Tapdıqoğlu N. (Vəlişov). Zəngilanın toponimləri. Bakı: 2002, 140 s.
242. Təhməzov M. Kəlbəcər: Ensiklopedik məlumatlar-toponimlər-fotoşəkillər-xəritələr. Bakı: «Azərənşr», 2008, 400 s.
243. Vəlişov N. Kəlbəcərin toponimləri. Qısa ensiklopedik lüğət. Bakı: 2002, 140 s.
244. «Yeni Müsavat» qəzeti, №12(3982), 17 yanvar 2009. Cavid Turan Rəsmi Bakı Şuşanın erməniləşdirilməsi faktına susur.
245. UNESCO tarixi abidələrin dağıdılmasından narahatdır. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, №089(1859), 7 may 2004.
246. Yusifov Mübariz. Milli lider və müstəqil dövlətçilik. Bakı, «Nurlan», 2005, 212 səh, s.73
247. Zaxaryev V.Q., Nazirova B.T. Dağlıq Qarabağın qısa coğrafi xülasələri. Bakı, «Birləşmiş nəşriyyat», 1948, 23 s.

248. «Zerkalo», №72, 19 aprel 2003.
 249. Zəmanəmizin böyük Azərbaycanlısı. Bakı, 2002.
 250. Zəngilanın işğalından 15 il ötdü. «Azadlıq» qəzeti. №245 (3802), 30 oktyabr 2008.
 251. Ziyadxan Nəbibəyli. «Laçın – 85». Bakı, «Araz», 2009, 150 s.

Rus dilində

1. Алиев И. Лженстория – попытка оправдать агрессию. Баку, «Нурлан», 2003, с.48.
2. Аракелов Р. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку, «Шарг–Гарб», 1991, с.92.
3. Ариф Юнусов. «Статистика потерь в Армяно–Азербайджанской войне». ООК (Организация Освобождения Карабаха). Материалы научно-практических конференций по теме «Карабах вчера, сегодня и завтра». Вторая часть. Баку, 2009, с.260.
4. Армяне хотят изменить облик Шуши. Газ. «Эхо», №145(883), 30 июля 2004г.
5. Армянская армия продолжает мародерствовать в Кельбаджарском и Лачинском районах Азербайджана. Информационное агентство Туран. Баку, 26 апреля 1993г.
6. Армянский геноцид. Миф и реальность Сборник фактов и документов. Баку, 1992г.
7. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, «Азернешр», 1986, с.311.
8. Балаев Айдын. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного Фронта. Баку, «Элм», 1992, с.104.
9. Балаян З. Очаг. Ереван, «Советакан грох», 1984, с.424.
10. Галоян Г.А. Нагорный Карабах. Историческая справка. Изд. АН Армянской ССР. Ереван, 1988г.
11. Гасанов Т. Тяжелые социально–экономические последствия оккупации Армянской территории Азербайджана. Баку, «Чашыоглу», 2004, с.122.
12. Гасымзаде Г. Открытое письмо академику Д.Ч.Лихачеву. «Azərbaycan» qəzeti, №15–16(27–28), 14 май 1990.
13. Гусейнзаде Э. Армяне стреляли в бюст Узеира Гаджибекова в Шуше 29 раз. Газ. «Zerkalo», №89(1834), 11 мая 2004г.
14. Гусейнов М.М. Следы первых жилищ в Ашельском слое Азыхской пещеры. Археологические открытия 1973 года. Москва, 1974г.

15. Гусейнов М.М., Джафаров А.К. Палеолит Азербайджана. Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана». Баку, «Элм», 1986, с.18.
16. Джалалян Е. Краткая история страны Албаиской (1702–1722 гг.). Баку, «Элм», 1989г.
17. Джафар Гияси. Мусульманские памятники Карабаха. Журнал «ИРС–Наследие», №2–3(14–15), 2005, с.38.
18. Джафарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция. Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР. Баку, Изд. АзФАН. №2, 1941, с.55.
19. Джумшуд Нуриев, Шабнам Нуриева. Тайны истории фальсификации. Баку, «Шарг–Гарб», 2009, с.219.
20. Газ. «Zerkalo», №106(2351), 14 июня 2006. Ф.Теймурханлы. Находящиеся под оккупацией армян азербайджанские села выжигаются.
21. «Еще один год без Шуши». Газ. «Zerkalo», №80(3045), 8 мая 2009.
22. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско–Карабахской степи. Т.ААЭ. Т.2, Москва–Ленинград, 1965.
23. Известия Азербайджанского Комитета Охраны Памятников Старинны, Искусства и Природы. Азкомстарис, выпуск третий. Баку, 1927.
24. Информационное агентство «Туран». Баку, 26 апреля, 1993. Армянская армия продолжает мародерствовать в Кельбаджарском и Лачинском районах Азербайджана.
25. Исмаилов Г.С. Новые данные о Гарабулагском древнем могильнике. Док. АН Азерб. ССР. 1971, №11–12.
26. Исмиль М. Правда об армянской агрессии. Баку, «Азернешр», 1996, с.108.
27. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, «Нурлан», 2003, с.358.
28. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. НАН Азербайджана. Бишкек–Магамедиа, 2009, с.304.
29. История Азербайджана по документам и публикациям. Под редакцией академика З.М.Бунятова. Баку, «Элм», 1990, с.258.
30. Камал А. Агдам я назвал Хиросимой. Газ. «Биржа плюс», №45(54), 7 ноября, 2003.
31. Карабах. Баку, «Чашыоглу», 2004, с.218.
32. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах. (Второе переработанное издание.) Ханкенди, 1989, с.158.

33. Карабахский конфликт: азербайджанский взгляд. Сборник/сост.: ИА РЕЭНУМ – Москва, «Европа», 2006, с.256.
34. Качазнуни О.В. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, «Элм», 1990, с.92.
35. Кушнарева К.Х. Поселенные эпохи бронзы на холме Узерлик–тепе, около Агдама. В сб.: Материалы и исследования по археологии СССР. №67, Москва–Ленинград, 1959.
36. Мамед–заде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку, Элм, 1983, с.334.
37. Мамедов А., Мусаева Т. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, Нурлан, 2003, с.353.
38. Мамедова Г. Албанские памятники Тертерского ущелья. Журнал «ИРС-Наследие», №4–5(28–29), 2007.
39. Мамедова И., Мусаев Т. Армяно–азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Баку, 2008, с.196.
40. Мкртчян Ш. Историко–архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Ереван, Айастан, 1988, с.91.
41. Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1970, с.108.
42. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.376.
43. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян. Баку, «Тахсил», 2010, с.292.
44. Пахомов Е. Аскеран (развалины крепости). Изв.ААК. Выпуск второй. Баку, 1926.
45. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, с.14.
46. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992.
47. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. НАНА Институт по правам человека. Баку, «Элм», 2002, с.266.
48. Публикация Ла Stampa на Инопресса. Ру. Флавия Амабиле. Армянские кресты вычеркнуты из истории. 2006, 23 января. www.ws.ea7.net
49. Раффи. Меликства Хамсы (1600–1827). Ереван, «Наиря», 1991, с.154–155.
50. Садыхов Г., Мамедов Р. Армяне в Сумгаите. Книга первая. Краткий историко–социологический очерк (1938–1994 гг.). Баку, Шур, 1994, с.152.

51. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, «Элм», 1989, с.92.
52. Усейинов М.А. Памятники азербайджанского зодчества. Москва, Государственное издательство архитектуры и градостроительства, 1951, с.163.
53. Ходжалы. Хроника геноцида. Баку, «Азернешр», 1993, с.144.
54. Хроника НКАО, февраль 1988–февраль 1990. Баку, 1990.
55. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911.
56. Шариков А. Прорыв информационной блокады. Баку, «Язычы», 1992, с.200.
57. Шариф А. Нагорный Карабах: история и современность. Кто есть кто. Газ. «Зеркало». №72(1572), 19 апреля 2003.
58. Шукюров И.Ш. Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку, «Азернешр», 1990, с.272.

İngilis dilində

1. Gaffarov T. Armenian terrorism in Forward Asia and Caucassus. New-York, 2000.
2. Rovshan Novruzoghlu, Yunus Oghuz. Karabakh: uncontrolled zone... Baku, Ozan, 2002, p.252.
3. Gaffarov T. The Armenian terrorism against the Turks. Baku, Publishing–Polygraphic Centre, 2001.
4. Gurçam B. Terre Ossupee Haut Karabakh. Dosumentarie. Baku, fevrier, 2008.
5. War against Azerbaijan targeting cultural heritage. Ministry of Foreign Affaris Republic of Azerbaijan; Heydar Aliyev Foundation. Baku, 2007, p.28.
6. Heydar Aliyev Foundation. The series of the true facts about Garabagh. Baku, 2005, p.280.
7. Karabakh. «XXI YNE». Baku, 1999, p.160.

Nazim Mammadov

**THE HISTORY OF AZERBAIJAN
KHANKENDI CITY**

SUMMARY

Khankendi is an Azerbaijan ancient settlement, its unsupported part. There were 26 settlements with Khan name in Azerbaijan. According to archive documents Khankendi was established in XVIII century. Until 1813 there wasn't and Armenian or Russian family in Khankendi, but in 1847 there were 80 Armenian 52 Russian families, houses and even church in it. Though Armenian and Russian officers named Khankendi as «Shtark», in 1847 in czar Russian maps this settlement was written as Khankendi. In 1900 3 thousand people lived in Khankendi. Russian military post was situated there. In 1918–20 Gumhuriyet troops were placed in Khankendi. In 1921 in Khankendi settlement in 85 economies 398 Azerbaijanians, in 226 economies 981 Armenians lived. According to Dated on 10 August 1923 Armenian declaration on 6th October Azerbaijan government changed Khankendi name to Stepanakert. During Soviet power Khankendi city quickly developed. In the city there were in 1939 – 10 thousand citizens, in 1959–20 thousands in 1970–30 thousands, in 1988–60 thousands. In 1988 there were 17 thousands Azerbaijanians in Khankendi city. It is pity that On December 1991 the last Azerbaijanians had to leave the city. Territories of our republic.

The history of study of The city Khankendi is of great scientific interest. A great historical way having been passed by The city in the aspect of political, economical and cultural development is considered in the given work. The centuries of the settlement XVIII–XX is investigated in detail on the basis of written sources, archaeological and other materials for the first time in the abstract from work.

The history of Khankendi city in separate stages of its existence is elucidated successively in the abstract from work. The city was subjected to destruction, lost its past fame repeatedly, but was restored quickly as a cultural centre.

Over 20.000 of people were killed, and over 50.000 wounded and disabled due to the occupation of the territory of Nagorno Karabakh and 7 adjoining administrative districts of Azerbaijan by military forces of the

Republic of Armenia. Over 10 years, more than a million of people have been living as refugees and displaced persons.

Tens of terrorist attacks committed by special services of Armenia against civil facilities and passenger transport away from the battle theatre has occupation of Azerbaijani territories by military forces of that country, killing more than 2 thousands of innocent people.

The policy of ethnic cleansing had been carried out against the Azeri people on the territory of Armenia. Since January 1988 over 250000 of Azerbaijanis had been exiled from 185 settlements of Armenia, 217 people brutally killed by Armenians.

More than 5000 citizens of Azerbaijan, including 55 children, 326 women and 409 old people become missing as a result of the military aggression of the Republic of Armenia against Azerbaijan. About 1500 of the Azerbaijani citizens, who have passed through the Armenian captivity, including women, children, and the elderly had been subject to unbearable tortures, and became crippled.

Through the testimonies of people released from the Armenian captivity was established that 783 Azerbaijani citizens from the list of missing persons had been captured by the Armenian party, but hidden from the international organizations. The Armenian side refuses to give information about these people, the majority of which are children, women and old people.

Due to the occupation of the territories of Azerbaijan Republic more than 900 of settlements were robbed, burnt and destroyed, 6 thousands of industrial, agricultural and other enterprises were broken down, 150 thousands of dwellings with total area of 9 million sq.m were wrecked, 4366 facilities of public cultural destination were razed to the ground, and 695 medical centers and institutions had been demolished.

As a result of the military aggression of against Azerbaijan Armenia 927 libraries, 464 historical monuments and museums, over 100 archaeological monuments, 6 state theatres and concert studios have been destroyed and plundered. Over 40.000 precious articles and exhibits have been robbed from these museums.

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОРОДА ХАНКЕНДИ

(краткий исторический обзор)

РЕЗЮМЕ

Ханкенди является одним из древних населенных пунктов Азербайджана. Этот населенный пункт до Нагорно-Карабахского конфликта был одним из развитых 11-ти городов страны республиканского подчинения. Город Ханкенди являлся последним населенным пунктом ветви Евлах-Ханкенди железной дороги Баку-Тбилиси и находится у дороги Евлах-Лачын-Нахчыван, на берегу реки Гаргар, у восточного склона Карабахского горного хребта, на расстоянии 329 км от столицы Азербайджанской Республики – города Баку. Климат умеренно-теплый. Средняя зимняя температура 0–20 градусов, а средняя летняя температура 22–30 градусов. Среднегодовые атмосферные осадки – 535 мм. Ханкенди был одним из городов Азербайджанской Республики, имеющих современный, развитый промышленный комплекс, транспортную систему, усовершенствованную культуру. В городе Ханкенди имелись нижеследующие объекты культуры: Педагогический Институт, Институт Усовершенствования Учителей, сельскохозяйственный техникум, объекты здравоохранения, 2 музыкальные, средние общеобразовательные и профессионально-технические школы, детские школы искусства, техническая школа, историко-краеведческий музей, драматический театр, концертные залы, Нагорно-Карабахский филиал Союза Писателей Азербайджана, Областная библиотека, зимняя и летняя библиотеки, Дворец культуры, спортплощадки, Парк отдыха, Дом отдыха, ансамбль песни и танца и др. В городе имеются также торговые центры и объекты общественного питания, а также другие культурно-бытовые учреждения. В городе Ханкенди издавались областные газеты «Советакан Карабак» на армянском языке и «Советский Карабах» на русском языке. Вела деятельность студия местных радиопередач.

В городе Ханкенди функционировали 8 больниц на 800 коек, 35 пунктов матерн и ребенка, 2 кожно-венерологических диспансера, туберкулезный диспансер, санатория-эпидемиологическая станция, десятки архитектурных и административно-управленческих зданий. Здесь трудилось 250 врачей и 550 медицинских работников со средним образованием. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. население

города Ханкенди составляло 39,0 тыс. чел. [159]. По данным Государственного Статстического Комитета Азербайджанской Республики на 1 января 2008 г. население города составляло 53,1 тыс. человек, а в поселке Керкиджахан проживало 1,8 тыс. человек.

В административном отношении в черту города Ханкенди входят город Ханкенди и посёлок Керкиджахан. Площадь города Ханкенди составляет 8 квадратных километров. Ханкенди находится на высоте 830 метров над уровнем моря. По природно-климатическим условиям Ханкенди можно сравнивать в самыми прекрасными курортами мира. К сожалению, город Ханкенди, являвшийся городом республиканского подчинения, одним из центров науки и культуры Азербайджанской Республики, имеющий природные богатства, огромную инфраструктуру, большие курортно-туристические ресурсы, к концу 80-х – началу 90-х гг. минувшего века был оккупирован Арменией.

Одним из древних населенных пунктов Нагорного Карабаха, подвергшихся не только целенаправленной топонимической, но и этнической арменизации в исследуемый нами период (20–80-е гг. XX века), является город Ханкенди.

По требованию армянской общины Нагорного Карабаха и диктовке центра (Москвы) 10 августа 1923 г. Исполнительный Комитет Азербайджанской ССР принял решение, на основании которого город Ханкенди был переименован в «Степанакерт» в честь армянского авантюриста, ставленника основоположника советского режима В.И.Ленина в Баку, организатора массовой резни мусульман в Азербайджане С.Г.Шаумяна (1878–1918). 18 сентября 1923 г. Степанакерт (Ханкенди) превратился в столицу НКАО Азербайджанской ССР, которая была создана ещё в июле того же года. После этих событий наступили трудные и мучительные дни в жизни азербайджанцев, живущих в регионе. Историческое название было возвращено городу только через 68 лет (в 1991 г.). С началом нагорно-карабахского конфликта на страницах печати ведущих стран мира появились фальшивые «концепции» армянских и проармянских авторов о «численном превосходстве армян в Нагорном Карабахе», «принадлежности Ханкенди (являющегося одним из центров огузско-тюркской культуры. – Н.М.) и Нагорного Карабаха Армении». Анализируя древнюю историю Ханкенди, можно убедиться в том, что подобные «концепции» – результат фальсификаторской «деятельности» коварных армянских и проармянских шовинистов. Ойконим «Ханкенди» имеет значение «село, принадлежащее хану». В «Энциклопедическом

словаре азербайджанских топонимов» отмечается, что название «Ханкенди» можно встретить и в других территориях Азербайджана. Например, в Исмаиллинском районе, на берегу реки Ханкенди, у склона горы есть село Ханкенди, это село было основано в начале XX века в результате поселения здесь семей, принадлежащих ширванскому правителю Мустафа хану. Другое село под названием «Ханкенди» находится в поселке Медресе Шамахинского района, у склона Ленгезизского горного хребта. В 30-х гг. прошлого столетия это село было переименовано в «Шаумянабад» в честь вышеуказанного авантюриста С.Г.Шаумяна. А в 1990 г. было восстановлено первоначальное, старое название этого села.

Ханкенди является одним из древних населенных пунктов Азербайджана. В результате археологических исследований, проведенных в 1938–1939 гг. на территории Ханкенди в Нагорном Карабахе, обнаружены курганы, относящиеся к периодам энеолита и бронзы. Погребальные камеры под этими курганами имеют круглую форму (диаметром до 4,5 метра), эти камеры окружены неглубокими рвами. Камеры имеют входы, которые прикрыты широкими, массивными камнями. Эти камеры напоминают жилые здания, широко распространенные на Южном Кавказе в V–III тысячелетиях до н.э. Многослойные курганы Ханкенди характерны для обычаев коллективного захоронения. Погребенные покойники покрыты глиной и гальками. На слое, относящемся к началу III тысячелетия до н.э., вместе похоронены дети и взрослые. Это обстоятельство свидетельствует о том, что курганы являлись местом семейного или же родового захоронения. Члены семьи похоронены согнутыми слева или справа, в сидячем виде, а пожилые и предводители родов в лежачем положении, спиной вниз. В курганах Ханкенди обнаружены: булавы, изготовленные из камня, медные кинжальные клинки, каменная ступа, наконечники стрел, костяные орудия, золотой бисер, образцы различной керамики, кости различных животных и др. образцы материальной культуры. Все эти находки свидетельствуют о том, что территория Ханкенди Азербайджана, имеющая благоприятные условия для жизни древних людей, является одним из древних поселений людей в мире.

Ханкенди, являвшийся в XVIII веке небольшим населенным пунктом, был личным владением Карабахского правителя Ибрагимхалил-хана. В благоустройстве и развитии этого села заметную роль сыграл брат Ибрагимхалил-хана – Мехдикули-хан. Породистые, чистокровные лошади и удоиные животные, принадлежащие Ибрагимхалил-хану, раз-

водились в Ханкенди. По сведениям Мирзы Джамала Джаваншира, покойный Ибрагимхалил-хан оставил после себя 6 дворцов, один из них – «Хан багы» («Сад хана») находился недалеко от Шуши (3,48). Неслучайно, что после присоединения территории Карабахского ханства к Российской империи Ибрагимхалил-хану пришлось жить вместе со своей семьей в Ханкенди. Однако, вскоре Ибрагимхалил-хан был безосновательно, зверски убит начальником русского гарнизона в Шушинской крепости, душегубом Джавад-хана Гянджинского Лисаневичем. Мехдикули-хан (1807–1822) выбрал Ханкенди местом для своего жительства, но в 1822 г. он в результате провокации армянского генерала русской армии В.Мадатова лишился права жить в родном селении. После этого события управление Ханкенди было поручено царскими наместниками жене Мехдикули-хана Периджахан-бегим. В 1847 г. в Ханкенди был размещен русский Сунджинский полк (который ранее находился на Северном Кавказе. – Н.М.) и поэтому здесь началось строительство казарм, больницы, полевой церкви, административных зданий. После этого в Ханкенди целенаправленно, под покровительством царских правительственных чиновников начали переселять армянские семьи из Зангезура (где они были размещены ранее русскими. – Н.М.) и поселять их здесь. После 1898 г. царское правительство превратило Ханкенди в свой военный лагерь. Упоминание Ханкенди в некоторых русских источниках под названием «штаб» связано именно с превращением села в военный лагерь колонизаторов. В 1918–1920 гг. в Ханкенди находились воинские части Азербайджанской Демократической Республики.

После майского (1920 г.) переворота в Карабахе армяне, создавшие в 1918 г. государство за счёт азербайджанских земель, под нарастающим давлением центральных советских органов 7 июля 1923 г. добились создания Нагорно-Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР. Название Ханкенди было переименовано в «Степанакерт», город превратился в центр автономной области. В годы советской власти развитие Ханкенди находилось под особым вниманием руководства автономной области. Заботу руководства Азербайджана о развитии Ханкенди можно заметить и в выступлении М.Дж.Багирова в газете «Коммунист» от 13 июня 1948 г.: «Посмотрите на сегодняшний советский Степанакерт, который назывался в прошлом «Ханкенди», состоящий из нескольких особняков и многочисленных хижин. Правда, в городе не так уж много населения, здесь живёт всего

15 тысяч человек, однако, я пожелал бы о том, чтобы самые прекрасные города Швейцарии были бы похожи на Степанакерт». Благодаря диктовке центра (Москвы) и глубокой заботе руководства Азербайджана, скоро город Ханкенди превратился в промышленный, научный, культурный центр Карабахского региона нашей страны. В годы Советской власти в Ханкенди появились новые промышленные объекты. Здесь развивалась и лёгкая, и пищевая промышленность. Промышленные предприятия Ханкенди производили 60 процентов общей промышленной продукции НКАО. В числе новых промышленных объектов, созданных в Ханкенди, были: Карабахский шёлковый комбинат, обувная фабрика, швейная фабрика, мастерская по ковроткачеству, винзаводы, молочная и мясная комбинаты, заводы по производству черепиц, известняка и кирпича, материалов, лесоматериалов, режущих средств, масла, электроприборов, заводы по ремонту автомобилей и асфальтобетонных изделий, промышленно-производственные и учебно-производственные комбинаты, электросеть и другие промышленные предприятия. Необходимо особо отметить, что нужды вышеперечисленных промышленных объектов Ханкенди удовлетворялись за счёт несметных сырьевых ресурсов, существующих на территории НКАО. По числу людей, занятых в различных отраслях промышленности (на каждую тысячу человек. – Н.М.), город Ханкенди занимал третье место в Азербайджанской ССР после городов Баку и Сумгайыт.

Следует ещё отметить, что армянские националисты, ведя кампанию лжи и клеветы против азербайджанского народа, связывали события, происходившие в конце 80-х гг. прошлого века с «социально-экономической отсталостью НКАО и низким уровнем жизни населения области». А на самом деле, только в течение 1971–1975 гг. объём капитальных вложений в экономику НКАО возрос на 483 миллиона рублей или же в 2,8 раза больше, чем за предыдущие пятилетки. В течение последних 80 лет объём капитальных вложений на душу населения в НКАО возрос в 4 раза. В результате исследования становится ясно, что почти 50 процентов финансовых средств, выделенных НКАО республиканским руководством, было направлено на развитие города Ханкенди. Потому что главные направления расходов финансовых средств, выделенных для автономной области республиканским руководством, определяло руководство НКАО. Неслучайно, что в 1970–1988 гг. город Ханкенди по темпам промышленного развития обошёл все города Азербайджанской ССР на 0,23%. В автономной области производилась про-

мышленная продукция на сумму свыше 1,4 тыс. рублей на душу населения. По этому показателю город занимал третье место после городов Баку и Сумгайыт. На основании сравнений можно утверждать, что промышленные предприятия Ханкенди по производственным показателям занимали ведущие позиции среди городов Азербайджанской ССР. Например, по производству шёлка Ханкенди считался вторым (после Шеки. – Н.М.) центром в республике. Почти 25 процентов продукции шёлковой промышленности приходилось на долю Ханкенди. 20% обуви в стране производилось на обувной фабрике, действующей в городе Ханкенди. На Ханкендинском молочном комбинате действовал единственный в республике цех, производивший сыровотку сухого молока. По официальным данным 1987 г., по уровню производства самых важных видов продуктов питания на душу населения город Ханкенди занимал одно из первых мест среди городов Азербайджанской ССР. Ханкенди являлся одним из городов Азербайджанской ССР, имеющих развитое транспортное хозяйство. Исследования доказывают, что город Ханкенди по показателям в сфере транспорта занимал первое место в нашей республике. Например, в 1970–1988 гг. объём перевозок грузов автомобильным транспортом в городе Ханкенди возрос в 4,8 раза (по республике в 3,6 раза), перевозки граждан на такси возросли в 4,2 раза (по республике в 2,4 раза), перевозка пассажиров на автобусах – в 2,6 раза (по республике в 2,2 раза). Парк грузовых автомобилей в городе возрос в 2 раза (по республике в 1,7 раза), автобусный парк – в 2,6 раза (по республике в 1,6 раза), парк такси – в 2,7 раза (по республике в 1,8 раза). В Ханкенди функционировали также железнодорожный транспорт и воздушный транспорт, которые имели высококачественную материально-техническую базу.

В 60-80-х гг. XX столетия в городе Ханкенди уделялось особое внимание развитию связи. В результате тщательных исследований выявлено, что в рассматриваемый нами период средства, выделенные для развития связи в городе Ханкенди, были в два раза больше средств, выделенных для Агдама, Тертера, Шуши, Нахчывана и других городов страны. По объёму продукции связи на каждого среднего человека, по обеспечению семей квартирами телефонами, по количеству междугородних и внутригородских телефонных переговоров город Ханкенди опережал общереспубликанские показатели в среднем в 2 раза.

На основании фактов и материалов можно утверждать, что с точки зрения повышения жизненного уровня и обеспечения растущих потреб-

ностей населения, город Ханкенди по сравнению с другими городами Азербайджанской ССР был всегда на передовой позиции. Например, по данным января 1988 г., объём розничного товарооборота в городе Ханкенди возрос в 5,1 раза (по республике в 4,6 раза) по сравнению с 1960 г., темп развития товарооборота на душу населения увеличился в 3,7 раза (по республике в 2,7 раза), площадь торговли в магазинах на каждые 10 тыс. человек увеличилась в 2,6 раза (по республике в 1,9 раза), количество мест в предприятиях общественного питания на каждые 10 тыс. человек увеличилось в 3 раза (по республике в 2,1 раза). В рассматриваемый период объём бытовых услуг в городе Ханкенди увеличился в 17 раз, и этот показатель в 2 раза выше средних республиканских показателей. Одновременно количество мастерских и число работников в сфере бытовых услуг в городе Ханкенди на каждые 10 тыс. человек в 2,5 раза превышали общереспубликанский уровень.

Видимо, армянским националистам, стремящимся фальсифицировать историю Азербайджана, эти беспристрастные и объективные факты не известны. Армянские националисты, начавшие с 80-х гг. минувшего столетия кампанию лжи и клеветы против азербайджанского народа, сначала старались предельно обострить ситуацию, изменить общественное мнение в свою пользу, создать традиционный образ «многострадального армянского народа». Они старались убедить мировую общественность в том, что «в результате пристрастной политики руководства Азербайджана уровень экономического развития НКАО был намного ниже уровня экономического развития всего Азербайджана; поэтому этот факт стал причиной недовольства и освободительного движения армянского населения». Хотя показатели социально-экономического развития города Ханкенди, где жила большая часть армянской общины Нагорного Карабаха, свидетельствуют о том, что вышеупомянутые утверждения лживы. Ханкенди развивался по восходящей линии. Только в 1970–1987 гг. в НКАО были сданы в эксплуатацию новые благоустроенные квартиры площадью в 1400,4 тыс. кв.м. и 60% этих квартир было сосредоточено в городе Ханкенди. В 1987 г. на долю каждого жителя города Ханкенди приходилось 14,6 м² жилья, в то время как в городе Нахчыван этот показатель был равен 11,4 м², а общереспубликанский показатель доходил до 12,2 м².

В 1970–1987 гг. работы по благоустройству города Ханкенди шли высокими темпами. Если город Ханкенди был обеспечен водопроводными линиями на 46%, то в городе Нахчыван этот показатель был равен

7,4%, в Агдаме – 15,5%, в Тертере – 13,5%. Общереспубликанский показатель в этой области доходил до 30,5%. По официальным данным 1987 г., канализационное обеспечение города Ханкенди превышало общереспубликанские показатели в 2 раза, а в деле обеспечения населения газом город Ханкенди опережал эти же показатели на 3,8%.

В рассматриваемый период в городе Ханкенди ещё более усовершенствовались все сферы народного образования и культурных услуг. В 1980 г. количество школ в Ханкенди увеличилось в 3 раза, число учеников возросло в 7 раз, число преподавателей – в 15 раз по сравнению с 1923 г. Исследования показывают, что и по числу учеников в каждой школе, и по числу учеников на каждого преподавателя город Ханкенди оставил позади все остальные города Азербайджанской ССР. Общереспубликанский показатель по обеспечению населения дошкольными детскими учреждениями был равен 20%. В городе Нахчыван этот показатель доходил до 18%, в городе Барда – 19%, а в городе Ханкенди дошкольными детскими учреждениями было охвачено 40% населения.

В городе Ханкенди, находящемся на высоте 830 метров, действовали санаторий, учреждения здравоохранения и отдыха, туристическая база. В Ханкенди, имеющем прекрасный климат, даже в течение жаркого летнего дня солнце не сушит траву, не убавляется вода в родниках и речках, город со всех сторон окружен многолетними растениями. Окрестности города богаты виноградниками, фруктовыми садами, туловыми деревьями. Все эти обстоятельства очень важны для здоровья населения. Но, несмотря на это, в области развития инфраструктуры города были предприняты специальные мероприятия. В 1961–1981 гг. количество больничных коек в городе Ханкенди увеличилось в 2 раза и на долю каждого 10 тыс. человек приходилось 102 койки, а общереспубликанский показатель в этой области был равен 98. В этот период город Ханкенди опережал общереспубликанские показатели и по темпам увеличения числа врачей и медицинских работников со средним образованием, занимающихся охраной здоровья населения.

В течение 1960–1988 гг. в городе Ханкенди расширилась сеть культурно-просветительских учреждений. Например, в 1988 г. количество массовых библиотек в городе увеличилось в 1,5 раза, книжный фонд – в 2 раза, тираж газет – в 2,5 раза по сравнению с 1960 г. Все эти показатели намного выше общереспубликанских.

В 80-х гг. прошлого столетия армянские националисты с целью обострения обстановки выступили с лживыми утверждениями о том,

что, якобы в Азербайджанской ССР попираются «права армян», «армян вытесняют из Азербайджана», «таким путём добиваются увеличения числа азербайджанцев в республиках Закавказья, в НКАО», «в результате этих мероприятий наблюдается уменьшение доли армян в регионе». Эти измышления они распространили по всему миру и просили мировую общественность «оказать скорую помощь многострадающему народу». На основании данных переписей населения, архивных документов, результатов социологических исследований, официальной статистики можно с уверенностью утверждать, что армяне, имеющие в «центре» (Москве) «надёжных» покровителей, и в Азербайджанской ССР, и в НКАО никогда не вытеснялись, не попирались также и права армян. Наоборот, и в Армении, и в НКАО Азербайджанской ССР вытеснялись именно азербайджанцы, попирались все права азербайджанцев. Статистические данные, касающиеся Баку и Еревана, также не опровергают нашу мысль. Например, в 1980 г. армяне составляли 14,1% от общего числа населения города Баку, тогда как сами азербайджанцы – 55,7%. Но в городе Ереван армяне составляли 95,8% от общего числа населения. Азербайджанцы составляли всего 0,2% населения столицы Армянской ССР. Следует отметить, по данным переписи населения Российской империи 1897 г. азербайджанцы составляли 42,8% от общего числа населения города Иреван, а армяне – 43,1% от общего числа населения центра Иреванской губернии. Сегодня в Республике Армения не осталось ни одного азербайджанца.

По данным 1988 г. в НКАО Азербайджанской ССР проживало 182,4 тыс. человек. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г., 25,9% армян, живущих в Азербайджанской ССР, проживали в НКАО. 75,9% населения автономной области составляли армяне, а азербайджанцы составляли 23% от общего числа населения области. Научный анализ свидетельствует о том, что по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г., в городе Ханкенди проживало 38948 человек, а национальный состав города был таким: азербайджанцы – 4303 человек (11,04%); армяне – 33898 человек (87,03%); представители других национальностей – 747 человек (1,9%).

Ещё один интересный и примечательный факт. В течение 1929–1979 гг. число населения в НКАО возросло на 30,2 тыс. человек. 28,4 тыс. этого прироста населения приходилось на долю города Ханкенди. Исследования показывают, что 95% этого прироста в городе Ханкенди принадлежало армянам. Если в течение 1939–1979 гг. число населения

в городе возросло в три раза, то в городе Шуша этот показатель достигал 1,04 раза (с 5,4 тыс. до 7,9 тыс.). 21 сентября 1989 г. все азербайджанцы, живущие в городе Ханкенди, были изгнаны армянами. По данным Государственного Статистического Комитета Азербайджанской Республики на 1 января 2008 г., в городе Ханкенди проживает 53,1 тыс. человек, а в поселке Керкиджыхан, административно присоединенной и прилегающей к Ханкенди, проживает 1,8 тыс. человек. К сожалению, сегодня в этих населенных пунктах, являвшихся в течение многих столетий очагами огузских тюрок, не осталось ни одного азербайджанца. Из территорий других стран, особенно из Армении, в Карабахский регион Азербайджанской Республики переселяются армяне и таким образом армянские националисты стремятся к увеличению числа населения в этом оккупированном регионе нашей страны.

Карабахский конфликт, оккупация 20% территории страны и продолжающиеся вооруженные нападения армян причинили огромный вред демографической ситуации в Азербайджанской Республике. Сегодня на территории Нагорного Карабаха не осталось ни одного азербайджанца. Более ста азербайджанских сёл, созданных столетиями, были разрушены. Сотни тысяч азербайджанцев, потеряв родные очаги, близких, дома, накопленное годами имущество, превратились в беженцев и вынужденных переселенцев. Омерзительная политика армянских националистов, сепаратистов создала тяжелую, взрывоопасную обстановку в регионе.

Город Ханкенди, основы которого были заложены нашими предками и превратившийся в современный город благодаря материальному и духовному потенциалу азербайджанского народа, вместе с другими населенными пунктами был оккупирован армией Республики Армения. До начала 90-х гг. минувшего века в городе Ханкенди жили сотни азербайджанских семей. Наши соотечественники, изгнанные из Армении, создали на месте древнего поселения посёлок Керкиджыхан. Азербайджанский народ убежден в том, что нагорно-карабахская проблема будет разрешена скоро и справедливо. Восстановится целостность всей территории Азербайджанской Республики, находящиеся под оккупацией армян земли (Ханкенди, Керкиджыхан, Ходжалы, Шуша, Лачын, Кяльбаджар и др.) будут освобождены и тем самым возвращены истинным хозяевам этих земель – азербайджанцам.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi Ön söz	3
--	---

I FƏSİL

Xankəndinin tarixi keçmişindən.....	30
-------------------------------------	----

II FƏSİL

Qarabağın parçalanması, Xankəndinin erməniləşdirilməsi və Vilayət mərkəzinə çevrilməsi prosesi (1920–1923)	41
---	----

III FƏSİL

Sovet dövlətinin sənayeləşdirmə siyasətinin Azərbaycan SSR-in Xankəndi şəhərində həyata keçirilməsi (XX yüzilliyin 20–30-cu illəri)	52
---	----

IV FƏSİL

Xankəndi şəhərində sənayenin bərpa və inkişafı (XX yüzilliyin 40–60-cı illəri)	67
---	----

V FƏSİL

Azərbaycanda idarəçiliyin möhkəmləndirilməsi və Xankəndi şəhərində sənayenin dinamik inkişafı (XX yüzilliyin 70–80-ci illəri)	79
--	----

VI FƏSİL

Xankəndi şəhərində əhəlinin sosial strukturu, rifah və məişəti (XX yüzilliyin 20–80-ci illəri)	93
---	----

VII FƏSİL

Azərbaycanın Xankəndi şəhərində mədəniyyətin inkişafı (XX yüzilliyin 20–80-ci illəri)	130
Son söz əvəzi	169
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	178
«Son söz əvəzi»nin ədəbiyyat siyahısı	193
Bibliografiya	194
Xülasə (ingilis və rus dilində)	210

Nəşriyyat redaktoru: *Gülər Mehdiyeva*
Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları: *Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov*
Korrektorları *Ülkər Şahmuradova, Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 10.08.2011. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 14,0. Sifariş 112. Tiraj 700.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
e-mail: info@tahsilnp.com

Nazim Rəhbər oğlu Məmmədov
AZƏRBAYCANIN XANKƏNDİ
ŞƏHƏRİNİN TARİXİ

Bakı, «Təhsil», 2011.